Բագին

ԱՄՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՎ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ԼԲ. ՏԱՐԻ ԹԻՒ 7-8 ՅՈՒԼԻՍ-ՕԳՈՍՏՈՍ 1993 ՊԷՅՐՈՒԹ

Գ. ԷՄԻՆ

Խմբագրական «Բագին» հայ*

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ «ԲԱԳԻՆ»Ի ՀԱՄԱՐ

☆ ☆ ☆

Ես այն գերխիտ նիւթն եմ,
որից բանաստեղծական մոլորակնե՞ր
եւ աստղաբոյլե՞ր են ծնւում.

Եւ որի մի տողը՝
գողացա՞ծ
եւ նրան դոյլերով ջո՞ւր խառնած,

---

* *Մէկը տպագրուած է կարծեմ, բայց զիտակցօրէն խնդրում եմ նորից, որովհետեւ ինձ բնորոշող ամէնից հետաքրքիր կտորներից մէկն է («Ես այն գերխիտ նիւթն եմ»)։*

2000

digitised by A.R.A.R.@

ուրիշների պոեմնե՞ր
եւ հատորնե՞ր են գրում...

Ես այն թունդ խմի՛չքն եմ,
որն ուտո՛ւմ-քայքայո՞ւմ է իր ամանը
(իմ խե՞ղճ ու անցաւոր մարմի՛նը...):
Այն համադա՛մը,
որի մէջ պղպէղն աւելի շա՞տ է,
քան... ուտելի՛քը.

Եւ այն
աճաւո՞ր հո՛ւրն ու պլա՛զման,
որին ոչ մի նիւթից սարքած անօթ
չէ՞ դիմանում...

Այն զօրեղ շո՛ւնչն եմ ես,
որը կարողացաւ ներշնչուե՞լ
եւ ներշնչե՞լ
ա՛յն դարո՛ւմ
եւ ա՛յն աշխարհո՛ւմ,
ուր... անհնա՞ր էր նոյնիսկ շնչե՛լը...

...Իսկ թէ ի՞նչ
փոթորիկներ էին մրրկւում իմ սրտում,
ի՞նչ ամպրոպ
շանթ ու կայծակ.

Այդ կարող ես իմանալ
նոյնիսկ... իմ սրտագրութեան ժապաւէնների՞ց...

1986. 28. 09

☆ ☆ ☆

Կոի՛ւ. օտար լուծ. ընկզո՛ւմ ու ջա՛ղդ.—
Այս չէ՞ մեր հայոց պատմութեան ուղին,
Որ տեղ հասցնող ճամբա՛յ չէր ուղիղ,
Այլ... կառուսելի պտո՞յտ անընդհատ:
Արդէն ճանճրալի՞ դարձած կրկնութիւն,

digitised by A.R.A.R.@

Որ բերանացի գիտէ՛ ամէն մարդ,
Եւ որից դարե՞ր չկայ փրկութիւն.—
Կոի՛ւ. օտար լո՛ւծ. ընդվզո՛ւմ ու ջա՛րդ...

1990 թ.

☆ ☆ ☆

Ի՞նչ ես ուզում հայոց ցեղից մեր թշուառ,
Մեր սեւ բախտի՛ց, պատմութիւնի՛ց մեր դժուա՞ր,
Երբ Սասունցի Դաւթի սերմը միշտ... ջնջուե՛լ,
Ծուռն Վերգոն՝ բազմացե՞լ է դարէդար...

☆ ☆ ☆

Ե՛ս էլ գոհ չեմ, Աստուա՛ծ վկայ,
Աստծոյ կերտած այս աշխարհքից.
Բայց չփոխե՞նք,— ի սէ՛ր Աստծոյ,—
Այս աշխարհը (այն էլ... «հիմքի՛ց»),
Քանի՞ գիտուն, կամ բռնակալ
Փորձեցին այդ դալաթն անել,
Եւ ...քիչ մնաց դժո՞խք սարքեն
Աստծոյ կերտած այս աշխարհքից...

1990 թ.

«ԾՆԱԾ ՏԵՂԸՍ՝ ԱՇՏԱՐԱԿ...»

Աշտարակը ես գիտէի... բերանացի՞,
Աշտարակը ես գիտէի ոտքից-գլուխ.—
Ինչպէս հա՛մը «ջրի քարից» քամուած ջրի,

digitised by A.R.A.R.@

Ինչպէս համը թոնիրի ու լաւաշ հացի,
Հոտն արեւի՝ մազերիս մէջ փոշո՞տ, գոռ՞ւզ,
Եւ դարաւոր գինու հո՛տը կարասների...

Եւ ես յիշո՛ւմ
Ու ճանաչո՞ւմ էի նրան,—
Բոպի՛կ, փոշո՞տ իմ ոտքերից,
Ընկոյզահամ իմ ձեռքերից,
Արեւահամ իմ մազերից,
Շորիս կպած կոճոճներից,
Մեր Քասախի ծանօթ ձորից,
Ընկերների՛ց,
Հօրի՛ց,
Մօրի՛ց...

Հիմա հնից,
Աւա՜ղ, ոչինչ չի՞ մնացել,—
Չգիտեմ՝ ե՞ս եմ մեծացել,
Թէ՞ մեր հին տունն է փոքրացել.
Ե՞ս եմ յորդել ու խորացել,
Թէ՞ Քասա՛խն է մի բու՞ռ դարձել...
Հսկայ ձորը նեղացե՞լ է,
Քար ու քարաւի փոքրացե՞լ են.
Էլ հին ծանօթ չի՞ մնացել,
Հին համ ու հոտ չի՞ մնացել.
Եւ հետքերն իմ բոպիկ ոտքի,
Հին ճամբէքի փոշու մէջ տաք,
Մնացել են... իմ տարիքի՛
Եւ... ասվալտի ծանրութեան տա՛կ...

ՄԵՐ ՍԵՐՈՒՆԴԸ

Ոչի՞նչ, ոչի՞նչ չէին տալիս,—
Ասում էին,— «ջահե՞լ ես դեռ...».
Ոչ հա՛ց ու ջո՞ւր էին տալիս,
Ոչ աշխատա՛նք, ոչ տուն ու տե՛ղ...

Իսկ երբ,— արդէն տարիքն առած,—
Եկայ իմը ստանալու.

digitised by A.R.A.R.@

Ասին. «—Ո՞ւր ես խցկում, պառա՛ւ,
Եւ ջահելի հացը խլո՞ւմ...»

☆ ☆ ☆

Եւ Յիսուսն ասա՛ց.—
Նա՛, ով մարմինն իմ ուտի հացի պէս
Եւ իմ արիւնը գինու պէս խմի,
Յաւերժական կեա՞նք կ'ունենայ կեանքում...

Եւ,—
Ամէ՞ն, ամէ՞ն, ամէ՞ն ասեմ Ձեզ,—
Յաւերժական կեա՛նք ունեցաւ իրաւ,
Նա՛, ով դարերով մարմինքս կերա՛ւ,
Նա՛, ով դարերով արիւնքս խմե՞ց—
Ինձնի՞ց առած այդ սրբազան տուրքը՝

Թո՛ւրքը...

ՀՆԴԿԱԿԱՆ ԱՂՕԹՔ

Շիա՛մա. Շիա՛մա. Շիա՛մա...

Ձե՞ռ ջոկում էլ Եւա՛-Ադա՛մը.
Ամէն ինչ անսե՞ռ ու անհա՞մ է.
Աղն ի՛նքն է կորցրել իր համը.
Ամէնուր պատ է, խաչ ու գամ է.
Գալի՞ս է Հատուցման մեծ ժամը.
Ների՞ր մեզ եւ տո՛ւր քո Պատգա՛մը.

Շիա՛մա. Շիա՛մա. Շիա՛մա...

Շիա՛մա. Շիա՛մա. Շիա՛մա.
Ինձ համար մէ՞կ են տեղն ու ժամը.—
Մէ՞կ չէ,— ե՞րբ կը ծնուեմ, ո՞ր դարում,

digitised by A.R.A.R.@

Եւ որտե՞ղ կ'ապրեմ այս աշխարհում,
Երբ,— եթէ ազնի՞ւ ես ու մաքո՛ւր,—
Կը տանջուե՞ս, կը խաչուե՞ս այս կեանքում,—
Մա՛րդ լինես, թէ Բո՛ւդդա-Բրահմա...

Շիա՛մա. Շիա՛մա. Շիա՛մա...

ՏԵՍԻԼ
(Եղիշէ Չարենցի յիշատակին)

...Եւ «Ծովի՛ց-ծո՛վ» էր Հայաստանն արդէն.—
Մի կողմն՝ արցունքի՛,
Մի կողմն՝ արեան ծով.—

«Էն ո՞վ է տեսել
Մէկ ծովն երկթաւո՛ր...»
Ով այդ երկթաւո՛ր
Ծովում աճաւո՛ր—
Կարմի՞ր այդ ծովում,
Խեղդւում էր մի հին,
Ազնի՞ւ ժողովուրդ.
Եւ ո՛չ ոք չկար,
Որ նրան փրկէր.—
Ո՛չ մի բարեկամ,
Դրկից ու ընկեր...

Խեղդուողն,— ասում են,—
Իր ձեռքը նոյնիսկ... օձի՞ն է գցում,
Էլ ո՞ւր մնաց, թէ
Այդ անել պահին մի ե՛լք չստեղծէր,
Մի տեսիլ,
Փրկող մի ձե՛ռք չստեղծէ՞ր.

Եւ, արդէն մեռնո՞ղ իմ ժողովրդին
Ու նրան փրկել տենչող պոետին,
Թուաց, թէ հեռում,
Արևոտ մշուշում,
Մի Կարմիր Ասպետ, շեփորը շուրթին,
Հայոց փրկութեան շեփո՞րն է փչում...

digitised by A.R.A.R.@

Շեփորը՝ արար աշխարհը փրկող,
Շեփորը՝ մի նո՛ր, լուսաւո՛ր կեանքի.
Եւ, մահամերձի մի վերջի՜ն ճիգով
Նա փրկուե՜ց
Արեան ծովի յորձանքից.

Փրկուե՜ց,— թէկուզ եւ մնացած... մի բո՛ւռ՝
Մի թի՜զ մնացած իր հողի վրայ...

...Իսկ երբ փարատուեց մո՛ւժը մահաբոյր
Եւ լուսաւորե՜ց Շեփորն ու նրան,—
Տեսա՛ն, որ Ասպետն այդ շեփորահար,
Մեռնող մեր ազգի յոյսը փրկարար,
Մի... ռուս մուժի՜կ է եղել հարբեցող,
Մի քաղցա՜ծ, դժբա՜խտ, անթրա՜շ մուժիկ,
Օղու փայլփլուն շի՛շը շուռ տուած
Եւ... շեփորի պէս իր շուրթին դրած...

Մի «Է՛խ, է՛խ, մուժի՛կ»
Որը այդպէս էլ
Չունեցա՜ւ կեանքում գէթ... մի զոյգ կօշիկ.
(Ինչպէս գրել էր նայիրեան պոե՛տն այն լուսահոգի)—

Նա՛, որ ողջ կեանքում
Գովերգեց Տեսի՛լն այդ անիրական,
Որպէս հատուցում՝
Ջախջախուած նրա Կարմիր Սապոգից...

* Մուժիկ (ռուս.)— գիւղացի, գեղջուկ
* Սապոգ (ռուս.)— երկարածիտք, զինուորական կօշիկ

☆ ☆ ☆

Վիթխարի մի երկիր, հիւսիսից մինչ հարաւ,
Վիճո՜ւմ է, ճառո՜ւմ ու խօսո՜ւմ է,
Իսկ ջուրը յիշո՛ւմ է արօտները ծարաւ
Եւ սովոր իր ճամբով հոսո՜ւմ է...

Քանի՜ ազգ-ժողովուրդ, կանգնած ակն ընդ ական,
Բզկտո՜ւմ են իրար, ճաղկո՜ւմ են...

digitised by A.R.A.R.@

Իսկ ծառը լա՞ւ գիտէ իր կոչո՛ւմն իսկական,—
Ջարթե՞լ է, կանչե՞լ, ծաղկո՞ւմ է...

Ո՞ւր նայես՝ կոի՛ւ է, պառակտո՛ւմ է ու վէ՛ճ,
Եւ իրար թքո՛ւմ ու մրո՞ւր են,—
Իսկ սիրտը լա՞ւ գիտէ անելի՛քն իր յաւերժ՝
Նա գթո՞ւմ է, սիրո՞ւմ, ներո՞ւմ է...

Թանձրամի՛տ մի երկիր՝ շղթայուա՛ծ, բայց ուժե՛ղ,—
Զանցո՞ւմ է, քայքայո՞ւմ, փլո՞ւմ է,—
Իսկ պոետն, ունկընդիր բնազդի՞ն իր անշեղ,
Ցուզում է, ներշնչո՛ւմ, գրո՞ւմ է...

1986-7 թ.

☆ ☆ ☆

Ումի՞ց եւ ի՞նչ ես պահանջում յամառ
Եւ ի զուր նեղո՞ւմ, վիճո՞ւմ ու յուզո՛ւմ,
Երբ Մասիսին լե՛ռ կոչելու համար
Մի խեղճ բլուրից կարծի՞ք են ուզում...

Երեւան

ԳԷՈՐԳ ԷՄԻՆ

digitised by A.R.A.R.@

Պ. ՄՆԱՊԵԱՆ

ԴԴՈՒՄԷ ԱՊՈՒՐ

*

—Վաղինակ, եկ այլեւս, աղա՛ս, տես արեւը ուր հասաւ։

Հարթավայրի այդ չոր կտորին վրայ տարտղնուելէ ետք, ցորենի հունձքի վաղորդայնին, հողային առժամեայ բանձնախումբը իւրաքանչիւր ընտանիքի մէկ արտավար ջրարբի հող տրամադրեց՝ բանջարեղէնի եղանակին օգտագործելու համար։ Մատակայ լերան կողէն բխող ու Պեքաայի զգալի մէկ տարածութիւնը ոռոգող գետին մէկ հոսանքին մօտ կը տարածուէր Վաղինակենց յատկացուած սեւահողը, ուր հայրը, Մատթէոս Թէժեան, հողագործ, այլ մէկ տարիէն աւելի ժամանակ հողին կարօտով տոչորող մարդ, արշալոյսին արդէն հոն փութացած էր, ներքին այն բերկրանքով, որ ջրտուքի իր հերթէն առաջ պիտի հաւաքէր բանջարեղէններուն մէջ հասունցած առաջին դդումները։

—Դէ՛լ, քոյրդ արդէն եկաւ, եղբայրդ հիմա կը հասնի, չուտ ըրէ։

Քոյրը աղբիւրէն եկած էր, եղբայրը լեռնէն ցախ հաւաքած պիտի դար, իսկ ինք, տան կրտսերը, պիտի բերէր հօրը հաւաքած դդումները ու կէսօրին բոլորը պիտի հաւաքուէին անոնցմով պատրաստուած ապուրին շուրջ։

Վաղինակ դոյլէն երկու ափ ջուր նետեց երեսին, առաւ մօրը երկարած կորեկի հացին պատառը եւ ելաւ ճամբայ։ Իրենց թաղի տուներուն շարքը անցնելէ ետք, բռնեց Օմայաղներու աւերակ բերդին մէջէն բացուած արահետը, ու շրջանակող կիսաւեր պարիսպին արեւելեան բացուածքին մօտ կանգ առաւ պահ մը եւ հայեացքը ուղղեց աջին, երկու մղոն անդիէն վեր խոյացող լերան։ Լեռ չատ կը սիրէր, մա՛նաւանդ այն լեռը, որուն լանջին ծնած էր ինք։ Ջիղերը խինդով կ՚ալեկոծէին ի յուշ անոր վրայ թաւալած վերջին պատմութեան, քաջերու արարքներուն, սխրագործութեան։ Այն լեռը հեռուն մնացած էր, բայց անոր տեղ կար նորը, դիմացը սլացողը, անտառածածկ, տեղ-տեղ ժայռոտ։ Ու կը կարծէր, որ երբ մեծնայ՝ ինքն ալ զինա-

digitised by A.R.A.R.@

տար ու քաջամարտիկ Ըլլոյին, Եիւզպաշին, ասոնց փառակից տասնվեցերուն կամ ողջ մնացած միւս զինակիցներուն պէս մէկը պիտի ըլլայ, քաջ, պիտի ծառանայ թշնամիներուն դէմ, պիտի յաղթէ, յետոյ տօն պիտի ըլլայ, ուռռա՛ պիտի պոռան, կեցցէ՛, հրացաններ պիտի պարպուին օդին մէջ։ Զմեռնամուտին, հօրը եւ եղբօրը հետ անգամ մը ինքն ալ բարձրացած էր վեր, փայտի, ու այդ բարձունքին վրայ արդէն ճչդած էր իր դիրքը, պիտի մնար ընտրած սեպաձեւ ժայռին ետին ու մէկիկ-մէկիկ պիտի հնձէր իրենց վրայ արշաւող թուրքերը…

Փոխեց քայլերը եւ նոյն մտմտուքներուն կշռոյթով շարունակեց արտերն ի վար հոսող առուին զուգընթաց ճամբան, որ կ՚երկարէր դեռին ուղղութեամբ ու կը հատնէր անոր ափին մօտ, իրենց յատկացուած հողակտորին կողքին։ Իր աճապարանքին մէջ, վաղինակ ամէն քայլափոխի նոր հրճուանք մը կը զգար արեան մէջ, հօրը հետ միասին ըլլալու բերկրանք մը, որ կ՚աճէր շարունակ, իր հետքերէն յառնող փոշիին տհաճելի հոտն ու արեւին կիզիչ նեղութիւնը չզգալու չափ։

Մօտեցաւ լայն տարածութեան վրայ ցցուած միակ հողաբլուրին, որուն լանջին ու ստորոտին աջ ու ձախ կողմերուն փռուած էին գաղթականներու կենդանիներուն մնացորդացը, եզներ ու կովեր, հօտեր, որոնք հակած էին վաղորդեան ցօղով թարմացած խոզանին վրայ։ Կանգ առաւ ջուրը երկու ուղղութեամբ բաժնող թումբին մօտ, աւելի լայն բացաւ աչքերը եւ մտքին սկսաւ արագօրէն դառնալ մօտիկ անցեալին ապրած փորձառութիւններուն ժապաւէնը։ Մննդավայրէն հեռանալու չը-շուկները իրականութիւն դառնալէ ետք, յայտարարուած էր, որ իրական առումով գաղթական պիտի չըլլային իրենք, եղածը տեղափոխութեան պէս բան մը պիտի ըլլար, հրացանակիր կամ եաթաղան կրող թուրքերը պիտի չըլլային իրենց գլխուն, պիտի վայելէին ասպետական Ֆրանսայի հովանաւորութիւնը գիւղէն մինչեւ Լիբանան, մինչեւ նոյն հովանաւորին կողմէ իրենց համար գնուած վայրը, որ մշակելի հող էր ծայրէ ծայր, մօտը՝ լեռ, լերան լանջին՝ յորդահոս աղբիւր, չորս կողմը՝ արօտավայր։ Ցայտարարութիւնը վստահութիւն ներշնչած էր շատերուն՝ Տալաղիկին ու Ընդէշին, Կէօճկենց Սարգանին, Իւրիւցենց Մարտիրին ու Շեչքէհէին, Տըմեանին, Օսմանին, Մխսրլանին ու Աւագին, անասունի տէր ուրիշներուն, որոնք սիրտ սրտի տուած ու ձեռք ձեռքի տուած՝ անցած էին իրենց նախիրին, ձիուն, ջորիին ու հօտերուն գլուխը եւ երկու ցերեկ ու գիշեր մը դեռ ու կիրճեր, լեռ ու անտառներ կտրել-անցնելով, տեղ մը թուրք հրոսակներու հանդիպելով, տեղ մը խուզարկուելով, հոս թալանուելով, հոն նուաստութիւններ կրելով հասած էին Մուսա լերան հանդիպակաց ափը, սուրիական Պասիթ շրջանը։ Ամեն մը ետք նոյն կարաւանով շարունակած էին ճամբան, այս ան-

digitised by A.R.A.R.@

գամ բոլորովին ապահով պայմաններու մէջ, կարեկից մարդոց հայեացքներուն տակ, ազատ, մինչեւ Թրխիոլի։ Հոս սկսած էր շոգեկառքի սպասարկութիւնը՝ ասուններուն թէ անասուններուն համար, մինչեւ Բայաք, Բայաքէն, դարձեալ հետիոտն, բռնած էին դաշտային ճամբան ու նոյն օրը հասած իրենց սահմանուած գաղթավայրը, ուր քարայրներուն մէջ ու մասնաւոր վրաններուն տակ ձմրան հարուածները յաղթահարած քաջառողջ անասունները բաց դաշտին վրայ կը սփռէին հիմա իրենց այլազան հրապոյրները։

Վաղինակ մօտէն կը ճանչնար անոնց մեծ մասը, իրենց տարիքով, անուններով, գոյներով, յատկութիւններով։ Հոն էին՝ իրարու կողքին, իրարու մէջ՝ Ընդէշին կովերը, Աւագենց այծերը, Սարգան հօրքուրայրին լծակից եզները, մօրաքրոջ տղուն կաթնատուն՝ Ճերէնը։ Վերջինին հետ յիշեց իրենց կովը ու լեցուեցաւ կոկորդը։ Ոմանք, ինչպէս Եաղրպը, ինչպէս Քերոբը, ուրիշներ մեծ կարաւանին միացած բարեկամներուն յանձնած էին իրենց մէկ հատիկները, կովը, երինջը, մորուկը, իսկ ուրիշներ չուզելով անորոշ ապագային կովու մը կամ ձիու մը հոգը կրել, վերջին օրերուն, տարբեր ապրանքներու կարգին, շրջանի թիւրքմէններուն գրեթէ ձրի յանձնած էին նաեւ իրենց շնչաւոր սիրելիները։ Անորոշութեան յոյս չկապող հոգիներէն մէկը Վաղինակի հայրն էր, որ վերջին օրը, չնչին գումարի մը փոխարէն, խորհրդաւոր արարողութեամբ մը, թիւրքմէն Եալին յանձնեց իրենց կովուն պախուրցը, տասնեօթօրեայ հորթուկին հետ, բաժանման ընդհանուր տխրութեան վրայ նոր սուգ մը աւելցնելով տան տարաղնուած անդամներուն մէջ։ Այդ յուզումը միշտ կը կրկնուէր Վաղինակի սրտին, մա՛նաւանդ՝ երբ նման տեսարանի մը դէմ-յանդիման գար, հանդիպէր կովու մը, կամ պերճ արօտի մը, կամ խոնաւ տեղ մը աճած փունջ մը ազուոր խոտի։

—Հա՛ֆ...

Վաղինակի դիմաց անակնկալօրէն ցցուողը Ալաճն էր։

—Հա՛ֆ...հա՛ֆ...

Աւագենց գամփռը։

Ալաճ իր բարեկամն էր, ծննդավայրէն, յաճախ միասին եղած էին, մա՛նաւանդ նախավերջին գարնան այն ուրթ օրերուն, երբ Աւագին կրտսեր որդին հարսանիքէ բռնուած ըլլալուն պատճառով՝ մօտակայ բացատներուն ու բլուրներուն վրայ ինք արածեց անոնց ուլերը։ Ալաճը, մեծ հօտը ձգած, պահ մը առտու կ'ընկերանար իրեն եւ հեղ մըն ալ մթնշաղին, եւ շուրջը զննելէ ու օդը հոտուրտալէ ետք միայն կը հեռանար մօտէն։ Ուրիշ առիթներու, հօտը ջուրի տարած պահերուն, կը պատահէր, որ Աւագի կողքին ինք եւս մասնակցէր այդ երթին, տուն մինչեւ թաղին սառնորակ աղբիւրը, Շըպլըղէյն, Ալաճին

digitised by A.R.A.R.@

համար անպայման բան մը առած հետը, կտոր մը հաց, իր բաժին պանիրը, խնամքով պահուած թռչունի ոսկորներ, զորս կ'երկարէր անոր փաղաքշական բառերով։

Աւելի մօտեցան իրարու։ Վաղինակ երկարեց գրպանը դրած կորեկի հացին վերջին կտորը եւ շոյեց դունչը, վիզը, կռնակը, հիացաւ պոչին պարոյկով, մտաբերեց յեռոյ Սուրբ Սարգիսի ստորոտը թչոտած վերջին չնագայլը, գիւղին մէջ նոր-նոր երեւցող թուրք զինուորներուն հանդէպ ցոյց տուած գայրոյթը եւ հաւատարմութեան վերջին դրուագը, որ անասուններու կարաւանին տեղ հասած օրէն պատմուած էր հովիւներուն կողմէ ու ծանօթ էր ամէնուն։

Վաղինակ պատկերացուց եղելութիւնը։ Հրճուեցաւ։

Թրիփոլիի մէկ արուարձանին շուրջ քանի մը օր չունէ առնելէ ետք, անասունները լեցուցած էին շոգեկառքը, Ալաճը՝ իրենց հօտը ընդունուած վակոնին մէջ, ուր պարզած էր ջղային վիճակ մը։ Շոգեկառքի ընդհանուր պատասխանատուն, վերջին քննութիւնը կատարած միջոցին, կը նկատէ Ալաճը ու կը պահանջէ, որ վար դրուի անիկա։

—Ջ'ըլա՛ր,—կը պոռթկայ Աւագ։

—Օրէնք է,—կ'ըսէ պատասխանատուն։

—Ասիկա սովորական չուն չէ։

—Բայց նաեւ աշխարհի վերջին չունը չէ։

—Հօտը ինք կը պահէ։

—Ուրիշը կը ճարէք։

—Օտարութեան մէջ ուրկէ՞ հաւատարիմ չուն պիտի ճարենք, ուրկէ՛...

Շոգեկառքի պատասխանատուն, հօտեր ու նախիրներ փոխադրած մարդու փորձառութեամբ՝ կը պնդէ իր տեսակէտին վրայ, թէ սուրացող շոգեկառքին մէջ կը խենթանան չունները ու կը խենթացնեն անասունները։ Այդ պատճառով երկար տարիներէ ի վեր ինք մերժած է անասուններուն հետ չուն ընդունիլ վակոններուն մէջ։

Զուր կ'անցնին Աւագին աղաչանքները, զուր կ'անցնին եւ միւս հովիւներուն միջամտութիւնները, ու Աւագ կը ստիպուի վար դնել Ալաճը, որ կը փոթորկի ինքն իր մէջ, կը հաչէ, կը սուլէ, պոչը լարած կ'երթեւեկէ հօտը ընդունած վակոնին երկայնքին, կը բազմապատկէ իր բարկաճայթ բողոքը, կարմրակալած աչքերը սեւեռած հետը լալահառաչ խօսող հովիւին։

—Այդպէս մի նայիր, ես մեղք չունիմ, Ալա՛ճ, հալալ ըրէ, մնաս բարով։

Աւագ ողջ գիշերը կ'ողբայ իր գամփռին կորուստը, իրեն հետ միւս հովիւներէն ոմանք, կը պատմեն անոր կապուած սրբատուչ դրուագներ, հաւատարմութենէն, սխրագործութիւններէն,—գայլերու պատմութիւն, չնագայլերու, թիւրքմէնները հօտէն հե-

digitised by A.R.A.R.@

ռու պահելու նախանձախնդրութենէն բխած՝ պատմութիւն։ Ալա-ճին ողբերգութեան զուգահեռ՝ կը թուէն իրենց միւս կո-րուստները, ճամբու վրայ արձանագրուած, ապրուած ցաւերը, խորունկ, անդարմանելի։ Էշէրիկ մայրը կը հայհոյէր Անախոքի յոյն լումայափոխին, որ օսմանեան իր դեղիններէն կարեւոր թիւ մը վար դրած ու հետքը կորսնցուցած էր։ Գաղթէն երեք օր առաջ իր երինջը տարած ու խոստացուած փոխարժէքը չբե-րած թիւրքմէնին շարունակ նզովք կը կարդար Սողոմոն։ Սահ-մանագլուխին մօտ թուրք հրոսակներուն կողմէ յափշտակուած իր ցուլը կ'ողբար Միսրլան։ Աւելի խորունկ կը հնչէին միւսնե-րուն հառաչանքները.

—Քսան տարիներու խնայողութեամբ տուն մը չինեցի, բայց իր տանիքին տակ մէկ օր չպառկած ճամբայ հանեցին մեզ,— կը գանգատէր Տիք։

—Անոնց արժէքը ի՞նչ է որ, կորսնցուցիք՝ նորէն կ'ունե-նաք. Պասիթի մէջ տիզանթերին մէկ շաբթուան մէջ մաշեցուց իմ մէկ հատիկս,— կը կրկնէր ու կու լար Կրպոն։

—Կը կարծէք ես ցաւ չունի՞մ, մայրս Լաթաքիոյ գերեզմա-նատան անյայտ մէկ անկիւնը թաղեցի ու եկայ, ո՞վ անգամ մը ալ մայր պիտի ըլլայ ինծի,—կը մորմոքէր Աստուր։

Նման անդրադարձներով, թուումներով, պոռթկումներով, մերթ խմելով, յաճախ ծխելով ու մրափելով՝ արեւածագին կը հասնին Բայաք ու, զարմանալի բան, եւ ի մեծ ուրախութիւն Աւագին, իրենց դէմ կը ցցուի Ալաճը, որ կը հսկէ վակոններէն դուրս բերուած անասուններուն վրայ։ Եզրակացութիւնը պարզ կը դառնայ բոլորին համար։ Ամբողջ գիշերը շոգեկառքին կող-քին վազելով՝ անիկա տուած էր իր հաւատարմութեան դժուա-րին մէկ քննութիւնը ու դարձած ուրիշ Ալաճ մը, ինքն իրմէ վեր, հեքիաթներէն բխած կամ հեքիաթներու մէջ անցած տեսակ մը ոգի, վայլելով համարումը բոլորին, որոնք այնուհետեւ տարբեր գուրգուրանք մը սկսած էին տածել իրեն հանդէպ, նոյն համարումը սկսած էր վայլել նոյնիսկ ստահակներու մօտ, որոնք դադրած էին քար նետել վրան։

Մոքին մէջ վերակազմելով այդ պատկերները, Վազինակ հիասքանչ աչքերը սեւեռած կը պահէր Ալաճին, որ մերթ առաջ անցնելով, մերթ ետեւ մնալով, աչքը յառելով հօտին ուղղու-թեամբ եւ անմիջապէս գետին կողմը երկարելով դունչը՝ կ'ըն-կերանար իրեն։ Հասան հացեներու պուրակը, որուն վարի անկիւնէն երեւցաւ իրենց բանջարանոցը։

—Պա՛պ,— իմացուց Վազինակ իր ժամանումը։

—Հա՛ֆ,— հաչեց Ալաճ, ու երբ զգաց հօր ու որդւոյն միջեւ հաստատուած կապը, լարեց պոչը ու սուլելէն սուրաց հօտին կողմը։

digitised by A.R.A.R.@

Լայն ժպիտ մը դէմքին՝ Վաղինակ մօտեցաւ հօրը, որ արմատախիլ ըրած մոլախոտերը իրենց սահմանը ճչդող գուղձերուն վրայ նետեց, ջուրին մէկ թեւը դարձուց պղպեղի ակօսին, չունչ առաւ եգիպտացորենի մէկ ձիգ թուփերին մօտ ու հարցուց.

—Վախցա՞ր մինակդ գալու։

—Ոչ, ինչո՞ւ։

—Ինչո՞ւ ուրեմն Ալաճը հետդ բերիր։

—Ես չբերի, ինք եկաւ եւ քեզ տեսածին պէս ետ դարձաւ։

Հօրը դէմքին ուրուացող քմծիծաղին ետին, Վաղինակ ըզգաց անոր թաքուն մղումը, իր անվախութեան չափը ստուգելու հօրենական նախանձախնդրութիւնը, որ հրճուանքի նոր ալիք մը յուղեց սրտին։ Ամէն անգամ, որ հայրը այդպէս ուրքի վրայ տեսնէր կամ շարժումի մէջ, այս նոյն զգացումը կը թրթռար արեան մէջ։ Կ'երեւակայէր ինքզինք անոր պէս յաղթ, անձնեայ, խորհրդաւորութեամբ լի մէկը, անոր պէս խրոխտ, մանուկներ, աղջիկներ, մայրեր ու ծերեր մեռցնող թուրքերուն դէմ կռուելու պատրաստ։ Մաքէն բնաւ չէին հեռանար Լերան կռիւներուն ականատես դիւղացիները, ազգական, բարեկամ, ծանօթ, անծանօթ, պարզ հողամշակներ թէ դիրք կարդացող բացառիկ անձեր, որոնք ակութներու չուրջ կամ տան մը շուքին, աշխատանքի դադարներուն թէ դասապահերուն, հազիւ կարճ չունչ մը առած, առօրեայ հոգերուն ու լուրերուն արագ մը անդրադառնալէ ետք, կը փոխադրուէին լեռ, կռիւին թատերավայրը, Եոլ-Ազիզ, Ումմանէն Դուրոյը, Թաթարլանկ, Տամլաճըք ու կը նկարագրէին իրենց տեսածը, լսածը, զգացածը,— տասնութ նահատակներուն կապուած մանրամասնութիւններ կը թուէին ու ողջ մնացած կտրիճներուն մասին կը պատմէին, կը բնորոշէին անոնց վարքը։ Հայրը, լռակեաց մարդ, որ աւելի ունկնդիրի կը նմանէր, քան գործին մէջ դեր վերցուցած վկայի, ի լուր պատմուածներուն կ'օրօրէր գլուխը ու կը ժպտէր շարունակ՝ զէնքի ու կռիւի հետ գործ չունեցած մարդու մը անտարբերութեամբ։ Զրուցակիցները առաջին գիծերուն վրայ կռուած անվեհերներուն շարքին բնաւ չէին մոռնար անոր անունը եւ այս հանգամանքը հպարտութեամբ կ'ուռեցնէր Վաղինակի մանուկ հոգին։ Իրեն համար այդ իրականութիւնը որդիական սահմաններէն անդին անցնող ապրումի աղբիւր էր, որ ամառնային արձակուրդէն քիչ մը առաջ առած էր տարբեր թափ մը, երբ ուսուցիչներէն պարոն Թովմաս Քառասուն օրերու պատմութիւնէն դրուագներ պատմած ատեն, Տամլաճըքի ճակատամարտին, թուրքերուն դէմ ծառացած կտրիճներուն շարքին յիշեց նաեւ հօրը անունը, եւ ինք յանկարծ տարբեր մէկը կարծեց ինքզինք ընկերներուն մօտ։

digitised by A.R.A.R.@

Հայրը, ջրտուքէն առաջ, արդէն հաւաքած էր դդումին առաջին բերքը ու դրած պարտէզը եզերող եգիպտացորենի թուփերուն շուքին։ Վաղինակ մօտեցաւ կողովին եւ նոյն պահուն բարձրացած սիւքին հետ քիմքին զարնուեցան նոր ափափուած լոլիկի, պղպեղի, վարունգի ու լուբիայի թուփերուն խաչաձեւ բոյրերը։ Արեւը սկսած էր մօտենալ կողովին։ Վաղինակ աւելի ապահով տեղ մը փոխադրեց զայն, հօրը հետքերով անցաւ ածուներուն կեդրոնը ու զգաց, որ ծարաւահիւծ հողին վրայ ջուրին հանած խշշոցը տարբեր գինովութիւն մը կը բորբոքէ իր ջիղերուն ու կը տանի գինք ուրիշ աշխարհ, հեռո՛ւն, մինչեւ ծննդավայրը։ Թաղին աղբիւրէն անջատուած ու իրենց տան մօտէն երգելէն վազող ջուրին հետ յիշեց իրենց տնամերձը, խնձորենիները, նորակառոյց տան պատուհանէն ներս խուժած սալորենիին պտղաբերած մէկ թեւը, ձորի ընկուզենին, մեծ թզենին, գոյգ թթենիները, որոնց սաղարթներուն մէջ երգելէն կ'ոստոստէին կարմրալանջը, կարմրակատարը, ցախսարիկը, բազմաբրդէտ երէնները։ Կարօտը նորէն կրակ առաւ սրտին։ Վազելու տենդ մը զգաց ջիղերուն մէջ։ Ձայներ, երգեր, գոյներ սկսան խառնուիլ աչքերուն դիմաց։

—Հոս եկուր, քիչ մը հանգչէ ու յետոյ գնայ,— ըսաւ հայրը։

Նստեցան քով քովի, քիչ մը խիտ բուսած ու երկայն սաղարթներով եգիպտացորենի մէկ թուփի կիսաչուքին։ Հայրը հանեց ծխատուփը, նայեցաւ աջ, նայեցաւ ձախ, մօտը, հեռուն, գանգատեցաւ հարթ-հաւասարութեան դէմ, զանազանեց բարկ արեւին տակ թի ու բրիչ շարժողներէն քանի մը հատը ու սիկարէթի հրաւիրեց քիչ մը վար իր բանջարանոցին ակօսները ջրտուքի պատրաստող Ասկերենց Հաննէսը, որ բրիչը անմիջապէս մխրճեց սեւահողին ու միացաւ իրենց։ Վաղինակի հայեացքին դիմաց անոնք փաթթեցին սիկարները ու սկսան հոլովել իրենց յիշողութիւններուն ու նոր իրականութեան յուզած տպաւորութիւններուն տակ կազմուած յանկերգը, որուն գրեթէ ամէն օր ու ամէնուրեք ականջալուր կ'ըլլար Վաղինակ։ Լեռը, անտառները, ապառաժները, կածանները, գազանները, թռչունները։ Ցիլեցին, նկարագրեցին, բաղդատեցին, հայհոյեցին, ոգեկոչեցին պատմութիւն ունեցող քանի մը յատկանշական վայրեր, անոնց վրայ թաւալած իրադարձութիւնները, երանի տալով այն օրերուն, վերջացնելով իրենց հանդիպումը՝ Սանճաքը ձրիօրէն թուրքին յանձնած Ֆրանսական կառավարութեան հասցէին հայհոյախառն փոխատացութեամբ.

—Կոկորդնիս պատռելու չափ վիվ լա Ֆրանս պուռացինք, մե՛ղք, տիՆՆՆը-իմաՆՆՆը...

—Ֆսան տարի գեղեցիկ խօսքերով օրօրելէ ետք, խաբեց մեզ գախթեզէնը...

digitised by A.R.A.R.@

—Փո՛ւշտը։ Դեռ կ՚ուզէ, որ երախտապարտ ըլլանք իրեն։ Մեզ ապահով տե՛ղ հասցուցած է եղեր, հողի տէ՛ր դարձուցած է եղեր։

—Հողը գլխո՛ւն թափի։

Նոյն դառնութեամբ համակուած էին եւ կ՚ալեկոծէին նաեւ իրենց համերկրացիները, բարեկամները, նախկին զինակիցները, որոնք Մուսա լեռան կռիւներուն ատեն տրամադրուած ազատաբար նաւերուն հանդէպ հազիւ երախտագիտական քանի մը խօսք արտասանած, կ՚անդրադառնային իսկոյն, որ իրենք ալ պարտքի տակ չէին մնացած, անմիջապէս ու հարիւրներով կամաւորագրուած էին ու կռուած Ֆրանսական դրօշին տակ, Ֆըրանսացիներու կողքին, Արարաչի ճակատամարտին, ու Պաղեստինէն մինչեւ Ատանա կրնկակոխ հալածած էին թշնամին։ Այդպէս, իրենց միացեալ հարուածներով թուրք իշխանութենէն ու թրքութենէն բոլորովին պարպուած այդ շրջանէն ինչպէ՞ս կրնար Ֆրանսան մէկ անգամէն ձեռք քաշել, թուրքերուն նուիրել դաշտերով, լեռներով ու ծովով հարուստ այդ դրախտը, ուր եւ Մուսա լեռն էր, թուրքերը ահուդողի մատնած այդ անառիկը, հրաչալին։ Առաջուան Ֆրանսան չէր ասիկա, ուրիշ Ֆրանսա մըն էր, դարձած էր թուրքէն վախցող ու թուրքին բարեկամ Ֆրանսա մը, ամօ՛թ իրեն։ Ան դաւաճանած էր նոյնիսկ այդ հողերուն բուն իրաւատիրոջ, սուրիացի ժողովուրդին կամքը ներկայացնող վաթանիներուն, որոնց հետ միացեալ ճակատ կազմելով մասնակցած էին թրքական իշխանութիւնը մերժող հանրաքուէին ու ջախջախիչ առաւելութեամբ մը պարտութեան մատնած էին թշնամի փոքրամասնութիւնը՝ յօգուտ Սուրիոյ։ Ո՛չ, ասիկա իրենց ճանչցած Ֆրանսան չէր, ասիկա ուրիշ Ֆըրանսա մըն էր, ասոր ֆիրափը, մեսսէպը, տիկը...

Երբ գանգատները վերջ գտան ու Ասկերենց Հաննէսը ուզղուեցաւ դէպի իր բանջարանոցը, Վաղինակ արագ մը վերաքաղ ըրաւ անոնց չօշափած նիւթերուն։ Ճշդեց, որ յիշողութեան մէջ ամուր դրոշմուած էին անոնցմէ շատերը, Եոլ-Ազիզի պատերազմը անունով ծանօթ առաջին ճակատամարտը, Եումմանէն Գիտէնը, Սախալ Իւփէնը, Կերմէր Շէյրը, Խաչանիշ դրօշին ծածանումը, մարտանաւերուն յայտնութիւնը, վերջին ճակատամարտին սաստկութիւնը։ Վերյիշեց, ոգեւորուեցաւ, հրճուեցաւ՝ առանձնապէս Սախալ Իւփէնին կապուած դրուագով եւ թախանձագին խնդրեց, որ հայրը մանրամասնութիւններ տայ անոր մասին։

—Ամբողջ եղածը այդ է, քու դիտցածդ,— ուզեց կրճ կապել հայրը։

Տղան պնդեց։

Հայրը տեղի տուաւ։

Սախալ Իւփէ՛նը...

digitised by A.R.A.R.@

Տամլաճրքի մօտ, անտառապատ կածանի մը վրայ ապառաժի մը քիթին կազմած սուր անկիւնադարձին, ճակատամարտի ամենաբուռն վայրկեանին խուճապահար իրարու կը զարնուին ու ակամայ իրարու կը հիւսուին մարտադաշտէն խոյս տալով վերէն վար հեւասպառ վազող զինեալ թուրք մը եւ վարէն վեր՝ դէպի կրակէ գիծը շտապող անզէն մուսալեռցի մը։ Վերջինը, թիկնեղ ու արիասիրտ երիտասարդ, մագիլները թուրքին կոկոզը խրած՝ կը յաջողի զինաթափ ընել զայն, բայց զէնքին գործածութեան անծանօթ, չի կրնար հոգին հանել, որ լեղապատառ կը նետուի քովի թաւուրը ու կը կորսնցնէ հետքը։ Այդ էր ամբողջ պատմութիւնը, բազմիցս պատմուած, ամէնուն ծանօթ, որուն ի յուշ կածանին այդ անկիւնը անուանած են Սախալ Իւփէն — Մօրուքներու համբոյր։

—Նորէն ե՞րբ հոն պիտի վերադառնանք,— հարցուց Վաղինակ։

—Չեմ գիտեր։ Ցայտնի չէ։

—Ուրեմն ա՞յս լերան վրայ պիտի կռուինք։

—Ի՞նչ կռիւ, որո՞ւ դէմ։

—Թուրքերուն։

—Հոս Լիբանան է։ Հոս թուրք չկայ։

—Ուրեմն պիտի չկռուի՞նք։

—Հոս թուրք չկա՛յ ըսի,— խստացաւ հայրը։

—Միայն թուրքերուն դէ՞մ կը կռուին։

—Այո։

Վաղինակ կը կարծէր, որ ամէն տղայ որ մեծնայ, զէնք պէտք է ունենայ անպայման ու կռիւ մղէ թուրքերուն դէմ, ու երբ թուրքերուն չգոյութեան լուրը առաւ, տեսակ մը տրխրութիւն չոքեցաւ. սրտին։

Հայրը նստած տեղէն կը հետեւէր ջուրին ընթացքին ու կը պատրաստուէր ոտքի ելլել ու փոխել անոր հունը, երբ Վաղինակ միւիթարութիւն որոնող հոգիի մը նուաղ ձայնով հարցուց.

—Պա՞պ։

—Ի՞նչ է նորէն։

—Դուն բնաւ թուրք սպաննա՞ծ ես։

Հայրը լուռ՝ կնճռոտեց դէմքը։

Վաղինակ կրկնեց հարցումը։

—Չեմ գիտեր,— ըսաւ հայրը կտրուկ։

Այս անորոշ պատասխանը նոր բեկում մը առաջացուց Վաղինակի սրտին։

«Չեմ գիտեր»։

Ինչպէ՞ս։

Երկու անգամ կռիւ մղած է թուրքերուն դէմ, նախ՝ Մուսա լերան բարձունքներուն, չէրէ վերամկրտուած քառասուն առաջամարտիկներու կողքին, ապա՝ Պաղեստինի հողին վրայ,

digitised by A.R.A.R.@

Արարայի ճակատամարտին, Արեւելեան բանակի հինգ հազարնոց կամաւորներուն հետ, եւ երկու պատերազմներուն ալ յաղթական դուրս եկած։ Մանկութենէն ի վեր միշտ լսած էր այդ պատերազմներուն մասին, ամէն տեղ, ամէնքէն, ազահութեամբ, առանց յագենալու լսածը կրկին անգամ ըմբոշխնելու հեշտանքէն։ Հայրը, սակայն, միշտ զլացած էր մանրամասնութիւններ թուել, իսկ հիմա ուրիշ ըսելիք չունէր իրեն, եթէ ոչ սարտամ պատասխան մը՝ «Ձեմ գիտեր»։

Մատթէոս ելաւ ոտքի, ջուրը լոլիկի ածուին կողմը դարձուց, ապա նայեցաւ տղուն, որ քիչ առաջուան կորովաբիբ պատանին չէր կարծէք, ժժգունած էր խիստ, խեղճացած։ Աչքին մէջ յանկարծօրէն տեղաւորուած էր թանձր թախիծ մը։ Երեւի չուզելով, որ անոր պատրանաթափութիւնը շարունակուի ու արմատ նետէ հոգիին, չեթէ կամաւորը խախտեց լռութեան իր օրէնքը ու խոստովանեցաւ.

—Թոփրաք Գալէի մէջ մէկը ղրկեցի գաճեէնը։

—Ո՞ւր։

—Անդի աշխարհ։

Վաղինակ վեր ցատկեց՝ ուրախութեան ճիչ մը արձակելով։

—Պէշեանը երեք հատ,— շարունակեց ան։

Քառապատկուեցաւ Վաղինակի ոգեւորութիւնը։

Պէշեա՞նը...

Վաղինակի երեւակայութեան մէջ կրկին կենդանացաւ Պէշեանը, առասպելական Առաքելը, որուն քաջութեան համբաւը անցած էր Մուսա լերան եօթը գիւղերէն անդին, արեւելքէն արեւմուտք, հասած էր մինչեւ Սելեւկեաններու պատմական նաւահանգիստը, Լէշվէ, մինչեւ Թիւրքմէններուն աւանը, Մանտրակ, տարածուած էր աւելի հեռուն, մինչեւ Անտիոք, մինչեւ Գրբխան ու Ալեքսանդրէթ։ Իրենց գիւղացիներուն մէջ չկար մէկը, որ պատմելիք բան մը չունենար անոր մասին եւ չկար իրեն կապուած դրուագ մը, որուն դիմաց անտարբեր մնացած ըլլար Վաղինակ։ Այդ պահուն յիշեց քանի մը հատը, տուաւ գործողութեանց վայրերուն ու հերոսներուն անունները ու հետաքրքիր աչքերը յառեց հօրը։

—Անոր պատմութիւնները վերջ չունին,— ըսաւ հայրը։

—Ես բոլորը գիտեմ։

—Ձեմ կարծեր։

—Գիտե՛մ,— պնդեց Վաղինակ։

—Մի պնդեր, գաճեէնը ղրկած թուրքերուն պատմութիւնը գիտէ՞ր։

—Ոչ։

—Ուրեմ՝ մն։

—Ճիշդ է։

—Հապա ժանտարմներո՞ւն դէպքը։

digitised by A.R.A.R.@

—Ժանտարմներո՞ւն,— զարմացաւ Վաղինակ՝ աչքերը լայն բացած։

Հայրը, որ այդ պահուն զարմանալիօրէն բուխ դարձած էր, ընդարձակեց ժանտարմներուն ըրած ակնարկութիւնը։

Սանճաքի վրայ Ֆրանսական կառավարութեան հաստատած հոգատարութեան եօթներորդ տարին, Խըտրպէկ կատարած մէկ ճամբորդութենէն վերադարձին, Պէշեան երբ Ֆրանսական կարճ մօսինը ուսին սառնասրտօրէն կը մտնէ արեւելեան կիրճէն ներս, դարձուածքի մը յանկարծ դիմացը կը ցցուին ձիաւոր երկու ժանտարմ, Թուրք, շրջանի բնակչութեան քաջածանօթ Տուրշը եւ Շեւքին, որոնք հրացանները կ'ուղղեն կուրծքին ու զէնքը դեռին ու ձեռքերը վեր կը հրահանգեն։ Պէշեան հնազանդիլ կը ձեւացնէ, Տուրշը նոյն դիրքին վրայ կը շարունակէ զինեալ սպառնալիքը, մինչ Շեւքին վար կը ցատկէ ձիէն, կը մօտենայ՝ հլու-հնազանդ կանգնած Պէշեանին եւ գօտիէն հանած ձեռնակապերը անոր ձեռքերուն անցընելու փորձ ըրած պահուն, մեծանուն քաջը կը ստեղծէ իր հերթական անակնկալներէն մէկը, սատանայական ճարպիկութեամբ մը մէջքէն կը հանէ վեցհարուածեանը եւ միւս ձեռքով վար առնելով երեսը ծածկած փաթթոցը՝ կը յայտարարէ իր ինքնութիւնը,— Պէշեան, նոյն ատեն որոտալով զէնքերը վար դնելու իր հրամանը, որ կը գործադրուի խկոյն։ Ի տես իր փայլակնացայտ աչքերուն՝ Շեւքը կը քարանայ եղած տեղը, միւսը դողահար կը միանայ ընկերոջ եւ երկուքը մէկ, իրենց թոյլ տրուած թիւրիմացութեան համար՝ կը հայցեն համբաւաւոր կտրիճին ներողամտութիւնը։ Պէշեան, նոյն յանձնապաստանութեամբ, անմիջապէս պարպել կու տայ պահուն-ակներն ու փամփուշտակալները, կը թելադրէ վերցնել դատարկ զէնքերը ու կ'արտօնէ անոնց, որ մեկնին, ինք անշարժ մնալով նոյն տեղը, մինչեւ որ միջոցին մէջ բոլորովին լուծուին ձիերուն սմբակներուն ձայները։ Ժանտարմները նոյն օրը զէպքը կը պատմեն շրջանի դաւառապետ Մովսէս էֆէնտիին, որ խրատօրէն կը յանդիմանէ երկու անխոհեմ պաշտօնեաները.

—Դուք խենթացա՞ծ էք, ի՛նչ է,— կ'ըսէ էֆէնտին,— ուրիշ մարդ չգտա՞ք հետը իյնալու,— կ'ըսէ,— փառք տուէք Աստուծոյ, որ ողջ ձգած է ձեզ...

Վաղինակ յափշտակութեամբ լսեց պատմուածը եւ իւրաքանչիւր մանրամասնութիւն հրճուանքի նոր երակ մը բացաւ սրտին։

—Հիմա հանդստացա՞ր,— հարցուց հայրը։

—Այո։

—Դէ ուրեմն, աճապարէ։ Ջուրին հոսանքը դանդաղեցաւ։ Եթէ ուշանամ՝ դուք ճաշեցէք, ինծի մի սպասէք։

Վաղինակ նետեց դղումով լեցուած կողովը ուսերուն եւ բռնեց նոյն արահետը, հօրը եւ Պէշեանին կողմէ դաճճէնը

digitised by A.R.A.R.@

զրկուած թուրքերուն ու Խըտրպէկի ժանտարմներուն պատմութիւնները եղբօրը եւ ընկերներուն հաղորդելու եռուն ոգեւորութիւն մը տրին։ Այդ նոր պատկերներուն առընթեր, եւ նեռած քայլերուն հակադրաբար՝ մէկէն յիշեց վաղ մանկութեան իրեն յանձնուած Քերականին այն գծապատկերը, ուր Սասունցի Դաւիթին Մհերը կը պատռէ երկու սրուքներուն մէջ զսպուած առիւծին երախը։ Ինք բնաւ, բնա՛ւ չէր սիրած այդ պատկերը եւ երբեք վարակիչ չէր գտած քաջաբազուկ Մհերին փառքը հիւսող ուսուցչուհիին խանդավառութիւնը։ Ինք ուզած էր, որ կենդանիներու աշխարհին այդ հպարտ, զօրեղ, գեղեցիկ բաներով արքան ողջ մնացած ըլլար ու իրը ըլլար։ Ինքզինք միշտ երեւակայած էր անոր քամակին, սուր ի ձեռին, սրընթաց վիճակի մը մէջ՝ թուրք բանակները ջարդուփշուր ընող մոլեգնութեան մը անձնատուր։

—Հէ՛յ…

Դիմացը կանգնած էր Մավրտենց Մովսէսը։

Պահ մը զարմացած մնած Վաղինակ։

Այս կողմերը բանջարանոց չունէին Մավրտենք։

Կով, եզ կամ ուրիշ կենդանի ալ չունէին։

Հոս ի՞նչ գործ ունէր ուրեմն։ Մինակը ո՞ւր կ'երթար։

Մովսէսին հետ համագիւղացի էին իրենք, բայց վերջին տարիներուն ան հազիւ քանի մը անգամ երեւցած էր ծննդավայրին մէջ։ Վաղ հասակին կորսնցուցած էր հայրը ու մօտիկ պարագաները տարած էին զինք ուրիշ տեղ մը, գի՞ւղ, քաղա՞ք։ Լաւ չէր յիշեր Վաղինակ, հայր-մայր չունեցողները պատսպարող տեղ մը, ուր ուսումնատենչներուն կարդալ-գրել կը սորվեցընէին, միւսներուն՝ արհեստ։ Սանճաքի պարպումի նախօրէին, երբ թրքական լուծը մերժող զանգուածները Ֆրանսական կառավարութեան հովանիին տակ արդէն կը պատրաստուէին զաղթականութեան ճամբան բռնելու, տարբեր պատճառներով գիւղէն դուրս գացած կամ տարուածները եկած ու միացած էին ընդհանուրին։ Լերան բարձունքներէն վար իջած էր Տալաղիկ Վենիսը՝ իր ընտանիքով ու նախիրով, Գրպրանը՝ նոյնպէս, Գուսերէն եկած էր Տրրադը, Անտիոքէն՝ Ջափարենք. յատուկ կարգադրութեամբ բանտէն ազատ արձակուածները եկած էին, Արիսը, Սիրաքը, Դինը, ուրիշներ։ Նոյն օրերուն երեւցած էր նաեւ Մովսէսը, որ միւսներէն կը զանազանուէր զինուորական տարազի նմանող հագուստով, նաեւ համարձակութեամբ, մա՛նաւանդ չլսուած բաները չլսուած բառերով ներկայացնելու կարողութեամբ։

—Ինչպէ՞ս ես,— հարցուց Վաղինակ։

—Սպասման մէջ։

—Որո՞ւ կը սպասես։

—Անծանօթին։

digitised by A.R.A.R.@

—Անծանօթի՞ն։

—Հրաշքի մը, որ դայ ու փարատէ անորոշութեան այս մառախուղը։

—Ինչե՛ր կ'ըսես, Մովսէ՛ս, մառախուղը ի՞նչ է։

—Մութ է, մո՛ւթ։ Հորիզոնին վրայ թանձրակու

—Ո՞ր ազգականը, ուրկէ՞,— իրար անցաւ Վաղինակ։

—Պէյրութէն։

—Փիլոս քեռի՞ն։

—Եթէ չեմ սխալիր՝ ինքն էր։ Զատիկ աղային հետ տեսայ զինք։

Մեպուսին տեղեկութեան ի լուր, Վաղինակ կարծես մոռցաւ կիսիչ արեւը, մալարիան, ամէնօրեայ թաղումները ու թափ տուաւ իր քայլերուն, մտքին մէջ թարմացնելով պատկերը քեռի Փիլոսին, զոր քանի մը ամիս առաջ տեսած էր ու վայելած անոր դուրգուրանքը ամբողջ քանչորս ժամ, նուէրներուն հաճոյքը, երբ հայրը, իբրեւ Արեւելեան բանակի աշխէն Բոմպաթան, Պէյրութի Ֆրանսական դեսպանատունէն ստացած երկրորդ կոչնագիրին ընդառաջած ատեն՝ հետը տարած էր զինք, յարգելով մեծ քաղաք ու նորութիւններ տեսնելու անոր բուռն փափաքին գոհացում տալու իր խոստումը։ Մօրը տոհմին մէկ ճեռն էր Փիլոս, վերջին դաղթէն տարիներ առաջ Պէյրութ հաստատուած ճկուն մարդ մը, որ Քլեմանսօ թաղի իրենց տան փողոցին վրայ հաստատած սիկարէթի, հրահանի, յուշանուէրներու, գրենական պիտոյքներու եւ այլազան չափի ու գոյնի ալպոմներու խանութը յաջողութեամբ պահելէ ետք, անոր դեկը յանձնած էր քսանհինգին չուրջ դեգերող որդւոյն։ Առտու հեղ մը կը հանդիպէր հոն, ալքէ կ'անցընէր տեսրակները, պակսած ապրանքներուն ցանկին կը նայէր, թելադրանքներ կ'ընէր ու, առաւօտեան թերթերը առած՝ տուն կը վերադառնար, եթէ հիւր ունենար, այլապէս չունչը ուղղակի սրճարան կ'առնէր, Հաճ Տաւուտ, ուր թերթերու խմբագիրներուն, յօդուածագիրներուն կամ հանգստեան կոչուած տարեկիցներուն հետ կը վիճէր շաբունակ։ Ան մեծ շահագրգռութեամբ կը հետեւէր պատերազմի բոլոր ելեւէջներուն ու այն համոզումը ունէր, որ Պեխաւորը շուտով վերջին հարուածը պիտի տայ նացի հրէշներուն ու պիտի փրկէ աշխարհը պատերազմի հրձիգներէն ու դրամատէր չնագայլերէն։

Առաջին այցելութեան ատեն, Վաղինակին հայրը չարչարանքներով գտած էր իր ազգականին տունը, այս անգամ, սակայն, առանց դժուարութեան բախած էին անոր դուռը։ Սովորական հարց-պատասխաններէն ու սուրճէն ետք, ան յայտնեց զաւակը ազգականներուն մօտ ձգելու միտքը, խօսեցաւ կէսօրէ առաջ դեսպանատուն ափ առնելու ստիպողական աճապարանքին մասին ու ուզի ելաւ։

—Հետդ դա՞մ,— հարցուց Փիլոս։

—Ինչո՞ւ նորէն պիտի յոգնիս։

—Մեծ քաղաք է, վախնամ կորսուիս։

—Մի վախնար։

digitised by A.R.A.R.@

Վաղինակի ապշահար վիճակը, որ ներս մտած ակնթարթին սկսած էր, հօրը բացակայութեան աւելի· չեչտուեցաւ սրտին։ Նման տուն բնաւ չէր մտած։ Ձիգ ըրաւ ամէն ինչ պահել միտքը, չկրցաւ, բայց շատ բաներ անջնջելի տպաւորութիւն ձըգեցին վրան։ Մեծ տուն էր, մուտքին՝ հանդերձակալ ու հայելի, ընդարձակ հիւրանոց, երեք ննջասենեակ, զարդասեղաններ, գեղեցիկ մահճակալներ, խայտաճամուկ վարագոյր, անկիւններուն՝ ասեղնագործ պզտիկ սեղաններ, մաքրութիւնը՝ ընդհանուր։ Որեւէ տեղ փոշիի հետք չէր ձգուած, ճանճ չէր նստած կարծէք պատերուն, փայտոջիլ չէր սպաննուած։ Երկու աղջիկներէն պզտիկին, Զատկուան արձակուրդը վայելող Արմիկին հետ կատարուած ներքին շրջապտոյտը հազիւ աւարտած, քեռկինը, դորովալի կին, նախաճաշի հրաւիրեց զինք։ Վաղինակ դժկամակեցաւ։ Քեռկինը պնդեց։ Վաղինակ յամառեցաւ։ Մէջ մտաւ Փիլոս քեռին ու թելադրեց Արմիկին, որ առանձին չձգէ Վաղինակը։ Արմիկ բռնեց Վաղինակի ձեռքէն։ Միասին նստեցան սեղանին շուրջ, որ բեռնաւորուած էր գաղթական տղուն համար բոլորովին անծանօթ կամ շատոնց մոռցուած ճոխութեամբ մը,— բուրումնաւէտ թէյ, մեղր, կարագ, պանիր, ծիրանի անուշ, ըսպիտակ հա՛ց, ընտիր՝ ամէն բան, համեղ, բայց կը թուէր, թէ նեղացուցիչ բան մը կար իւրաքանչիւրին մէջ։

Վաղինակ կէս կուչտ քաշուեցաւ սեղանէն ու վերադառնալով հիւրանոց՝ տխրամած ակնարկը ակամայ յառեց արեւելեան ու արեւմտեան պատերէն նայող մեծադիր նկարներուն։ Իրեն ծանօթ տուներու պատերուն նման բաներ բնաւ չէր լիշեր, այդ մեծութեամբ ու ոսկեզօծ շրջանակներու մէջ անցուած նկարները ակումբներու մէջ միայն տեսած էր ինք, ու կը կարծէր, թէ անոնց պէս պէտք է ըլլային պատերէն կախուած բոլոր մեծ նկարները, զէն ի ձեռին, փամփուշտները իաչկապ կապած, կամ ձիու վրայ, նորէն զէն ի ձեռին, թշնամիին վրայ յարձակելու պատրաստ, քաջ։ Ասոնք տարբեր էին։ Արեւելեան պատէն նայողը պարզ հագուստի մէջ էր, մօրուսաւոր, մուայլադէմ մարդ մը, միւսը՝ զինուորական տարազով, պեխաւոր ու խստաբիբ, եւ իւրաքանչիւր նկարին ալ անկիւնին գիրերու նմանող նշաններ, բայց ո՛չ ֆրանսերէն եւ ոչ ալ հայերէն։

—Ճանչցա՞ր,— հարցուց յանկարծ Փիլոս քեռին՝ թերթին վրայէն վեր առնելով աչքը։

—Նորէն մի՛ սկսիր,— յանդիմանական շեչտով մը միջամտեց տիկինը,— ասիկա պզտիկ տղայ է, ատանկ մարդեր ճանչնալու պէտք չունի։

Փիլոս խէթ աչքով նայեցաւ կնոջ ու լուռ մխրճուեցաւ իր թերթին մէջ, իսկ Վաղինակին հաճելի չթուեցաւ այր ու կնոջ միջեւ տեղի ունեցած այդ պզտիկ միջադէպը, փոխեց տեղը ու աւելի ապատ տեղ գտնելու յոյսով՝ նայեցաւ շուրջը։ Զգտաւ։

digitised by A.R.A.R.@

Ուզեց շարժիլ՝ համարձակութիւնը պակսեցաւ իրեն։ Թակարդին մէջ ինկած կարծեց ինքզինք։ Այնպէս կը թուէր իրեն, որ ամէն շարժումի սխալ մը պիտի գործէ, պիտի աղտոտի բան մը, փչրուի թանկագին առարկաներէն մէկը։ Ինք, որ համարձակ բնաւորութեան տէր էր գիւղի շրջանակին մէջ, յանկարծ դարձաւ երկչոտ, ինքն իր մէջ քաշուած, լուռ, միտքը պաշարուած իրենց տան անշուք վիճակով։ Իրենց ունեցածը ընդամէնը աղիւսէ չորս պատ էր, մռայլ, պատուհանը՝ մերկ։ Ներսը՝ ծնընդավայրէն բերուած սովորական սնտուկ մը, վրան՝ քանի մը անշուք անկողին, խսիր մը յատակին, կաթսայ մը, անակէ թաս մը, քանի մը պնակ, տօսախէ տասնեակ մը դգալ։ Տարբեր չէր նաեւ հարազատներուն կերպարանքը, տժգոյն, արեւաւ կամ մալարիայէն յօշոտուած դէմքեր, կիսամաշ հագուստներու մէջ։

Հայրը նախատեսուածէն ուշ եկաւ դեսպանատունէն։ Հանգրստեան թոշակէն բաժին մը տուած էին իրեն։ Բոլորովին փոխուեցաւ Վաղինակին տրամադրութիւնը։ Պիտի ուննար խոստացուած կօշիկը։ Մօրը, քրոջ եւ եղբօրն ալ նուէրներ պիտի տանէին։ Քաղաքէն բերուած, թանկարժէք։

Ճաշեցին, յագեցան ու յետմիջօրէին Փիլոս պտոյտի հանեց իր հիւրերը։ Նախ՝ հանդիպեցան իրենց խանութը, տղուն հետ բարեւ տուին ու առին, կողքի ցուցափեղկէն երկու տեսակ նուիրեց իրեն Փիլոս քեռին, մատիտ մը՝ տետրակներուն հետ, ու առիւծի եւ յովազի նկարներով զարդարուն ֆրանսերէն գիրք մը եւ շարունակեցին ճամբան։

Մտան աջ փողոցը ու բռնեցին քառուղիին զառիթափը եւ կանգ առին Սէն Ժորժ պանդոկին մօտ։ Ամէն քայլի նոր ըզգայնութիւն մը կը զարնուէր Վաղինակին։ Զարմանալի աշխարհի մը մէջ ինկած կը զգար ինքզինք, ամէն ինչ գեղեցիկ, լայնատարած, երկնասլաց, մաքուր, քաղաքային՝ իր երեւակայութեան մէջ կառուցած աշխարհին պէս, չէնքը, փողոցը, պանդոկը, երթեւեկը, շարժումը, աղմուկը։ Գրեթէ կաւչած հօրը՝ տեսակ մը երկիւղով կը նայէր ամէնուն, ամէն ինչին, արագասոյր ինքնաշարժներուն, գեղեցիկ կիներուն, անոնց մօտէն քալող մաքրազգեստ ու ճուտղուն պարմանուհիներուն, չարաճճի աչքերով պարմաններուն։

Շարժեցան արեւելեան կողմը եւ այս անգամ կանգ առին երկաթեայ ձողերով եզերուած ծովահայեաց անկիւնը, ուր նոր հրճուանք մը ծաւալեցաւ Վաղինակի արեան մէջ։ Ցիչեց ատկէ առաջ տեսած ծովերը, առաջինը, անկրկնելին՝ Մուսա լերան բարձունքէն։ Գաղթականութենէն շատ քիչ առաջ, մայրանալու նշաններ ցոյց տուած իր երինջը Գըպրանենց նախիրին խառնելու համար, հօրեղբայրը, Լերան հեռուները բարձրացած առեն, զինքն ալ հետը տարած էր ու, գործը կարգի դնելէ ետք՝ շարունակած էին ճամբան ու հասած մինչեւ Տամլաճքը, նաւա-

digitised by A.R.A.R.@

կերպ յուշարձանին մօտ, ուրկէ ի տես ալեկոծ տարածութեան՝ ալեկոծած էր ինք եւս, իր ողջ էութեամբ։ Հոդ, այդ բարձունքին, համակուած էր ծովուն խորհուրդով, որ կրկնուեցաւ տարագրութեան ճամբուն վրայ, Քեսապի մերձակայքը, Մուսա լեռան հանդիպակաց ափին, Պասիթ։ Երրորդ տպաւորութիւնը առաջինին բնաւ չէր նմաներ եւ երկրորդին մտերմութիւնը չունէր, բայց ծով էր նորէն, ու իր այքերը ամէնէն աւելի յառած կը մնար անոր, մօտ ու հեռուն ծփացող նաւակներուն, նաւերուն, ալեկոծումներուն, ծովային հորիզոններուն, նոյն ատեն հարեւանցիօրէն հետեւելով քեռի Փիլոսին, որ կարծես դժգոհութեան հնոց մը դարձած՝ իւրաքանչիւր այքառու երեւոյթի դէմաց անզուսպ կը դառնար։

—Նայէ, Մատթէոս, կը տեսնե՞ս կարմիր փեղկերով այս հակայ շէնքը։

—Այո, տեսայ։

—Քովի՞նը։

—Հա։

—Անգամ մըն ալ այն միւսին նայէ, դիմացը։

—Պրաւո։ Մարդիկ չիներ են։

—Պրաւո մի ըսեր եւ չիներ են մի ըսեր։ Ըսէ չիներ է եւ եթէ կրնաս մի ճայթիր։

—Ի՞նչ կայ, ինչո՞ւ պիտի ճայթիմ։

—Մտքէդ կ'անցնի՞, ինչո՞ւ մտքէդ պիտի անցնի, որ այս ամէնը մէկ մարդու կը պատկանի, մէկ, կը հասկնա՞ս, մէ՛կ։ Կրնա՞յ մարդ իր արդար քրտինքով այսքան հարստութիւն դիզել։ Կրնա՞յ, դուն ըսէ։ Դուն քի՞չ քրտինք թափած ես։ Դո՞ւն ինչու չէնք մը չես կրցած ունենալ։ Ես քի՞չ քրտինք թափած եմ։ Ե՞ս ինչու չեմ կրցած ունենար Այս բոլորին մէջ մեզի պէս մարդոց քրտինքը խառնուած է, իմ, քու, աղքատ մարդոց քրտինքը, մի վախնար, ըսէ՛ արիւնը։ Բայց ինչո՞ւ, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ։ Աղքատը մարդու զաւակ չէ՞, հոգի չունի՞, արժանապատուութիւն չունի՞, ապրելու իրաւունք չունի՞։

Վաղինակի աչքին արտաքին աշխարհը պահ մը բոլորովին կորսնցուց իր հրապոյրները ու լարուած ուշադրութեամբ հետեւեցաւ քեռի Փիլոսին, որ, զարմանալի բան, ինքզինք աղքատներուն չարքին կը դասէր։ Ինք կը կարծէր, որ աղքատը իրենց պէս կ'ըլլայ, մէկ սենեակի մէջ ապրող մարդեր կ'ըլլան աղքատները, հապա՞ իրենց մերկութիւնը ծածկող ու կորեկ հաց ծամող մարդեր, արեւահար՝ իրեն եւ ընկերներուն պէս, կոչկոռ կապած ձեռքերով՝ հօրը եւ միւս դիւղացիներուն պէս, փոչեթաթախ, յոգնատանջ, մինչդեռ Փիլոս քեռին եւ ընտանիքը օժտուած էին բոլոր առաւելութիւններով, տունը ընդարձակ, կերակուրները ճոխ, հագուստները փայլուն։ Փիլոս քեռին աղքատ

digitised by A.R.A.R.@

չէր, ո՛չ, սխալ բան մը կար իր արտայայտութեան մէջ։ Մտքին դիզուած մառախուղը փարատելու համար Վաղինակ կրկին ու կրկին կը նայէր հօրը աչքերուն։ Անոր դէմքին փոխուած ոչինչ կը կռահէր սակայն, նոյն մարդն էր ան, որ անննախանձ հոգիով կը դիտէր շուրջը, չէնքերը, պերճ խանութները, հարուստի երեւոյթներ մատնող անցորդները եւ երբեք չէր վրդովեր ներքին խաղաղութիւնը։ Վերջին տարիներուն անոր սրտին դժգոհութեան միայն մէկ զգացում կ՚եռար ու կը բորբոքէր, բոլորովին նոր պայթած զգացում մը, ատելութիւնը ֆրանսական կառավարութեան հանդէպ, այդ պլչադին, այդ փեզէվէնկին, որ այդպէս ձրիօրէն, առանց փամփուշտ մը պարպելու ամբողջ Սանճաքը նուիրած էր Աթաթուրքին։

Վաղինակին այնպէս թուեցաւ, որ Փիլոս քեռիին մատնանշումներուն ու գանգատներուն ատեն հայրը նոյն յանկերգը կը կրկնէր, կը հայհոյէր Ֆրանսայի նեղկայ կառավարութեան քթապը, մեսսէպը, տինը...

Պտոյտէն վերադարձին, Սէն Ժորժ պանդոկի հանդիպակաց թաղին մէջ վեր խոյացած շինութեան դիմաց, Փիլոս կրկին թափ տուաւ իր գայրոյթին։

—Մա, սա, կը տեսնե՞ս, տիրոջը նայիս՝ բարեւ չես տար իրեն։ Բորենիի կը նմանի, մարդակեր գազանի։

Հօր ու որդիին համար չուտով պարզուեցաւ, որ բորենին, մարդակեր գազանը Ապու Մորիսն է, մասնագէտ՝ մութ գործերու, որ տարիներ առաջ ենթարկուած էր ոստիկանական հետապնդումներու, բայց ինք ոստիկանութենէն աւելի արագ շարժելով՝ կռահած էր վտանգը ու խոյս տուած Ափրիկէ, ուր դարձեալ մխրճուելով մութ գործերու մէջ, կրցած էր դարձեալ կուտակել հսկայ գումարներ, որոնց ուժով ինքզինք մոռցնել տալէ ետք՝ բարձրացուցած էր եօթյարկանի իր շէնքը ու դարձած շրջանի ամէնէն յարգուած մարդերէն մէկը։

—Եկուր ալ մի խենթանար, եկուր ալ մի խենթանար,— կը կրկնէր Փիլոս եւ կ՚աւելցնէր անմիջապէս,— բայց ինչո՛ւ պիտի խենթանամ, թող ինք մտահոգուի իր ճակատագրով։ Պեխաւոր հսկան հոս պիտի հասնի հարկաւ։ Այն ատեն իրենց արդար պատիժները պիտի կրեն այս բոլոր աւազակները։

Փիլոս քեռիին շրթներուն յաճախ երթեւեկող Պեխաւորը թէեւ անծանօթ էր Վաղինակին, բայց վայելած հիացումին ու վստահութեան ազդեցութեան տակ կը խորհէր, որ գինք տեւաբար յուզող խորհրդաւոր գոյութիւններէն մէկուն պէս հսկայ մը պէտք է ըլլար ան, եօթգլխանի հրէշները սրածող հեքիաթի հերոս մը, Արտաւազդի պէս աշխարհասասան, մէկ զարկով Մսրայ Մելիքը քառասուն կանգուն գետինը անցընող անյաղթ Սասունցի Դաւիթին պէս մէկը, կամ անտառէն արմատախիլ ը-

digitised by A.R.A.R.@

բան վիթխարի ծառը ուսին՝ խրոխտ ընթացքով մը չարերը պատուհասելու չտապող Տորք Անգեղ մը։

—Պիտի գայ, անպայմա՛ն պիտի գայ ան,— կը կրկնէր ու կը կրկնէր Փիլոս։

—Այդպէ՞ս կը կարծես,— ըսաւ Վաղինակի հայրը թերահաւատ ձայնով մը։

—Անշո՛ւշտ այդպէս կը կարծեմ,— աւելի բարձրացուց ձայնը Փիլոս,— կրնա՞յ հապա այսպէս չարունակուիլ կեանքը։ Պիտի ոչնչանա՛ն, բնաջնջուի՛ն այս բոլոր կեղեքիչները, աղա, փաշա, էֆէնտի կոչուած չարաչահները ու անոնց տեղ աղքատները պիտի թագաւորեն, այո՛, շուտով պիտի սկսի աղքատներուն ժամանակը ու ասկէ ետք անոնք, միա՛յն անոնք պիտի վայելեն հանգըստաւէտ տունները, կեանքին բարիքները, խնճոյքներ, ամէ՛ն ինչ, արձակուրդները, պտոյտները։

Փիլոս քեռիին չունչին տակ՝ Վաղինակ մերթ կտրուած կը զգար ինքզինք քաղաքի հետաքրքրական միջավայրէն ու կը կարծէր, որ ան իրենց մասին կը խօսի, ծանօթներուն մասին, դրացիներուն, ազգականներուն, անոնց երաշներուն, պապակներուն մասին։ Ո՞վ էին իրենք վերջապէս, եթէ ոչ՝ պարզ մարդեր, հողագործ, հովիւ, նախրապան, ջորեպան, որոնք ամիսներ ու ամիսներ վրաններուն տակ ապրեցան ու հիմա կեանքը կը քաշքըշեն աղիւսաշէն չորս պատերու մէջ, ձմրան՝ բուք ու բորանին բերանը, ամրան՝ կիզիչ արեւին ներքեւ, ամէնօրեայ ցաւերուն հետ՝ հիւանդութեանց մանրէներ սերմանող մժեղներու, ճանճերու, մլուկներու հարուածներուն ենթակայ։ Ընդհանուրէն տարբեր չէին նաեւ նախկին աղաները, փաշաները, էֆէնտիները, որոնք, կրնային նոյնիսկ վարձատրուիլ այն խորհրդաւոր Պեխաւորէն, որ պիտի գար, իսկ իրենք՝ ամէնէ՛ն առաջ, ամէնէ՛ն շատ, ըստ իրենց հաղուստ-կապուստին, իրենց տան ներքին պատկերին։ Իրենց տո՛ւնը։ Վաղինակ երբեմն կ'ամչնար անոր համար ու անպայման խոյս կու տար անկէ, երբ քիչ մը տարբեր այցելուներ ունենային եւ բնաւ, բնա՛ւ չէր փափաքեր, որ ուսուցիչները, ուսուցչուհիները՝ առաւել, մա՛նաւանդ անոնցմէ մէկը, Ֆրանսերէնի ուսուցչուհին, ամէնէն գեղեցիկը, այցելէր իրենց։ Իր զգացած ամօթին հետ, չէր մոռնար սակայն հոգիին ծլարձակող այն յոյսը, որ Փիլոս քեռիին ներչնչածէն չատ առաջ կար ամէնուն մէջ, իւրաքանչիւրին հայեացքին, արտայայտութիւններուն մէջ։ Ամէնքը կը խօսէին այդ մասին, մեծերը, ուսուցիչները, նոյնը կ'ըսէր նաեւ մայրը, նոյն բառերով, երբեմն երգով. «Համբերէ, հոգիս, համբերէ»։ Վաղինակ կը հաւատար բառուածներուն, բայց հաւատքէն նուազ սաստիկ չէր անհամբերութիւնը։ Օր առաջ կ'ուզէր ունենալ խոստացուածները, ամէնէն առաջ տունը։ Փիլոս քեռին աւելի բացավառեց այդ յոյսը, Փիլոս քեռի՛ն, այդ ազնիւ, կարեկից հոգին։ Զար մար-

digitised by A.R.A.R.@

դերու չատ չէր հանդիպած Վաղինակ, բարի մարդեր էին իր ճանչցած գրեթէ բոլոր հոգիները, բայց անոնցմէ ոչ մէկը Փիլոս քեռիին չափ բարի էր, արդարամիտ, աղքատներու պաշտպան, անոնց բարիք կամեցող, որ կրնար մոռնալ իր ճոխ խանութը, հեռանալ փարթամ տունէն, մէկ կողմ շպրտել արդուկուած զգեստը ու պատուտած հագուստով աշխատիլ աղքատներուն կողքին, արեւին տակ կամ ցուրտին, սեղան նստիլ անոնց հետ, կիսել չոր հացը։

Տուն հասած վայրկեանին, դեռ չունչ չառած՝ Վաղինակ իմացաւ աւետիսը։ Կիրակնօրեայ հագուստներու մէջ՝ կը ճառագայթէին հարազատները ու մատնուած էին անձկալի իրարանցումի մը։

Մայրը անմիջապէս պարպեց վար դրուած կողովը, լուաց դդումները, մանրեց, խառնեց մանրուած լոլիկներուն, ափ մը աղ ցանեց անոնց վրայ ու նետեց եռացող կաթսային մէջ, որուն մօտ կկոչած՝ եղբայրը կը բորբոքէր տակի կրակը, մինչ քոյրը, առաւօտեան մաքրուած տունը կրկին փայլեցուցած՝ բակը կ'աւլէր հեւասպառ։ Երկար տարիներ չէին տեսած իրենց ազգականը եւ կը փափաքէին, որ ան տրամադրութիւն քանդող երեւոյթներու ականատես չըլլայ։

Գրեթէ կէսօր էր, երբ աւանին ճիշդ կեդրոնը երեւցան ու կանգ առին Փիլոս եւ Զատիկ աղան։ Պահ մը ոտքի վրայ խորհրդակցեցան, ձեռքով նշաններ ըրին ու բաժնուեցան իրարմէ։ Զատիկ աղան ետ դարձաւ, իսկ Փիլոս յառաջացաւ իր ազգականներուն կողմը, յամրաքայլ, չորս կողմը զննելէն։

Հաւասար հեռաւորութիւններու վրայ կառուցուած միասնական տուներու արանքներուն ծառ ու ցանկապատ չկար, տեսողութեան բաց դաշտ էր ու բակերէն ամէն ինչ ու ամէն ոք կը նշմարուէր անմիջապէս։ Սլացիկ հասակով, սեւ տարազով, փողկապով ու ծոպաւոր կարմիր ֆեսով Փիլոս երեւոյթ էր այդ վայրին մէջ, այնպէս՝ որ մօտը յանկարծ յայտնուեցան քանի մը մանուկներ եւ այս վերջիններուն ճիչերուն հետ կիներ ու աղջիկներ երեւցան պատուհաններուն ու դռնառաջքներուն։

Վաղինակին մայրը, ինք, քոյրն ու եղբայրը լայն ժպիտներով եւ ուրախաձայն ողջոյններով դիմաւորեցին Փիլոս քեռին։ Բարով ու հազար բարով ըսին, համբուրուեցան, հարցումներ ուղղեցին հարազատներուն մասին, հպարտացան, յուզուեցան։ Լաւ էին ամէնքը։ Փիլոս քեռին հաւաստիացուց, որ, ամէն բան լաւ էր, աւելի լաւ պիտի ըլլար, ինք լաւատես էր, մօտ էր խաղաղութիւնը, աշխարհը չուտով պիտի ողողուէր երջանկութեամբ։

digitised by A.R.A.R.@

Փիլոս ապա հետաքրքրուեցաւ Մատթէոսի մասին։ Ըսին ջրտուքի է, ըսին չուտով կը վերադառնայ, կը տեսնուիք ու միասին կը ճաշենք։

—Բայց ես չեմ կրնար սպասել,— ըսաւ Փիլոս։

—Ինչո՞ւ։

—Անմիջապէս պիտի մեկնիմ։

—Այսքան չո՞ւտ։

—Այդպէս խօսք տուած եմ։ Կը մտահոգուին։

Վաղինակի մայրը չուզեց լսել վերջին պնդումը։ Պարզ հիւր չէր Փիլոս, ազգական էր, այդքան երկար բաժանումէ ետք՝ չէր կրնար երեւակայել այդքան արագ բաժանում մը անկէ։ Չէր ձգեր։ Ամուսինը խիստ կը նեղուէր։ Անկարելի էր, բայց երբ Փիլոսին մօտ անհամբերութեան նշաններ կուահեց, ամուսինին սպասելու մտքէն հրաժարեցաւ, աչքով ըրաւ աղջկան, միասին դուրս ելան, աղջկան բաներ մը փսփսաց, աղջիկը սեղանին փոշիները սկսաւ առնել, իսկ ինքը մօտեցաւ արեւելեան պատին կից յարդարուած օճախին, բոբրոքեց կրակը, խառնեց ազուրը, համտեսեց, գոհունակութեամբ շարժեց գլուխը ու փութաց ներս, առնելիքով բռնած կաթսան, որուն կափարիչին արանքէն յորդող դդումէ ապուրին բոյրը լեցուց ամբողջ տունը։

—Դէ, ես գացի,— ըսաւ Փիլոս՝ յանկարծ ոտքի ելլելով։

—Մ՚ուր,— հարցուց Վաղինակին մայրը ցաւագին չեշտով մը,— այդպէս բան չկայ։

—Չեմ կրնար աւելի երկար մնալ, անկարելի է,— յարեց Փիլոս։

—Բայց սպասէիր քիչ մը, ուտէիր տաքատի պատառ մը։

—Կուշտ եմ, շնորհակալութիւն,— ըսաւ Փիլոս ու յայնեց իր կտրուկ մնաս բարովը։

Տան մթնոլորտը մէկէն փոխուեցաւ, մթագնեցան բոլորը, մա՛նաւանդ մօր աչքերը։

Վաղինակ առաջին անգամը չէր, որ կը զգար մօրը տըխրութիւնը ու բնաւ, բնա՛ւ չէր կրնար մոռնալ տխրութեան պատճառները, որոնց ետին մեռելներ կային, բաժանումներ, զրկանքներ, կէս ձգուած պապակներ, անորոշութիւններ, բայց երբեք այդքան գունաթափ չէր տեսած անոր դէմքը, այդպէս խեղճացած չէր լիներ մայրը, ամօթահար, խոցուած։

Ցիշողութիւնը աւելի բորբոքեցաւ, անդրադարձաւ տխրութեան նոր պատճառին ու կարծես բան մը փուլ եկաւ հոգիին։

Երբ Փիլոս բոլորորվին ջնջուեցաւ տեսողութենէ, մէկ-մէկ ներս մտան, բայց չնստան սեղանին չուրջ։ Մայրը թելադրեց սպասել հայրիկին ու յարգել բանջարանոցին առաջին բերքը միասին ճաշակելու որոշումը։

Շուրջ մէկ ժամ ետք երեւցաւ Մատթէոս։ Անմիջապէս կը-ուահեց կնոջ ու զաւակներուն անբնական վիճակը ու հարցուց.

digitised by A.R.A.R.@

—Ի՞նչ կայ, մէ՞կը մեռած է նորէն։

Կինը քանի մը բառով նկարագրեց պատահածը։

Զաւակները լրացուցին տեղեկութիւնը։

Մատթէոս լուաց երեսը, թօթուեց փափախը, առաւ տրեխներուն փոշին եւ առանց բառ արտասանելու ուղղուեցաւ Զատիկ աղայենց տան կողմը։

—Մ՞ուր,— հետաքրքրուեցաւ կինը կերկերուն ձայնով։

—Երթամ նայիմ ո՞ւր է։ Գոնէ բարեւ տամ իրեն։

—Պարապ տեղ մի յոգնիր։ Մինչեւ հիմա Պէյրութ հասաւ ան։

—Երթամ։

Վաղինակ հետեւեցաւ հօրը։

Հեռուէն պարզուեցաւ ամէն ինչ։

Տնամերձի վարի եզրին սարքած Զատիկ աղայի տաղաւարին մէջէն բարձրացող ծուխին հետ՝ խորովածի բոյրը տարածուած էր միջոցին մէջ ու Փիլոս քեռին ու Զատիկ աղան իրարու կենաց կը խմէին։

Մատթէոս ամուր մը բռնեց տղուն ձեռքէն եւ լուռ վերադարձան։

Լռութիւնը շարունակուեցաւ նաեւ գետին փռուած սեղանին շուրջ։

Տխրութեան ամպերը փարատեցան սակայն քիչ ետք։

Վաղինակին պէս՝ քոյրն ու եղբայրն ալ սոփահար կը թրուէին։

Մօր ախորժակը նոյնպէս բացուած էր։

Իսկ հայրը ուտելու այնպիսի եռանդ մը կը մատնէր, որ կարծես դդումէ ապուրէն աւելի համով բան չէր դրած բերանը...

ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՊԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

ԵՐԵՔ ԵՂԱՆԱԿ՝ ԱՍՏՂԵՐՈՒ ԴԵՍՊԱՆԻՆ

Կ'ԸՆՏՐԵՄ ՎԱՐԴԸ ԵՒ ԿԸ ԽՕՍԻՄ

I

Կ'ընտրեմ վարդը
կը բանամ շրթները հասկին
արեւուն կը ժպտիմ հողէն ընձիւղուող
առաջին անձրեւին աշնանային բոյրերով
եւ վարդին ցօղաթուրմ թերթերուն լռութեամբ
կը հիմնեմ թագաւորութիւնը խօսքին

Իմաստուն մեղուներ
կը կարդան ամպերը խտացող՝
հորիզոններուն հաստէագրուած նամակներ
եւ շուշաններուն կաթնաթոյր այբուբենով
կ'արարեմ լեզուն մանուկին

Արշալոյսը նախերգանքն է նոր լեզուին
եւ ապագան ժամանակին՝
իմ նորածին իշխանին

II

Կը մերձենաս դուն լոյսին
կը թափանցես արշալոյսին մէջ բառերուն
կը բանաս հորիզոնները մերժումներու անհունին

digitised by A.R.A.R.@

եւ մեծամիտ աշունը կ'անուանես
հանգստեան կոչուած բանաստեղծ

Դուն արեւն ես
եւ արձագանգը վարդին
կամ մանուկն այն սպասեալ
որ կ'ունկնդրէ երգը աստղին առաջին՝
ինչպէս ճիչը գիծերուն
պատկերներու ծնունդին

Կ'ընտրես վարդը
կը հիմնես թագաւորութիւնը նոր լեզուին
եւ կը խօսիս յաւերժի սահմաններուն մասին
գետի մը պէս բարբարոս բայց գեղեցիկ
որ կը խուժէ յոյզերու անտառէն ներս
տառն ու բառը կը հեռացնէ իրարմէ
որ ստուերները լուծուին
եւ տիրէ ժամն արեւին

Բոյրը վարդին կը փսփսայ
—ունկնդրեցի շշուկներն իմ արմատներուն
ունկնդրեցի խարշափները լուսազնգոց աստղերուն
ունկնդրեցի եթեր-եթեր անձրեւները ցնծութեան
ունկնդրեցի ձայնը շողին արթնութեան
եւ խտացայ ներշնչման ծիլերուն մէջ՝
ինչպէս ծնունդն աղբիւրին
որ կ'աղաղակէ շարժումը
եւ թռիչքը մարմինին

III

Կ'ընտրեմ վարդը
կը դառնամ սեմը գարունին
եւ կը խօսիմ տառերովը մերժումին
արեան նոր ուխտի ծէսերուն մասին

Ապա հանդարտ
երբ կը շողայ ժամանակը անեզրին
ես կը ստեղծեմ տարաշխարհիկ սենֆոնին
շարժումներու ծնունդին—
նոր յարաբերութիւններ
նոր գոյակցութիւններ

digitised by A.R.A.R.@

Նոր տարրեր
եւ անոնց միջեւ կը տարածուիմ
ծննդեան ու կեանքի սպիտակ մեղեդիներ
որ նպատակասլաց գետի մը փրփուրներուն նման
քարացած ամպերուն
կոշկոռած դաշտերուն
փայտացած երակներուն
ճաճանչացած ուղեղներուն
եւ զառամած աշխարհի ակօսներուն
Նոր հոսանքներու պատկերները աւետեմ
ցորենը կոչեմ աստղերու ընծան
վարդը՝ տեսիլի հուրհրան մեհեան
արեւը՝ սիրոյ անաւարտ մատեան
եւ յայտարարեմ ժամանակը հրաշքին
նորածին մանուկին ճիչին շնորհիւ

Հալէպ, 23 Յունիս 1990

ԵՐԲ ՔՆԱՆԱՍ

Երբ քնանաս
քնացիր խաղաղ
որ առաւօտեան դառնաս կապոյտ երջանկութիւն
լուսահանդերձուած աստղերուն շղարշներով

Երբ քնանաս
միշտ քնացիր հրեշտակի պէս խաղաղ
որ առաւօտուն ծագիս լոյսերն երկինքներուն
ժամանակի շուշաններուն ծնծղայ-ծնծղայ բոյրերով

Մի՛ արթնցնէք զինք լոյսէն առաջ
զարդարեցէք տանիքները սիրոյ կարմիր կղմինտրով
երանգեցէք տան պատերը լամիկներու եւ աստղերու երգերով
պարտէզներուն մէջ պահակներ՝ արեւներ ու հորիզոններ ցանեցէք
լուեցուցէք արծաթաձայն բոժոժները գառներուն եւ ուլերուն
հովիւներու սրինգներուն ձայնարգելներ անցուցէք

digitised by A.R.A.R.@

եղէք մետաքս մեղրաբոյր ու թափանցիկ
որովհետեւ կը քնանայ երջանիկ
անբիծ լոյսը աղամանդին

Երբ քնանաս
հրեշտակներէն նոյնիսկ աւելի
քնացիր բարի եւ հանգիստ սրտով
որովհետեւ երբ քուն կ'ըլլաս
հովերը կը նստին վարդերու գահերուն
ծառերը կը հասնին աստղերու խորաններուն
գետերը կը սահին Մորփէոսի մահիճներուն
եւ գիսաստղը կը հսկէ պարտէզը մանկութեան
ուր անմահական խնձորներ իրրեւ
գիծերդդ վաղուան սէր կը հասուննան

Իսկ եթէ պատահի
որ տերեւները յանկարծ փսփսան մեղեդիներ զարթնումի
եւ ծաղիկները անգիտակցաբար արթնցնեն քեզ
կը դառնան բորենիէն աւելի տգեղ
որովհետեւ
երբ դո՛ւն կը քնանաս
կը քնանայ մարգարէն լոյսին
կը քնանայ լուսադէմ Ուսուցիչը Առաջին
որ քարերուն եւ ջուրերուն հետ խօսեցաւ
կը քնանայ հեզութիւնը երկինքին
կը քնանայ վիշտը լոյսին
եւ Երկիրն Աւետեաց
որովհետեւ
երբ քուն կ'ըլլաս իմ հոգի
հրաւէրը կը դառնայ ամբողջական ու բաց—
բոլոր երազներուն
որոնք կը շոյեն յասմիկները դէմքիդ
բոլոր աստղերուն
որոնք կը բացուին միայն զեփիւռներուդ կանչէն
բոլոր հրեշտակներուն
որոնք սպիտակ-սպիտակ աղօթքներ կը մրմնջեն
քաղաքի ամայի տուներուն եւ հաշմանդամներուն
եւ դրախտի սատանաներուն համար
որոնք դաւադիր առաջին ակնարկէն կը սիրահարին
աշխարհի ցաւերն ու երազները կամնող որբեւայրիներուն
որովհետեւ
երբ դո՛ւն քնանաս
հրաշքը կը հանգստանայ վերջնականապէս
արեւը զօրութիւնն իր դարձեալ կը նուաճէ

digitised by A.R.A.R.@

եւ քերովբէները քեզմով կ'իմաստաւորեն
սարսափի եւ կորուստներու ժամանակն անգամ
մեզի—
քերթողներուս եւ գինովներուս
մեզի—
աղքատներուս եւ պարտեալներուս
մեզի—
հաւատացեալներուս եւ կասպաշտներուս
եւ առաւօտեան լոյսէն առաջ արթնցողներուս համար
որոնք աղով եւ համեմով կը լռեցնեն վէրքերն իրենց
պաշտպանելու մահիճը քու ամէն ձեւի վտանգներէ
որպէսզի
արեւուն հետ երբ աչքերէդ աղաւնիներ արթննան
երկնի կապոյտ պատուհանէդ ցանես զուարթ
մեր սրտերու ակօսներուն նորահերկ
արեւը
երազը
շարժումը տարրերուն
հրճուանքը աստեղերուն
եւ բոյրերն անհունին
որպէսզի
ինքնավստահ բայց խոնարհ մարգարէի մը նման
գլուխդ աջ խոնարհես
եւ աչքերուդ հիացական շոյանքէն
մեր օրերու անապատին մէջ աղբիւրներ կարկաչեն
բարձրացընես աջդդ երկինք
եւ հովերը փոթորկին առագաստներու որովայններուն
եւ բոլոր անոնք
որոնք անընդհատ միայն «ո՛չ» կ'ըսէին
ի խորոց սրտի «այո՛» պատասխանեն
լոյսը խուզարկող աջիդ շարժումներուն
եւ քեզի հետ բարձրացընեն ուղիսօրէն
մեր օրերու այբուբենը կորուսեալ՝
ինչպէս պատգամ սրբազան
յաւիտեանէ յաւտեան

Հալէպ, 17 Յունիս 1990

digitised by A.R.A.R.@

ԸՍՏՂԵՐՈՒ ՊԱՐԸ

(ժամանակէն առաջ գրուած նամակի մը պէս)

I

Արդեօք կապոյտ աստղերո՞ւն մէջ կը բնակիս
զոր ջուրերը կարօտի եւ սպասման
անունիս մունջ ափերուն շուրջ կը գծեն՝
իբրեւ վաղուան հրաշագոյն վարդենի
երբ պայթիւնը կը մօտենայ պատուհանիդ սոսկումին
երբ իրերն ու պատկերները արթնութեան
սենեակիդ լուռ անկիւններուն կը քայքայուին
երբ պահը ծանր կը դառնայ վառօդածուխ ու փոշի
երբ վարագոյրն ալ յանկարծ մահ ու սարսափ կը կտրի
եւ լեզուն կը կորսնցնէ արձագանգը խօսքին

Ո՛չ ամպը կ'անձրեւէ
եւ ոչ ալ անունն իմ աշխարհը կ'ընէ գեղեցիկ
երբ խուճապը պատկերին կը գրաւէ կրկէսը լեզուին
երբ աստղերը կը պարեն խօլ շուրջպարը սարսափի
երբ մոլորակը յոյսի կը տապալի թեւաբեկ
եւ կը տիրէ հին մղձաւանջը կրկին

Ուրեմն
քնացիր տղաս
որ աչքերէդ մնան հեռու
հրկիզումը անտառին
քայքայումը անլայտին
եւ օտարումն արթնութեան՝
իբրեւ մեր օրերու համանուագ մոխրաձայն

Ես արթուն եմ այս գիշեր
զինուած լոյսով եւ մերժումին նոր լեզուով
որ միմիայն քու նորին գաղտնիքները վերծանեմ
իսկ եթէ պատահի եւ սկսիմ բաց աչքերով մրափել
կը խոստանամ իմ երազիս մէջ անել
աղուոր դէմքիդ մասին երկար մտածել
գանկըս պարպել կեանքի ժանգոտ աղբերէն
եւ մտածել շարունակ
ամպին
արեւին
աստղին

digitised by A.R.A.R.@

քու տիկնիկիդ
եւ պտուղներուն մասին
որոնք թիթեռնիկներու կը նմանին
եւ թիթեռնիկներուն մասին
որոնք պտուղներու կը նմանին
երբ միայն
դուն կը գծես գիրենք
մանկութեան գոյներով անմեղ
երազիդ կաթնասպիտակ էջերուն վրայ

Պէ՞տք է քեզի հարցնեմ
թէ այս աշխարհը նաեւ ինչու յստակ չես գծեր
որպէսզի վերջապէս կարենայ բանի մը նմանիլ
որպէսզի վերջապէս կարենայ դառնալ տանելի
եւ անհունը լեցուի ծիծաղիդ շողերով
կամ աչքերէդ գլգլացող ժպիտներով
եւ երգերով ու ծափով

Հոգ չէ տղաս
քու ծիծաղիդ լուսաժպիտ գոյներով
մաքրաջրէ ժամանակն այս մոլորուն
որ աստղերը պարեն պարը պարերուն՝
նորահարսի սպիտակ հագուստին չափ գեղեցիկ
եւ աղօթքի ժանեակները ծագէ ի ծագ երկարին
—ինչպէս նորահարսին սիրերգը առաջին—
եւ բարութեան անձրեւները արար աշխարհ ողողեն
—ինչպէս նորահարսին հրճուանքը առաջին—
եւ պահը անշարժանայ կեանքի ոսպնեակին մէջ
եւ պատկերն այդ կտակես սերունդէ սերունդ
—ինչպէս նորահարսին երդումը առաջին—
ո՞վ իմ փեսայ մանկատի եւ դեսպանը աստղերուն
ո՞վ իմ արիւն կարկաչող եւ պատկերը նորանուն

Ապա գծէ
գծէ տղաս հաւատքիդ թարմ գոյներով
առիւծը եւ գառները աքուարիումին մէջ կեանքի
կէտձուկը եւ օձերը երկինքին մէջ կրակի
նոյն վանդակին մէջ խաղաղ իրարու քով զետեղէ
ոնգեղջիւրն ու սոխակը
գետաձին ու քուռակը
եւ հաւատա՛ իմ տղաս
որ ոչ միայն պիտի դառնան անոնք ընկեր-մտերիմ
այլեւ ուրախ իրարու հետ սիրաբանին
որովհետեւ դո՛ւն միայն երկրէ երկիր կը տիրես

digitised by A.R.A.R.@

որովհետեւ դուն միա՛յն այդպէս կ՚ուզես
եւ կը կարծես ճիշդ աստղիդ պէս
թէ քունը արձակուրդ է կեղծ
իսկ արթնութիւնն արիւնին՝
պարը աստղիդ անանուն

II

Երբ աւարտես
գծէ դէմքն իմ մտացիր
գիծերուն մէջ իմ դէմքիս քիչ մը արեւ եւ միշտ դիր
ցանէ ճակտիս կայլակները յոգնութեան եւ ակօսներն աւերին
որպէսզի կարծեմ թէ հասած եմ իմ կէսօրին
որպէսզի կարծեմ թէ հեռու եմ իմ վախճանէն

Ընտրած գոյնիդ մէջ
չմոռնաս դնել փայլք ու ժամանակ
որպէսզի գաղթ-մահ-երկրաշարժ-աւերակ
պատկերած իմ աչքերուս տեսադաշտին մէջ աղօտ
չարութիւնն ու տառապանքը տեղ չգտնեն
որպէսզի շարունակեմ ունենալ երկու ուժեղ բազուկներ
եւ ճնճղուկի չափ փոքրիկ սիրտ մը նրբին բայց զօրեղ
որուն մէջ սուլեց դարեր շարունակ
կեանքի մահաբեր քամին անկրակ
քամին սանձարձակ

Ապա ցանէ աչքերուս
արցունքի ջինջ կաթիլներ
որպէսզի մերթ ընդ մերթ լիշենք
թէ ինչպէ՞ս այրը կու լայ
սեւեր հագած կնոջ պէս
թէ ինչպէ՞ս կինը կու լայ
սեւեր լուած այրին պէս
եւ թէ ինչպէ՞ս կու լան այր-կին միասին
իրենց միջեւ տիւ ու գիշեր անագնացող-ծանրացող
արտասուելու հասարակաց պատճառներուն պատճառով

III

Գիտեմ տղաս
վաղը երբ քիչ մը մեծնաս
հաւանաբար բնակինք մենք ընտանեօք

digitised by A.R.A.R.@

փոքրածաւալ բայց մտերմիկ այն տան մէջ
զոր պիտի դուն կառուցես
լուցկիի նուրբ շիւղերով
եւ երազիդ երկնահասակ սիւներով
յետոյ մայթէն պիտի անցնի աւելածուն ծերունի
եւ աւելով իր մաշած տանի պիտի փողոցէն
տառապանքի եւ մահուան աղբակոյտերն ալ ամէն
ապա հանդարտ պիտի գայ չար քոյրիկդ սիրեցեալ
—տիկինի պէս գեղեցիկ ու կատարեալ—
որ սորվեցնէ միշտ մեզի
թէ տիկինները ինչպէ՞ս կ'ըլլան կայտառ-գեղեցիկ
երբոր նոյնիսկ չեն ժպտիր
թէ տիկինները ինչպէ՞ս կ'ըլլան զուարթ-երգեցիկ
երբոր նոյնիսկ չեն խօսիր
թէ տիկինները ինչպէ՞ս կ'ըլլան հպարտ-յաղթաձիգ
երբոր նոյնիսկ չեն շարժիր
որպէսզի ոչ ոք կորսնցնեն այս աշխարհի վրայ

Այս բոլորէն ետք միայն
պիտի փակես դուն այսպէս
չար քոյրիկիդ տիկնիկին հետ սիրակէզ
դուռն հեքիաթի եւ արցունքի դղեակին
մինչ այրը դեռ կը յիշէ որ ինք այր է
մինչ կինը դեռ կը յիշէ որ ինք կին է
եւ կը յիշեն թէ այսպէս կը հեռանան միասին
ամէն մէկը առանձին
դէպի վիճը անկումին

Հետեւաբար
երբ պատտառը աւարտես
կապոյտ բոցով լապտեր մը ալ զետեղէ
սենեակիդ մէջ երազներու եւ վախի
որ ուղիները շեղին եւ անկումին չհասնին
եւ ամէն օր
երբ ցերեկը հաւաքէ իր ջուրերը անհանդարտ
դուն չմոռնաս զետեղել պատտառիդ մէջ անաւարտ
երազներու միշտ բացուող գիշեր մը տաք ու բարի
որ այրերը գիշերով երբ ուշ ժամուն տուն դառնան
եւ միայնակ ըլլան քրտինք ու կրակ՝
ժամադրութիւնը յարգող զարթուցիչէն ալ ճշգրիտ
լարեն ականջ ու հայեացք ուղիներուն աշխարհի
որպէսզի սուր եւ արթուն իրենց աչքէն կամ ունկէն
ոչ մէկ շարժում վրիպի
ոչ մէկ շշուկ խուսափի

digitised by A.R.A.R.@

ոչ թակոցը քու դղեակիդ դարպասին
ոչ օրօրը վարագոյրին կամ լոյսին
ոչ շշուկը վարդենիին նորաբողբոջ խոստումին
ոչ քու լեզուիդ գեղգեղանքը թերածին
ոչ շուրջպարը հարսնեւոր քու մտերիմ աստղերուն
ոչ ալ ծնունդը բարի քու եօթնագոյն շարժումին՝
իբրեւ պարը կատարեալ ու լաւագոյն
քու երկինքիդ անկրկնելի աստղերուն
օ՜ աստեղերուն անանուն

Պէյրութ, 23 Յուլիս 1990

ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

ՏԵՆԴԵՐ

*
* *

Դէմքը բոլորովին գունատ էր, շարժումներուն մէջ կար խարխուլ ու հիւանդ բան մը ու աչքերը շատ մելամաղձոտ էին։ Վերարկուն ու գլխարկը հազիւ նետած աթոռի մը վրայ, ինկաւ բազկաթոռի մը մէջ ու գլուխը՝ ափին մէջ, նայեցաւ երկարօրէն ամուսնին լուրջ ու պարզ դէմքին։ Յետոյ՝ նայուածքը մեքենաբար ինկաւ Աշոտին վրայ, որ բաց պատուհանին առջեւ կեցած, իր անխուսափելի ծխամորճը կը լեցնէր, ծոյլ ու անփոյթ դանդաղութեամբ մը։ Դէմքը դարձուցած էր անդին, կ'երեւէր միայն զօրեղ ծոծրակը։ Ու ըստ սովորութեան կը մրմռար երգ մը, խեղաթիւրելով եղանակը։ Յետոյ՝ գլուխը դարձուց ու առանց որոշապէս խօսքը ուեւէ մէկուն ուղղելու, անտարբեր ձայնով մը ըսաւ՝

—Տարօրինակ է, ժամեր կան՝ երբ մարդ որեւէ վերջնական ու անդարմանելի բան ընելու հրամայական պահանջ կը զգայ...

—Օրինակ ի՞նչ, Աշո՛տ,— հարցուց Իդա, բարձրանալով բազկաթոռէն ու մօտենալով անոր,— ի՞նչ վերջնական բան...

—Կարեւորը տեսակը չէ,— պատասխանեց ցրտութեամբ,— որեւէ վերջնական ու անդարմանելի բան, բան մը՝ որուն վերադառնալ կարելի չըլլայ...

—Օրինա՞կ,— յամառեցաւ Իդա,— օրինա՞կ...

Հիմա կեցած էր գրեթէ Աշոտին քով, բոլորովին գունատ էր միշտ ու շարժումներուն մէջ կար նոյն խարխուլ ու հիւանդ բանը, աչքերը շատ մելամաղձոտ էին, բայց կ'աշխատէր ժպտիլ ու խօսակցութեան տալ կատակի, աւելորդ շաղակրատութեան շեշտ։ Յետոյ արագ ու անակնկալ կերպով ծխամորճը խլեց անոր ձեռքէն ու ձայնին մէջ բրոջական մեղմ յանդիմանութիւն ու զորով աշխատելով դնել, աւելցուց՝

digitised by A.R.A.R.@

—Շատ կը ծխես, Աշո՛տ, մեղմ է առողջութեանդ։ Կը բաւէ այսօր որքան ծխեցիր, վաղը նախաճաշէն յետոյ կը շարունակես...

Իսկ ան՝ առանց բողոքելու, ձեռքերը դրաւ պատուհանի բազրիքին ու շնչեց գիշերուան զով օդը։ Բարակ հով մը կը սուլէր մեղմօրէն թուփերուն ու ծառերուն մէջ։ Աստղերը կրկին շատցած էին երկնքին խորը։ Անձրեւը մաքրած, լուացած էր ամէն բան պարտէզին մէջ։ Ու յանկարծ թռչուն մը խզեց լռութիւնը, երկար ու կրքոտ երգով մը։ Յետոյ լռեց ու կրկին գիշերը անեզր էր ու անառարկելիօրէն զարնանային։

Յետոյ՝ Իդան գնաց ներս, պզտիկը քնացնելու։ Ու գրեթէ քառորդ ժամ լռութիւնը մակաղեցաւ սենեակին մէջ։ Ներսէն կը լսուէր Իդայի խոնջ ու տրտում ձայնը, ու պատէն՝ ժամացոյցին քիք-թաքը, որ ինչպէս միշտ, նակատագրական հարուածներով կը կէտադրէր անվերծանելի ժամանակը։ Ծուլութեամբ գոցեց պատուհանը ու երկարօրէն նայեցաւ իր ընկերոջ՝ որ գիրք մը կը թղթատէր ու կը ծխէր։ Հակառակ դէմքին ակներեւ հանդարտութեան, իրեն թուեցաւ, թէ կասկածը սկսած է իր թոյնը կաթեցնել անոր հոգւոյն խորը։ Ու ատիկա մեծապէս վիրաւորիչ ու անարդար էր կարծես Իդային հանդէպ։ Գնաց ու նստաւ անոր մօտ, բայց խօսակցութիւն մը սկսելու բաշութիւնը չունէր, մնաց որ, պատրուակ ալ չկար արդէն։

—Աշո՛տ, կարծես թէ բնատ ես, դէմքդ տժգոյն է...

—Ո՛չ,— ըսաւ վճռաբար,— ընդհակառակն, կ'ուզեմ քիչ մը նստիլ, բնանալու ոչ մէկ տրամադրութիւն ունիմ...

—Եթէ կ'ուզես՝ պատկելէ առաջ թէյ մը առնենք...

—Իդան յոգնած է կարծեմ, չ'արժեր անհանգստացնել...

—Ո՛չ, ո՛չ,— լսուեցաւ Իդային ձայնը, դրան բերանէն,— քնա՛ւ ալ յոգնած չեմ, սիրելի Աշոտ,— ու արագութեամբ ուղղուեցաւ խոհանոց։

—Իդա՛, խնդրեմ, ծխամորճս վերադարձուր,— գոչեց ետեւէն, բարձրացաւ ու հետեւեցաւ անոր։ Սիրտը կը տրոփէր ուժգնութեամբ։ Դէմքին վրայ՝ նոյն գէշ ու անգութ ծամածռութիւնը կար ու կը թուէր, թէ իրապէս ընդունակ է որեւէ վերջնական ու անդարմանելի բան ընելու։ Ծուլութեամբ մօտեցաւ, շունչը գրեթէ խեղելով շունչին ու աչքերուն մէջ տարօրինակ ցոլքով մը՝

—Ի՞նչ կը մտածես իմ մասիս,— ըսաւ ներքին տագնապէ խեղդուած ձայնով մը,— եթէ չըսես, Իդա՛, կրնաս վստահ ըլլալ, որ ամբողջ գիշերը չպիտի կրնամ քնանալ...

—Յետոյ ի՞նչ,— ըսաւ հեգնութեամբ, խաղաղ յանդգնութեամբ մը նայելով անոր խոշոր աչքերուն,— կարծես թէ ես պիտի կրնա՞մ քնանալ...

digitised by A.R.A.R.@

—Իդա՛...

—Գնա՛ ներս,— հրամայեց՝ ծանր ու լուրջ հայեացք մը ձգելով վրան ու ձայնը բարձրացնելով,— վաղը նախաճաշէն առաջ ծխամորճի երես չես տեսներ, կ'ըսեմ բեզի...

Գլխահակ ու տմոյն վերադարձաւ ներս ու մտածեց, թէ կեանքի մէջ ժամեր կան, երբ մարդ ընդունակ է ամէն բան ընելու։ Մէկը սակայն կարծես կռնակէն փսփսաց՝ վիրաւորիչ ծաղրով մը — դուն սակայն այդ մարդոցմէն չես, սիրելի՛ բարեկամ...

—Աշո՛տ,— ըսաւ ընկերը ժպտուն,— գլանիկ մը կ'ուզե՞ս...

—Ոչ,— ըսաւ անտարբեր, վախնալով՝ որ ան կը նկատէ իր ձեռքերուն դողը,— եթէ կրնաս ծխամորճս առ...

—Իդա՛, տղուն ծխամորճը չտա՞ս...

Անշուշտ թէյի բաժակը չէր, որ կը դողար, այլ իր ձեռքը։ Ու այն զգացումը, թէ իր երկար արտեւանունքներուն տակէն Իդան կը նայէր իրեն՝ աւելի կը շփոթեցնէր զինքը։ Հոգւոյն խորը կը կատարուէր մեծ փոփոխութիւն մը։ Կարծես բազմաթիւ արժէքներ կը փլէին, բարոյական սկզբունքներ յանկարծօրէն կը կորսընցնէին իրենց բացարձակ գեղեցկութիւնը, շատ մը խոչընդոտներ կը կործանէին ու այս բոլոր փլատակներէն կը բարձրանար չարախինդ ու յաղթական մարդ մը՝ որ ո՛չ մէկ արգելքի առջեւ կանգ առնել չէր գիտեր։ Կը յիշէր, իր արկածալից կեանքին մէջ, անկիւնադարձներ, ուր յաջողած էր ըլլալ անմիջական, արագ, անգութ ու շատ ամբողջական։ Թքա՜ծ մարդոց հաստատած թշուառ օրէնքներուն, ընկերային կարգերուն ու բոլոր մընացեալ փցուն բաներուն վրայ՝ որ կը շղթայեն միայն տկարները ու զէնք կը ծառայեն զօրաւորներուն։ Հարկ էր ամէն գնով յաղթանակե՜լ, յառաջանա՜լ, գոհացնե՜լ իր բոլոր ծարաւները ու ազատիլ գաղափարներու այս բռնակալ ցանցէն։

Կոպերուն վրայ կը զգար յամառ ու անմեկնելի նայուածք մը։ Ծխամորճը լեցուց ու ծարաւով սկսաւ կուլ տալ ծուխը։ Հակառակ ձեռքերու դողին՝ վերցուց թէյի բաժակը ու փոքր ումպերով սկսաւ խմել։ Ու մէկէն այս բոլոր մտածումներուն զօրութիւնը փլաւ՝ խաւաբարտէ աշտարակի մը պէս ու խորապէս զգաց, որ տմարդի ու վատ բան մը կայ՝ գէշ բնազդներու այս անձնատուութեան մէջ։ Ո՞վ էր այս թշուառ ու գանցառելի մարդը՝ որ կը խօսէր լկտի յանդգնութեամբ մը իր բոլոր ծարաւները յագեցնելու մասին, ո՞վ էր՝ որ կ'ուզէր ազատիլ գաղափարներու այս բռնակալ ցանցէն։ Անտարակոյս օտար ու անհարազատ մէկը՝ որ ահա տարիներէ ի վեր խարդախութեամբ հաստատուած է իր մարմնէն ներս ու կ'աշխատի ամէն գնով գաղութի վերածել իր ներքին կեանքը։ Ոտնամատերէն մինչեւ գլուխը՝ թաթխուած

digitised by A.R.A.R.@

քաղաքենի բարոյականով, փտած, ապականած՝ իր ամենայետին նեարդներում մէջ, այդ գծուծ անձնատրութիւնը, կը յանդգնի այսուհանդերձ գերութեան մէջ պահել իր հոգին։ Հա՛րկ է այլեւս մաքրել հին հաշիւը՝ այս իր երկրորդ անձին հետ, բռնել պուկէն ու խեղդել զայն։ Ու ո՛չ մէկ պարագայի տակ՝ այլեւս ո՛չ մէկ զիջում ընել։

—Աշո՛տ, ի՞նչ կը մտածես,— հարցուց ընկերը յանկարծ,— ո՞ւր ես...

—Օ՜, հոս եմ,— ըսաւ խարդախութեամբ նայելով Իդայի աչքերուն,— ու կը մտածեմ այն բոլոր զիջումներու մասին, որ առօրեայ կեանքի մէջ, մարդիկ կ'ընեն, թէ պատրաստ են ընել...

—Միշտ նոյն մտքերը,— յարեց Իդա, առանց նայուածքը բարձրացնելու,— զարմանալի է, որ չես յոգնիր, Աշո՛տ, անընդհատ որոճալով զանոնք...

—Ատիկա ալ, անշուշտ միակ առաքինութիւնս է,— պատասխանեց հեգնութեամբ,— որովհետեւ մարդոց մեծ մասը ո՛չ միայն կը խաբէ ու պատրանախաբ կ'ընէ միւս մասը, այլեւ ամէն մարդ, երբ սենեակի մը չորս պատերուն մէջ մինակ մնայ իսկ, կրկին միջոցը կը գտնէ որեւէ անարգ դեր խաղալու ու իր բոլոր յանցանքներուն դէմ՝ զօրակոչի կը կանչէ բոլոր արդարացումները։ Ու ո՞ր յանցանքն է, ո՞ր վրէպը, ո՞ր թշուառութիւնը, ո՞ր վատութիւնը՝ որ որեւէ արդարացում չունենայ։ Կը բաւէ, որ մարդ արդարանալ փորձէ՝ արդէն ներելու բազմաթիւ պատճառներ իրենք իրենց կը յայտնուին։ Ու որովհետեւ մարդ չկայ՝ որ խորապէս չզգայ իր թշուառութիւնը, երբ կ'ապրի հոգեկան ներուժ կեանքով մը ու, միւս կողմէն՝ ուզէ ցոյց տալ ուրիշներուն իր սնանկութիւնը, այս բոլոր մտաւորական կոչուած գիտուն սրիկաները ոտքի հանած են անհամար ու նուրբ արդարացումներ՝ որ կրնան ծածկել ամէնէն տգեղ կեանքն իսկ ու զայն տանելի ընծայել...

—Եթէ մարդիկ բնաւ չսայթաքէին,— յարեց Իդա նոյն ցուրտ շահագրգռութեամբ,— հարկ չէր մնար պայքարելու ու կեանքը կ'ըլլար զուրկ գեղեցկութենէ եւ խանդավառութենէ...

—Անընդհատ նոյն գծուծ փաստը,— ըսաւ ջղայնութեամբ,— մի՞թէ անհրաժեշտ է, որ ամէն մարդ ամենայետին սրիկան ըլլայ, որպէսզի պայքարը դառնայ անհրաժեշտ, որպէսզի կեանքը արժանի ըլլայ ապրելու։ Ու իրապէս կոյր պէտք է ըլլալ չտեսնելու համար, որ վատութիւններու մեծ մասը՝ հնարաւոր կը դառնան, որովհետեւ ներման կարելիութիւններ կան։ Անշուշտ ամէն սրիկայ տրամադիր է հաճութեամբ նայիլ ուրիշ սրիկաներու։ Քաղաքավարական հարկ է, որ կը մատուցանեն իրարու...

digitised by A.R.A.R.@

—Մարդիկ այնքան ալ բարեհաճ չեն իրարու հանդէպ,— առարկեց Իդա,— վկա՛յ ընկերային բոլոր հաստատութիւնները՝ որ խստօրէն կը պատժեն ամէն պարտագանցութիւն...

—Օ՜,— ըսաւ կրօնով,— խնդրեմ, խօսինք այդ մասին, մարդոց թշուառ օրէնքներուն...

Պզտիկ դադարէ մը յետոյ՝

—Բայց իրա՛ւ որ չ'արժեր, արդէն սպառած ենք նիւթը։ Բայց յանցաւոր ներողամտութիւնը՝ որ մարդ ցոյց կու տայ իր սեփական թշուառութիւններուն հանդէպ, այլեւս ամէն չափ ու սահման անցած է, մա՛նաւանդ այն խարդախ ու դրամանենգ մարդոց մօտ, որ լիրբ ամբարտաւանութիւնը ունին ինքզինքին մտաւորական անուանելու։ Մտաւորակա՞ն, այդ կակուղ, մեղկ, անարգ, սատական, պատեհապաշտ ու անամորձիք արարածները, ո՛չ, ո՛չ...

Աչքերը շողացին, ձայնը դարձաւ անգութ, շատ անկեղծ, զայրոյթը կը խածնէր շրթունքները, ձեռքերը կը դողային, կարծես թէ կը խարազանէր իր սեփական անձը։

—Կը բաւէ, որ որեւէ յանցանք գործեն ու ահա զայն արդարացնելու համար կը կառուցանեն բնազանցական ու փիլիսոփայական ամբողջ դրութիւն մը ու մարդ կը մնայ ապշած՝ իրենց անկարելի, անեզր, անվախճան շնութեան առջեւ։ Երբ ընեն առաջին զիջումը, իրենց պզտիկ ու թշուառ անձին հանգստութեան համար, պզտիկ հանոյքներու, կնոջ մը կամ չնչին գումարի մը ստացման ի խնդիր՝ մեղմացուցիչ պարագաներու ամբողջ ցանց մը կը հիւսեն, հնարաւոր դարձնելու համար հետագայ զիջումներն ու լռութիւնները, որ պիտի ընեն։ Եւ որովհետեւ դարերէ ի վեր, գրչի եւ խօսքի առանձնաշնորհումները իրենցն են, մտքերնին կիրք է ու կ'ընդգրկէ, բարակ հագուստի պէս, ամենափոքր խնդիրները, կը յաջողին ո՛չ միայն արդարանալ, այլեւ երախտագիտութեան արժանանալ, մարդոց կոյր զանգուածին կողմէ, որ կը թաւալի անկարելի տգիտութեան մը մէջ...

—Տարօրինակ է,— գրգռեց զայն Իդա,— տարօրինակ է, Աշո՛տ, թէ ի՞նչ դիւրութեամբ կ'ընդհանրացնես. ի վերջոյ...

—Օ՜, այո՛,— ընդմիջեց վայրագութեամբ,— գիտեմ ի՞նչ պիտի ըսես։ Պիտի խօսիս իրենց անձնուիրութեան, մեծ իրագործումներուն, գրական, գեղարուեստական, գիտական ասպարէզներու մէջ իրենց մեծ նուաճումներու մասին. հինցած, մաշած է այլեւս այդ փաստը ու իրենց ստեղծագործ ու իբր թէ անհրաժեշտ աշխատանքը խոշոր սուտ մըն է, զանգուածեղ խարդախութիւն մը, որ միայն բրիջ կրնայ պատճառել...

Ու խնդաց զէշ, վրիժառու, դաժան խնդումով մը։

digitised by A.R.A.R.@

—Այսուհանդերձ,— յամառեցաւ Իդա,— եթէ ուզես շուրջդ ակնարկ մը նետել, մտաւորականներ՝ որ թափած են արիւնին, գիտուններ...

—Ո՛չ,— ըսաւ վայրագ,— բոլորը նոյնն են։ Զափի տարբերութիւն կայ միայն, մէկը նուազ սրիկայ է, նուազ շնական, նուազ փնացած, քան միւսը, բայց բոլորն ալ անարգ ու չարագործ արարածներ են, առանց բացառութեան։ Ու արդար է, որ մերթ ընդ մերթ, բացառաբար, իրենց աղտոտ արիւնը թափեն՝ քաւելու համար իրենց անասելի թշուառութիւնը, մաքրելու համար զէշ գործածուած ու սնանկ կեանք մը...

—Ի՞նչ անարդար է,— կատակեց Իդա,— խե՜ղճ մտաւորականներ...

—Ես լրջութեամբ կը խօսիմ,— ըսաւ, գրեթէ յայտնի վշտով,— լաւ չէ, որ կատակես, Իդա՛։ Մնաց որ, անարդարութեան հարց չկայ, քանի որ ես ինձ համար կը խօսիմ,— աւելցուց դողահար, վշտէ ծանրաբեռնուած ձայնով մը,— ու եթէ հոգիս ամբողջ տենդովը կ'ատեմ գիրենք, որովհետեւ ես ալ իրենցմէ մէկն եմ, կամ պիտի ըլլամ զուցէ...

Ու զէշ, անգութ լոյս մը աչքերուն մէջ՝

—Մտաւորականութեան թեկնածու մը,— ըսաւ թունաւոր հեգնութեամբ,— մտաւորականութեան պզտիկ թեկնածու մը, զէշ ու թշուառ թեկնածու մը...

—Օ՜, կը չափազանցես, Աշո՛տ...

—Ո՛չ, չեմ չափազանցեր։ Ու եղերականօրէն անկեղծ եմ այս վայրկեանիս։ Գուցէ երբեմ կեանքիս մէջ, բառերը այսքան հարազատութեամբ չեն արտայայտած մտածումս, գուցէ երբեմ ամբողջ մարմնովս այսքան զօրութեամբ չեմ ապրած արտասանած խօսքերս, ու այս բաները, որ կ'ըսեմ՝ անկարելի կերպով՝ զիս կ'ազատեն իրենցմէ, կարծես թէ մէկը կը սպաննեմ ահա վայրագ հրճուանքով մը, գձուձ ու անարժան մէկը ու հոգիս կ'ազատուի վերջապէս երկար բռնակալութենէ մը։ Կարծես թէ՝ տարիներու բանտարկութենէ յետոյ, դուրս եկած եմ արձակ դաշտ ու լիաթոք կը շնչեմ գարնան առտուան մաքուր շունչը։ Նոր մարդ մը կ'ըլլամ, որ կը խոստանայ, վայրենի խստութեամբ, խարազանել իր բոլոր ստոր հակումները...

—Բաւական ատենէ ի վեր նկատած եմ արդէն,— ըսաւ Իդա,— որ սկսած ես իյնալ հակառակ ծայրայեղութեան մէջ, այդ բոլոր ըսածներդ արտայայտութիւնն են կործանարար ու յուսահատ տրամադրութեան մը...

—Օ՜,— ըսաւ գրեթէ պոռալով,— ուրեմն չես հասկնար, Իդա՛, որ ամբողջ արեանս ջերմութեամբն է, որ կը խօսիմ ու մարմնիս յետին բջիջովը կ'ատեմ գիրենք։ Կ'ուզէ՞ք որ,— ըսաւ դաժան ու

digitised by A.R.A.R.@

խուլ ձայնով մը,— ըսեմ ամբողջ մտածածս...: Ահա՛. եթէ կարելի ըլլար աշխարհի բոլոր մտաւորականները հաւաքել որեւէ աստասպելական սրահի մէջ ու որեւէ էլեկտրական կոճակի վրայ կոխելով՝ վայրկենապէս բնաջնջել, ածխացնել զիրենք, ջնջե՞լ երկրի երեսէն՝ իրենց անարգ հետքերը, վայրկեան մը իսկ չէի վարաներ: Կը կոխէի կոճակին վրայ անկարելի ուրախութեամբ մը, պարտականութիւն մը կատարած ըլլալու ստոյգ գիտակցութեամբ...

Երկուքն ալ ժպտեցան ու այդ ժպիտը վիրաւորեց իր սիրտը: Ընկերը խաղաղութեամբ յարեց՝

—Հռովմի կայսրերէն մէկուն պէս՝ որ բացատրելու համար իր ատելութեան մեծութիւնը դէպի Հռովմն ու հոն ապրող բոլոր հռովմէական քաղաքացիները, կ'ըսէր.— Եթէ ամբողջ Հռովմը մէկ գլուխ ունենայ՝ հանոյքով կը թոցնեմ զայն, թուրի հարուածով մը...

—Բայց այդ ատելութիւնը ո՛չ գեղեցիկ է, ո՛չ վեհանձն եւ ոչ իսկ օգտակար,— ըսաւ Իդա,— ատելութիւնը ոչ մէկ ազնիւ բան կրնայ ստեղծել արդէն...

—Իմ ատելութիւնս ուղղուած է բոլոր տեսակի սրիկաներուն դէմ, սկսելով ինձմէ: Ու ես միշտ հաւատացած եմ անշահախնդիր ատելութեան գեղեցկութեան, ստեղծագործ ուժին...

—Պնդումներ,— ըսաւ Իդա,— պնդումներ՝ որ չեն համապատասխաներ իրականութեան:

—Ի՞նչ օգուտ ունի փաստեր տալը, բանի որ մտաւորական կոչուած անպարարները ընդունակ են ամէն փաստ, երկսայրի սուրի պէս՝ հակառակորդին դէմ գործածելու, ի հաշիւ իրենց ճոճիմ հաշիւներուն: Ո՛չ մէկ վերացական գաղափար կայ՝ որ մեկնաբանութեան տեղի չտայ: Ու ամէն մեկնաբանութենէ կը ծնի նոր վէճ: Ու ես անկարելիօրէն յոգնած եմ բոլոր բնազանցական վէճերէն: Հիմա՝ ինձ համար, անառարկելի կարգ մը իրողութիւններ կան՝ զորս միանգամընդմիշտ հրաժարած եմ կասկածի ենթարկելէ: Ու ամբողջ գաղափարներս կը յենուն ու իրենց սնունդը կ'առնեն այդ իրողութիւններէն: Ու կեանքի, գործունէութեան, ստեղծագործութեան բոլոր կալուածներուն մէջ՝ բաղդատութեան եզրեր ունիմ, որ բնաւ չեն կորսնցներ իրենց ուժն ու կարողութիւնը...

—Տեսակ մը մոլեռանդութիւն ու հրաժարում՝ որոնումէ: Մտքի այդ տրամադրութիւնը ուղիղ գծով կը տանի ճահճացումի, կայունութեան...

—Ոչ, Իդա՛, ընդհակառակն, հնարաւոր կը դարձնէ գործօն, ստեղծագործ աշխատանքը: Եթէ կեանքի ամէն փոքրիկ դէպքի առջեւ կենամ ու դիրք ճշդելու համար երթամ ետ, բնազանցա-

digitised by A.R.A.R.@

կան որոնումներու՝ գործելը կը դառնայ անհնար։ Կեանքը շատ կարճ է բազմաթիւ գաղափարներու շուրջը երկմտութեամբ դարպաս ընելու համար։ Քաջութիւնը ընտրութիւն ընելն է։ Ահա ընտրած եմ գաղափարներու այսինչ խումբը, ուրիշ խումբի մը դէմ։ Արձանագրուած եմ գինուոր ու կը ճանչնամ թշնամիս։ Կը մնայ՝ արժանի ըլլալ պայքարի ու մակընթաց զոհաբերութեան, կը մնայ հարուածել...

—Այո՛,— շարունակեց մտախոհ,— կը մնայ արժանի ըլլալ պայքարի, այս թանկ գինուորական տարազին։ Ընտրութիւնը գէթ եղած, վերջացած է։ Ահաւասիկ շահուած կէտ մը...

—Դժուար է, ամբողջ կեանքի մը ընթացքին, հաւատարիմ մնալ նոյն գաղափարներուն, կեանքը արագութեամբ կը տեղափոխուի շուրջերնիս, կը շրջի, նոր բաներ կը պատահին, մտքերու անորոշ մշուշէն կը բարձրանան վերանորոգ գեղեցկութեամբ նոր գաղափարներ...

—Ատիկա պատճառ մը չէ՝ որպէսզի մարդիկ անընդհատ շապիկ փոխեն,— պատասխանեց կրկին զրգռուելով։ —Ահա իմ ըսած արդարացումներէս մէկը, Իդա՛, այն պատրուակով՝ որ գաղափարները մարդոց պէս կը հինցնան, ինչ որ ճիշդ է, աղքատ մտքով ու բորոտած հոգիներով մարդիկ կան՝ որ ոչ մէկ գաղափարի կ'ուզեն հաւատարիմ ըլլալ ու ամէն օր իրենց գիտութիւնն ու ընդունակութիւնները կը ծախեն՝ մետաղի չնչին կըտորներու փոխարէն։ Ո՛չ, ժամանակի որոշ տեւողութեան մը համար՝ անհրաժեշտ են որոշ գաղափարներ։ Կը բաւէ հասնիլ որոշ բարձունքի՝ նայելու համար նոր հորիզոնի։ Բայց առարկելով՝ որ երբեք կարելի չէ որեւէ վերջնական կատարի յանգիլ՝ մնալ հոս, այս ցեխին ու բարոյական ապականութեան մէջ, համազօր է անարգ մահուան։ Ու բոլոր մտքի գողերն ու վաճառականները, բարոյականի սատիկ դասախօսները ու սուտ կրօնները ամբարիշտ քահանաները՝ ուրիշ բան չեն քարոզեր եթէ ոչ՝ ընդունիլ գոյութիւն ունեցող կարգերն ու համբուրել բռնաւորին ձեռքը։

—Պէտք է ճշդել՝ ո՞վ է բռնաւորը ու ո՞վ ազատատենչ քաղաքացին...

—Ինձ համար փաղուց է, որ ճշդուած է ատիկա,— ըսաւ խանդավառութեամբ,— բայց ահա ինչ որ քիչ առաջ կ'ուզէի ըսել, Իդա՛...։ Երբ սպառին բոլոր փաստերը կարելի է դիմել բառերու երկմտութեան, առարկել՝ որ տարբեր տեսակ բռնաւորներ կան ու նոր վէճ յարուցանել բռնութեան շուրջ, շփոթութիւն յառաջ բերելու համար։ Կը ցաւիմ վրադ, եթէ տակաւին չես գիտեր իրապէս, թէ ո՞ր դասակարգին մէջ պէտք է փնտռել բռնաւորները։ Գուցէ կ'ուզե՞ս որ սահմանեմ «բռնաւորը»։ Ու ի՞նչ պիտի

digitised by A.R.A.R.@

շահիմ, եթէ սեղմ ու կարճ տարազի մը մէջ, բանի մը թշուառ նախադասութիւններով աշխատիմ սահմանել ճնշման, ոճիրի, ասպատակութեան, ժողովուրդներու բնաջնջման, մտքի վաճառականութեան, պաշտօնական զողութեան ու արտօնուած եւ օրինականացած պոռնկութեան ամբողջ բարդ մեքենականութիւն մը՝ զոր մենք կը կոչենք քաղքենի իրաւակարգ, իր բոլոր ստորոգելիներով։ Ոչ, Իդա՛, կը բաւէ ճանչնալ բոնաւորը...

—Ճանչնալը չի բաւեր,— ըսաւ Իդա յետին մտքով,— կարեւորը զայն հարուածելն է։ Չի բաւեր գաղափարներ ունենալը՝ այլ կարեւորը զանոնք գործադրութեան դնելն է։ Բազմաթիւ մարդիկ կան՝ որ այդպէս գեղեցիկ գաղափարներ ունին արտածութեան համար ու կեղծ դրամի պէս շրջանառութեան մէջ կը դնեն զանոնք ու յաճախ կը յաջողին քշել, ու ուրիշ գաղափարներ՝ ներքին գործածութեան համար...

Ո՛չ, հարկ չկար, որ Իդան ատիկա ըսէր։ Պարտուած ու ամօթահար՝ գլուխը կախեց կուրծքին վրայ։ Մեծ վիշտ մը տեղաւորուեցաւ աչքերուն խորը ու խանդավառութիւնը՝ մէկէն ճաթեցաւ հին փարչի պէս։ Ձեռքերը կը դողային կրկին ու բառերը շրթներուն վրայ մնացին անստոյգ ու առանց քաջութեան։ Այդքան անգթութիւն չէր յուսար Իդայէն եւ ոչ ալ այդքան յանդգնութիւն։ Արդէն կը զգար, որ ամբողջ վէճի ընթացքին՝ դէմը ունէր հեգնոտ ու քինախնդիր ոսոխ մը՝ որ անընդհատ կը փընտռէր տկարութեան ճեղք մը, զինքը հարուածելու համար։ Վշտահար ու անստոյգ ձայնով մը հարցուց՝

—Ի՞նձ համար կ'ըսես ատիկա, Իդա՛...

—Օ՜, ո՛չ,— պատասխանեց՝ ձայնին մէջ քաղցր խարդախութեամբ մը ու ժպտելով բիբերուն մէջէն,— կասկածամիտին մէկն ես, Աշո՛տ, ինչպէ՞ս կրնաս մտածել, որ կրնամ այդքան գէշ կարծիք մը ունենալ քու մասիդ...

Վայրկեան մը լռեցին։ Յետոյ յաղթելով իր հպարտութեան, կարծես վերջին հարուած մը տալու պէս, մէկուն՝ որ կը սպանանեն ու դիակը արհամարհանքով կը հրեն անդին, դանդաղօրէն ու յստակօրէն յարեց՝

—Ինչո՞ւ չէ, բանի որ ես աւելի գէշ կը մտածեմ իմ մասիս՝ քան ոեւէ ուրիշ մէկը։ Երբեմն կը պատահի նոյնիսկ՝ որ անյաղթելի գարշանք զգամ դէպի այս թշուառ անձս։ Անտարակոյս իրաւունք ունիս, Իդա՛, բաներ կան՝ որ կարելի չէ բառերով ապացուցանել, աւելի՛ լաւ է ամենաչնչին գործը՝ քան թէ գեղեցիկ բառերու կոյտ մը։ Գաղափարներուս ու կեանքիս մէջ, երկար ատենէ ի վեր, կայ մեծ խրամատ մը։ Կա՛մ պէտք է ցատկեմ, գերագոյն ճիգով մը միւս ափը եւ կամ թէ փշրուիմ ու փակեմ այս հաշիւը։ Որովհետեւ սպառիչ ու անբարոյացնող տագնապ

digitised by A.R.A.R.@

մըն է ասիկա։ Գիտնա՞լ, որ սողուն, տխուր ու ապականած բան մըն է ապրելու այս եղանակը, բայց շարունակել աւելի խրիլ այդ ճահիճին մէջ ու միշտ ամէն բան յետաձգել վաղուան։ Ու զգա՞լ նոյն ատեն, որ ապականութիւնը հասած է մինչեւ վիզս ու բաւական դժուար է, գրեթէ անկարելի թօթուել զայն։ Ու ո՛չ ոք կրնայ օգնել ինձ, ընդհակառակն, ամէն մարդ զիս բիչ մը աւելի կը խրէ ցեխին մէջ։ Անջատուիլ միւսներէն՝ անկարելի է, բալել անոնց հետ՝ կը նշանակէ զիջիլ։ Կիները՝ ծուլութեան անկողինները պէս են, իսկ գրքերը կը սպանեն ամէն յեղափոխական կայծ...

—Այդ պայմաններուն տակ, Աշո՛տ,— ըսաւ Իդա կատակով,— կայ մէկ փրկութեան լաստ, գնդակը՝ որ հրաժարելու պատուաւոր եղանակ մըն է...

—Անշուշտ,— ըսաւ լրջութեամբ ու մռայլ դէմքով,— գէշ լուծում չէ, երբ մարդ կը զգայ, թէ նորոգութեան ամէն փորձ զուր է։ Երբ փտութիւնը հասած է ոսկորիդ՝ լաւ է գլխարկը դնել ու հեռանալ, ասպարէզը ձգելով աւելի զօրաւորներուն...

Ձայնին մէջ այնքան տագնապ կար, անկեղծ համոզում ու ուղղամտութիւն՝ որ ամէն կատակ անկարելի էր այլեւս։ Լռութիւնը սկսաւ դառնալ ճնշիչ, գէշ։ Դէմքը սակայն յեղակարծօրէն արտայայտութիւն փոխեց, նոյն բիրտ ու ծամածուռ պրկումը ապագութեամբ կազմուեցաւ բերնին շուրջը, աչքերը ցոլացին նոյն վայրագ ու գէշ ցոլքով ու թուեցաւ, թէ իրապէս ան ընդունակ էր որեւէ վերջնական ու անդարմանելի բան ընելու։ Իր յաղթական, գրեթէ կոպիտ ու անձնապաստան երիտասարդութիւնը ամբողջովին վերադարձաւ իրեն ու կատաղութեամբ գոչեց, առանց որեւէ մէկուն ուղղելու խօսքը՝

—Այս բոլորը բառեր են միայն։ Ու գէթ բառերուն արժէքը լաւ գիտեմ։ Դեռ ամէն բան վերջացած չէ։ Մարդ մըն եմ, որուն կեանքը իր անակնկալները ունի։ Ամէն նորոգութեան փորձ կարելի է, բանի որ երիտասարդութիւնս ուժեղ է ու մարմինս՝ առողջ։ Բայց նման պարագաներու խօսիլը աւելորդ է։ Ո՛չ պէտք ունիմ ուրիշներու գթութեան եւ ոչ ալ յենարանի։ Ամէն մարդ տէրն է իր կեանքին...

Յետոյ, ցուրտ անտարբերութեամբ մը՝ ուր կը յայտնուէր վիրաւորուած մարդու իր ամբողջ ցասումն ու արհամարհանքը, այլեւ տեսակ մը սպառնալիք, աւելցուց՝

—Դժուար վայրկեաններու, միշտ հոգիս խորը գտած եմ թաքուն ուժեր ու տոկունութիւն մը՝ որուն ոչ ոք ընդունակ կը կարծէր զիս։ Բայց մա՛նաւանդ ազատագրուելու հրաշալի կարողութիւն մը, ամէն բան ձգելու եւ հեռանալու...

digitised by A.R.A.R.@

—Ո՞ւր,— ըսաւ Իդա, ժպտուն ու երկդիմի,— շատ յաճախ մարդ կը վերադառնայ իր մեկնման կէտին ու ատիկա շատ տխուր է...

Բարձրացաւ ու գնաց ներս։ Ու յետոյ գիշերը բաժնեց զիրենք։ Լռութիւնը հաստատեց իր տիրապետութիւնը ու ժամացոյցը շարունակեց հեգել իր հին յանկերգը — թիք-թաք, թիք-թաք։ Հին երգ է այս, հին եղանակ...

*
* *

Ո՛չ, կարելի չէր բնաճալ, որովհետեւ այս բոլոր արտասանուած խօսքերը յամառութեամբ կը վերադառնային ու կը սպասէին նոր պատասխաններու։ Մութին մէջէն կը բարձրանային հարցումներ ու կը կախուէին գլխուն վրայ։ Կը ծնէին տառապանքներ ու արեան մէջ ծածուկ թոյնի պէս կը խառնուէին շրջանառութեան։ Բաց պատուհանէն, գարնան գիշերը կը թափանցէր ներս ու իր շունչով կը լեցնէր սենեակը։ Քունը հեռու էր ու հեզնութեամբ կը խնդար։ Առաւօտը կ'ուշանար։ Կը թուէր, թէ կրկին իր սիրոյ անյագ ծարաւը կը զարթնուր ու շրթունքները անարժանօրէն կը հծծէին — Իդա՜, Իդա՜...

Փորձեց պլլուիլ որեւէ երազի, շուլլուիլ իր երեւակայութեան բղանցքներէն ու հասնիլ որեւէ տեղ՝ ուր կեանքը աւելի դիւրին էր, ջինջ։ Ուր հոգեկան տագնապներ չկային, ուր կարելի էր ապրիլ առանց պատասխանատուութեան զգացումի։ Բայց կարելի չէր որեւէ երազ կառուցանել, երեւակայութիւնը արտակարգօրէն ապրատացած էր ու օրուան բոլոր դէպքերը մարմնացեալ ներկայութեամբ հոս էին, անկողնին քով ու կը հրէին իրար։

Ո՛չ, երբեք չպիտի մոռնար այդ համբոյրը։ Ճիշդ այն պահուն, երբ ամէն յոյս կորսուած կը համարէր, բերնին վրայ զգացած էր անոր շրթունքներուն անուշ տապը։ Իր մարմինը, վիրաւոր թռչունի մը պէս, թափահարած էր ու արիւնը՝ աւելի տենդով, աւելի արագութեամբ սկսած էր շրջան ընել երակներուն մէջ։ Յետոյ երբ իր բերանը հանգչեցուցած էր անոր նուրբ ձեռքին վրայ, սրահի մութին մէջ՝ կարծես թէ ամէն բան իրենցմէ դուրս դադրած էր գոյութիւն ունենալէ ու օրը կը սկսէր այդ վայրկեանէն։ Արտակարգ կերպով զեղեցիկ բան մը տեղի ունեցած էր իր կեանքին մէջ։ Բայց լոյսը բացած էին ու կեանքը հապճեպով վերադարձած էր՝ իր բոլոր մանրամասնութիւններով, հոգերով ու թշուառութիւններով։

digitised by A.R.A.R.@

Ցիշեց՝ որ ինք խոստացաւ ազատագրուիլ։ Վէճի տենդին մէջ, սպառնալիքի պէս Իդայի երեսին նետեց իր ազատութեան անյազ կարօտը։ Ցիշեց՝ անոր եզրակացութիւնը, ուր կար խաղաղ զօրութեան մը հետ, գորով ու բարեկամութիւն։ Ինք՝ անոնցմէ չէր սակայն, որ կրնան արտասանուած խօսքերը առ ոչինչ համարել ու վերադառնալ նոյն շղթային ու նոյն բռնակալ սիրոյն։

Սխալ՝ ամիսներ յետոյ այս վերադարձը, ընկերոջ յարկի տակ, ընկերոջ կնոջ մօտ, խաղաղութիւն հայցելու։ Սխալ՝ այս վարանումներն ու երկմտութիւնները։ Հարկ էր այլեւս բոլոր տկարութիւններուն դէմ զօրակոչի կանչել բոլոր բարկութիւնները, բոլոր անարգ ծուլութիւններուն դէմ՝ մտնել անողոք պայքարի։ Ո՞վ է ինք վերջապէս — մա՞րդ մը՝ որ մէկդի ձգած բոլոր սուտ հաճոյքները, ձերբազատուած բոլոր քաղքենի կապանքներէն կը նուիրէ իր պզտիկ կեանքը՝ մեծ իրագործումներու, թէ մտաւորականութեան գձուձ ու մանր թեկնածու մը՝ պատրաստ բոլոր իրաւախոհութիւններուն եւ զիջումներուն։ Հարկ է, որ ամբողջականօրէն ըլլայ մէկը կամ միւսը եւ ոչ թէ այս որձեւէգ արարածը, որ ուրախութիւն կը գտնէ թէ՛ մէկ եւ թէ միւս դասակարգի մարդոց մօտ։ Որ յանցաւոր հաճոյքով մը՝ կանգ կ'առնէ աղջիկներու մօտ եւ ժամանակը կը բաժնէ գրքերու, սիրոյ եւ զուտ խորհրդածութիւններու միջեւ։ Ո՛չ, աւելորդ են այլեւս բոլոր գեղեցիկ խօսքերն ու խոշոր բառերը, բոլոր պայմանադրական ինքնայանդիմանութիւններն ու շահախնդիր խղճմտութիւնները։ Բոլոր սուտ խոստումները աւելորդ են, աւելորդ։ Պէ՛տք է փորձել հիմնական նորոգութիւն մը, վերածնի՞լ, նոր մարդ ըլլալ։

Չի բաւեր քանի մը կեղծաւոր կամ անկեղծ, բայց միշտ անօգուտ խորհրդածութիւններով դատախազ կանգնիլ այս երկրորդ անձին դէմ, որ նոյն մարմնին մէջ կը բնակի, չի բաւեր հակակշռել նետուած իրաքանչիւր քայլ ու ճշգրտութեամբ որակել ամէն արարք, չի բաւեր ըսել, որ եղածը վատ է, ստոր, պզտիկ։ Պէ՛տք է բարձրանալ՝ արիւնելով, դանդաչելով, փորձել նոր վերելք մը։

Սխալ՝ ապրելու այս եղանակը, անտարակո՛յս։ Բայց պէ՛տք է անմիջապէս ընտրել ուրիշ մը ու քաջութեամբ հիմն ի վայր շրջել այս ծուռ կեանքը։ Կարգ մը որոշումներ կան, որ պէտք է տալ անյապաղ, ու՛ուրիշներ՝ որոնց համար պէ՛տք է հող պատրաստել։ Ահա շուտով կը ծագի նոր առաւօտ մը։ Բնութիւնը շուտով պիտի զարթնու։ Հա՛րկ է զայն դիմաւորել նոր խանդավառութեամբ, այս անկողնին մէջ ձգել չնչին սէրերու շուրջ դեգերող քաղքենի տղու այս աղտոտ մորքը — օձի խորխ ու ներկայանա՞լ մարդոց՝ նոր լոյս մը աչքերուն խորը։ Ըլլա՞լ քաջ ու մահուան պատրաստ մէկը, մէկը՝ որ պէտք է յաղթանակէ բո-

digitised by A.R.A.R.@

լոր այս գէշ հակումներուն ու անոնց դիակներուն վրայ խնդայ առողջ ու մեծ բրիջով մը։

Մարմինը թեթեւ տենդի մը մէջ էր։ Քունը այլեւս անկարելի՝ հակառակ մեծ խոնջէնիին, յուզումներով ու ներքին կռիւներով լի օրէ մը յետոյ։ Միտքը կ'աշխատէր արտասովոր արագութեամբ մը ու նոյն ատեն զանազան յիշատակներ, մեծ գրաւչութեամբ կու գային ու ծաղիկներու պէս կ'իյնային վրան — համբոյրներ, ժպիտներ ու բաղցր ձայնով ըսուած գորովի խօսքեր. թունաւոր սնունդ՝ որոնցմով կերակրած էր հոգին տարիներէ ի վեր։ —Մարմինի մերկ մասեր, նուրբ ու գիտուն գգուանքներ ու հեշտութեան գիշերներ։ Թունաւոր սնունդ՝ որոնցմով գոհացուցած էր մարմնին անյագուրդ ծարաւը։ —Գեղեցիկ բառեր, ներհուն խորհրդածութիւններ, մտածման հազիւ ըմբռնելի երանգներ ու գրչի դժուար խաղեր։ Թունաւոր, թունաւո՜ր սնունդ՝ որոնցմով աշխատած էր սնուցանել մտքին մեծ անօթութիւնը։ Հիմա այս բոլորէն յետոյ ահա անկարելիօրէն տխուր էր ու դառնացած։

Կարգ մը որոշումներ կան, որ պէտք է տալ անյապաղ։

Ու անմիջապէս կիրարկել։ Նախ՝

—Այլեւս չվերադառնալ ընկերոջ այս յարկին տակ։ Աշխարհը լայն է՝ փնտռե՛լ՝ այլուր բարեկամութեան հրնուանքը։ Զանցառելի սիրային հանոյքի մը համար չխանգարել, չպղտորել տան մը ներքին խաղաղութիւնը։ Այս առաւօտ իսկ հեռանալ։ Չվերադառնալ այլեւս։ Ու ո՛չ մէկ գնով։

—Վերջացնե՞լ բոլոր պզտիկ գիջողութիւնները քաղքենի բարոյականի կալուածին մէջ։ Սորվիլ ատել շատ մը գեղեցիկ ու ապասերած գրքեր։ Ըլա՛լ կոպիտ, անողոքելի, անհաշտ, հատուածական։ Կապ չմշակել քաղքենի ընկերներու հետ, դարպաս չընել քաղքենի գաղափարներու։ Ազատագրուի՛լ մանր քաղքենի ուսանողի այս արհամարհանքի արժանի ու փոքրոգի կեանքէն։

—Որքան կարելի է՝ քիչ ժամանակ յատկացնել սիրոյ։ Որովհետեւ սէրը շղթայ է, ու կինը՝ որոգայթ այս իրաւակարգին մէջ։ Երբ անհրաժեշտ ու անխուսափելի է՝ գոհացնել սեռային պէտքը։ Յետոյ սակայն չդեգերիլ հին կամ նոր որեւէ գորովի շուրջ։ Ազատ ու վայրենի մարդ մը ըլլալ։ Կարենալ պատեհ ժամուն՝ խզել ամէն յարաբերութիւն։ Ասիկա խիստ կարեւոր է։

—Աշխատիլ, աշխատիլ լրջութեամբ, սիրով, հաւատարմութիւնով։ Ամէն ուրախութիւն ու հոգեկան վայելք փնտռել աշխատանքի տենդին մէջ։ Ու որեւէ հպարտութեան պատճառ չփնտռել հոդ, ոչ ալ որեւէ առաքինութիւն։

Բարձրացաւ, լոյսը վառեց։ Փնտռեց ծխամորճը, լեցուց, ընկղմեցաւ թիկնաթոռի մը մէջ ու սկսաւ անյագօրէն ծխել։ Ահա քաջ ու լաւ ընկեր մը, մտածեց, վշտի ու բերկրութեան ժամու,

digitised by A.R.A.R.@

հաւատարիմ ու դիւրահաճ։ Ու սեւ ու պզտիկ մարմինը բռնած ափին մէջ, վշտահար ձայնով ու բարձրաձայն ըսաւ՝

—Սիրելի՛ ծխամորճ, դո՛ւն միայն գիտես այս տղուն տառապագին կեանքին բոլոր պզտիկ գաղտնիքները։ Ընկեր՝ անքնութեան, վկայ՝ բոլոր սպիտակ գիշերներուն անցուած աշխատանքի սեղանին առջեւ, ընթերցումի մը խորը, ընկեր՝ իր բոլոր պտոյտներուն, փողոցներու կիսախաւարին կամ դաշտային արահետներու մէջ, վկայ՝ արցունքի կաթիլներու, սրտի բեկումներու, բազմաթիւ հիասթափութեանց, խոյանքներու ու ազնիւ ըմբոստութեանց, անկումի ցաւերու, վերելքի յուսահատ ճիգերու, նաեւ մեծ հրճուանքներու՝ երբ հոգին մակընթացութեան մէջ՝ կը ժպտէր արեւածագին, քեզի կարելի է ամէն մտածում վստահիլ, սիրելի՛ ծխամորճ...

Դուն գիտես գէթ, որ հակառակ իր բոլոր խիստ խօսքերուն՝ երբեք գիտակցաբար վատ ու ստոր մէկը չեղաւ։ Փնտռեց միշտ դժուար ճամբաները։ Երբեք ուսերը չփախցուց բեռէ ու կորստաբեր սիրով մը սիրեց մարդիկը, բոլոր մարդիկը, որ յաճախ արժանի են միայն վերջնական ատելութեան։ Գիտես՝ որ անընդհատ խարազանեց ինքզինքը ու երբեք չտկարացաւ իր սեփական յանցանքներուն առջեւ, սիրելի՛ ծխամորճ...

Լռեց ու լռութեան այդ կարճ բեկորը բաւեց, որպէսզի ամբոխնայ իր անձին հանդէպ զգացած այս մանկական գորովին համար։ Ամօթ է, այս յանցաւոր տկարութիւնը, մտածեց ու նոյն ծխամորճին հետ կարելի է ճիշդ հակառակ խօսակցութիւնը ունենալ։ Այս միտքը՝ զայն կրկին վերադարձուց ապրելու նոր եղանակ մը ընդգրկելու պէտքին ու մանրամասնօրէն յիշեց տրուած որոշումները ու թեթեւ սրբագրութիւններ մտցուց։ Պէ՛տք էր շատ պահանջկոտ չըլլալ, քիչ խոստանալ ու շատը իրագործել։ Փնտռեց գրպանի տետրակը ու սկսաւ նոթել։ Նախ՝ այլեւս չվերադառնալ ընկերոջ այս յարկին տակ։ Աշխարհը լայն է, փընտռել այլուր...

Սիրտը բողոքեց սակայն ու արիւնը կրկին տաքցաւ։ Սիրոյ ու գորովի իր մեծ ծարաւը արբնցաւ անկարելի զօրութեամբ մը։ Ո՛չ, կարելի չէր այլուր գտնել ինչ որ պէտք ձգէր հոս — Իդա՛, Իդա՜...։ Դժուար օրի, գէշ ժամու՝ դէմքիդ յիշատակը միակ ուրախութիւնս էր ու այն յոյսը՝ որ կարելի էր միշտ ունենալ հայեացքիդ բաղցր պաշտպանութիւնը՝ զիս կը զինէր կեանքի բոլոր խոչընդոտներուն դէմ, Իդա՛...

Այսօր, խուռնամբոխ փողոցին մէջ, կը քալէիր արագ ու մանը բայլերով ու ամէն բայլի հետ քու նապուկ ու գեղեցիկ իրանդ կարծես թեթեւօրէն կը դողար, յայտնելով մարմնիդ անառարկելի շնորհքն ու գծերու գրաւիչ կորութիւն մը։ Կը զգայի

digitised by A.R.A.R.@

բուրումդ՝ որ կը քսուէր ոունգերուս։ Որքան լաւ գիտեմ քու գործածած անուշահոտութիւնդ՝ նուրբ, թափանցիկ, գրեթէ գաղտնի։ Ես քեզ կը սիրեմ՝ քու նրբաճաշակ ու թեթեւ հագուստներուդ մէջ, մարմնիդ այդ ծածուկ բոյրովը, Իդա՜...

Նուրբ ես թէեւ ու կարծես թէ բարակ՝ բայց կը բաւէ քեզ անգամ մը գրկել՝ զգալու համար մարմնիդ գիրգ շնորհը։ Տեսած եմ ուսերուդ մերկ ու սահուն թուչանքը ու ծունկերուդ անթերի գեղեցկութիւնը, սրունքներուդ կատարեալ կաղապարումը ու բազուկներուդ փափուկ ու սպիտակ մերկութիւնը։ Երբ գլուխդ ծռես՝ ծոծրակիդ թաւշային մորթը քերանս կը խենթեցնէ ծարաւով։ Այն ատեն կ'ուզեմ ծոիլ վրադ ու արեանս ամբողջ տենդը յագեցնել միակ համբոյրի մը մէջ, Իդա՜...

Բայց ի՛նչ որ ամէնէն շատ հոգիս կը կապեն քու մարմնիդ ծածուկ ու նուրբ գեղեցկութեան՝ քու երկար, սպիտակ ու շռայլ ձեռքերդ են, քու քաղցր, հաւատարիմ, քաջ ու գիտուն ձեռքերդ։ Երկար բացակայութիւններէ յետոյ, ինչպէս երէկ, երբ կը վերադառնայի, սիրտս տագնապի մէջ, քու անհաշիւ բարեկամութեանդդ, անոնց երկարատեւ սեղմումը՝ ինձ կը վերադարձնէր իմ ամբողջական երիտասարդութիւնս։ Կարծես թէ կը ծռէիր ականջս ի վար ու կ'ըսէիր.— Գիտե՞ս, Աշո՛տ, կեանքը դժուար է ու դառն։ Երջանկութիւնը՝ անկարելի ու ոչ մէկ ուրախութիւն կայ՝ լրիւ ու անխառն։ Յանախ պէտք է գոհանալ պզտիկ հրճըւանքներով։ Տե՛ս, ի՛նչ որ կրնամ տալ քեզի, ձեռքի սեղմում մըն է, ուր կրնաս հաւատալ, ահա կը դնեմ հոգիս ամբողջ բարեկամութիւնը, քեզմէ հեռու՝ սրտիս ամբողջ կարօտը։ Զգա՛ մարմնիս ուրախութիւնը, զգա՛ հոգիս ու ամբողջ հրճուանքը, որ ունիմ, սիրելի՛ Աշոտ...։ Ահա այսպէս են ձեռքերդ՝ մաքուր ու ջերմ։ Ու զանոնք պէտք է ձգել հոս ու երթալ այլուր, Իդա՜...

Ջղայնութեամբ հագուեցաւ։ Շարժումներուն մէջ կար տենդ, հիւանդ արագութիւն ու անձկութիւն մը՝ որ կը մատնէր մարմնին աճապարանքը դուրս ելլելու, ազատելու այս կախարդ մրթնոլորտէն, ուր կարծես կը յապաղէր անոր մարմնին անուշ բոյրը։ Ելաւ դուրս ու պարտէզին մէջ սկսաւ մեծաքայլ ճեմել։ Առաւօտը մերձ էր ու գիշերը սկսած էր աղօտանալ։ Մերթ ընդ մերթ կը ծռէր ծաղիկներուն ու խոտերուն վրայ եւ կամ կը նայէր աստղերուն։ —Ծիլեր, տերեւներ ու ծաղիկներ ու հողին բարկ, առողջ բուրումը։ Որքա՜ն կը սիրէր ձեզ։ Տերեւներուն վրայ ցօղի կաթիլներ կային ու լուսնին լոյսը մեղմօրէն կը ծռէր բարակ ճամբուն վրայ ու կը կորսուէր թուփերուն տակ։ Համատարած լռութեան մէջ՝ կը հնչէր քայլերուն ձայնը ու ամէն բան այնքան մաքուր էր, հրճուանքով լի ու առողջ՝ որ կարելի չէր որեւէ տխուր խորհրդածութեամբ աղարտել վայրկեանին գե-

digitised by A.R.A.R.@

ղեցկութիւնը։ Այսուհանդերձ, յոգնած ճեմելէ՝ նստաւ սանդուխին վրայ ու թոյլ տուաւ կարծես, որ գիշերուան լոյծ խաղաղութիւնը գրաւէ ամբողջ մարմինը։ Ու թուեցաւ, թէ կարելի է մոռնալ ամէն բան՝ պայքար, ընկերային կարգեր, կռիւ ու յեղափոխութիւն ու բոլոր գումարները, որ կը պարտէր ընկերներու։ Եւ գիշերները, երբ ընդոստ կ'արթննար, կը նստէր անկողնին մէջ ու յուսահատօրէն կը հաշուէր ինչ որ պիտի կրնար շահիլ՝ հատուցանելու համար զանոնք ու ազատելու համար վերջապէս այդ անկարելի բեռէն։ Ինչպէ՞ս երջանիկ պիտի ըլլար, եթէ որեւէ ետ ինկած քաղաքի մէջ, պարզ գործարանային բանուոր մը ըլլար, կապոյտ հագուստներով։ Իրիկունները, գործէ դարձին, ծուէ՞ր գդակը, լեցնէ՞ր ծխամորճը ու ձեռքերը գրպանները երթար որեւէ սրճարան կարմիր գինի մը կամ ախորժըմպիկ մը խմելու։ Ուրախութեամբ պիտի զարնէր ընկերներու ուսին ու զուարթաձայն պիտի խնդար։ Ո՛չ մէկ մութ պիտի ըլլար կեանքին մէջ ու հանդիպողին պիտի կրնար ցոյց տալ զայն։ Ու գիշերը խաղաղութեամբ պիտի ննջէր ու ոչ մէկ վատ արարք չպիտի պղտորէր բանուորի իր արդար ու ազնիւ քունը։

Ցանկարծ բնազդարար գլուխը դարձուց ետ ու պատուհանէն, լուսնի լոյսին մէջ տեսաւ Իդայի ֆնքուշ կերպարանքը։ Հագած էր դեղին ու ծփծփուն գիշերազգեստ մը, մութ գոյն երիզներով ու մազերը կը թափէին ճակտին վրայ։ Մարմնին գեղեցկութիւնը՝ անրջային ու գիշերային տեսիլքի մը պէս էր։ Ու յամառութեամբ կը նայէր իրեն։ Իրենց նայուածքները հանդիպեցան իրարու ու ինք ամբողջ մարմինով դողաց։ Օ՜, պլլուէր անոր իրանին, սրունքներուն ու կեանքը թո՛ղ վերջանար հոդ։ Յետոյ՝ ան նշան ըրաւ, որ մօտենայ ու կիսալոյսին մէջ երեւաց անոր սպիտակ բազուկը։ Իր մը ինկաւ ոտքերուն տակ։ Վերցուց։ Կարծր փայտէ ազնիւ ծխամորճ մըն էր, փաթթուած անուշահոտ թղթի մը մէջ։ Բացաւ ու լուսնի տակ՝ կարդաց հետեւեալը.— Սիրելի Աշոտին, որպէսզի յիշէ այս սպիտակ գիշերը՝ որպէս վերջին ուրախութիւն մը։ Ու երբ ամէն յանցանք այլեւս անկարելի ըլլայ՝ յիշէ անյիշաչարութեամբ ու սիրով Իդան ու արդարացնէ զայն։ Որովհետեւ միշտ կարելի չեն վերջնական ու անդարմանելի բաները ու բազմաթիւ կապեր կան, որոնց խզումին մէջ ո՛չ գեղեցկութիւն կայ միշտ եւ ոչ ալ բարոյական քաջութիւն։

Աչքերուն մէջ փայլեցան արտասուքի կաթիլներ։ Գլուխը առաւ ափերուն մէջ ու սպասեց, որ առաւօտը ծագի։

digitised by A.R.A.R.@

VII

Ո՛վ որ, քանչորս կամ քառասունութը ժամ, արքուն ու ջերմէ բռնուած զգայարանքներով, ոտքի վրայ՝ մասնակցած է մեծ քաղաքի մը յորձանուտ, անձկալի, ջղային ու հիւանդ կեանքին, ո՛վ որ կը ճանչնայ խոնա ու գէշ գոհիներուն անկարելի աղքատութիւնը, առեւտրական քաղերու տենդահար տագնապը, բանտորական փողոցներու ցերեկուան նինջը ու ապարանքներու լայն կառուցուածքը՝ պարտէզներու մէջ, ո՛վ որ ցերեկը խառնուած է ծառուղիներու խուճապային անապարանքին ու արմուկ արմուկի յառաջացած բազմութեան հետ, ու գիշերը՝ լոյսերու շռայլ անձրեւին տակ, պտտցուցած է իր անփարատելի ձանձրոյթը, փողոցէ փողոց ու կապելայէ կապելայ, ո՛վ որ երբեմն աշխատած է խեղդել իր վշտերը գինիի փրփուրին մէջ ու յետոյ տեսած, որ անոնք աւելի զօրութեամբ կը թունաւորեն մարդուն արիւնը, ան միայն կրնայ զգալ զարթօնքի յուզիչ գեղեցկութիւնը՝ քաղաքին վրայ։

Պէ՛տք է հսկած ըլլալ գիշերը, անձկութեամբ սպասել արեւածագին՝ ըմբռնելու համար արթնցող բաներուն մելամաղձիկ կամ ուրախ բանաստեղծութիւնը։

Կը քալէր, շնչելով առաւօտեան զուարթ օդը, ունկնդրելով բոլոր խլրտող, անապարող, մեծցող բաներուն խուլ շշուկը, նայելով անցնող մարդոց, բացուող վաճառատուներուն, ծաղկավաճառուհիի մը դէմքին ու աւելածուի մը՝ որ կեցած քաղաքի այս սեւ սալայատակին վրայ մոլար ինկած ջրի աղտոտ երիզի մը եզերքը, կը կարդար առաւօտեան թերթը, երբ թուեցաւ, թէ մէկը կը ձայնէ ետեւէն։

Գլուխը ծուլութամբ դարձուց ետ ու նայուածքը ինկաւ զոյգ մը աչքերու մէջ, որ կը փորձէին ժպտիլ։ Ու այդ վտիտ ժպիտին մէջ՝ նայուածքը մնաց կախուած։

Աչքերը անպայման յուզիչ էին այդ աղջկան։ Յօնքերը՝ երկու կոր ու նուրբ գծերով կ'ինչէին մինչեւ այտոսկրերը։ Թերթերունքները կարծես թրջած էին ու կպած իրարու։ Ու ծարիրը, սուր գծով մը՝ կ'երկարածգէր կարծես զանոնք։ Սե՞ւ էին, շագանակագո՞յն, դժուար էր որոշել։ Միայն թէ քիքերուն խորը մշուշ կար ու նաեւ պղտոր փայլ մը՝ որ յատուկ է աչքերու՝ որ վարժ են սպիտակ գիշերներու երկարաձիգ ժամերուն։ Սեւ մազերէ՝

digitised by A.R.A.R.@

բիչ մը հասարակ, գրեթէ նկարուած հարցական մը՝ կ'իջնէր գրեթէ մինչեւ յօնքերու փոսը։ Դէմքը լի էր, կլոր ու հակառակ կոպերու յոգնութեան, բերնին ու քթին շուրջը կազմուած գծերուն՝ կը յայտնէր քաղցր երիտասարդութիւն մը։ Բերանը փոքր էր, շատ մսեղ ու բուռն կարմիրը, որ դրած էր, կարծես զայն կ'անջատէր, դէմքին մնացեալ մասէն ու պտուղի պէս կ'ընծայէր անցորդ մարդոց։ Հարաւի տաք աղջիկ մըն էր անտարակոյս։

—Մտիկ ըրէ,— ըսաւ ուրիշին պատկանող աղջկան նոյն ժպիտը բերնին շուրջ ու զէշ, տխուր ձայնով մը,— կաթ մը կը վճարե՞ս...

Մօտեցաւ, գրեթէ քսուեցաւ տղուն մարմնին, իր հարուստ, լի մարմնով՝ որ շատ խոնջ էր եւ ծարաւ բունի։ Ձայնը դարձաւ շողոմ, սիրալիր, համոզիչ՝

—Մտիկ ըրէ,— կրկնեց,— անշուշտ սենեակ մը ունիս...

Կը սպասէր պատասխանի, բայց երբ զգաց, որ կրնայ ուշանալ, շարունակեց՝

—Քնատ եմ, կաթ մը վճարէ ու երթանք սենեակդ քնանա՞նք, այս գիշեր լաւ շահեցայ,— յարեց զուարթ,— յիմար, տգեղ նաւաստի մըն էր, մինչեւ լոյս խմեցինք ու լաւ ալ վճարեց։ Ի՞նչ յիմարի պէս կը նայիս, եթէ հաշուիդ կու գայ՝ լա՛ւ, եթէ ոչ, ցտեսութիւն։ Ուսանող ես, յայտնի է, դրամ ուզող չկայ...։ Կաթ մը վճարէ։ Երթանք քնանանք ու ցերեկն ալ նաշս կը վճարես...

Պրկուեցաւ, յօրանջեց, յետոյ սեղմեց թոյլ շապիկը՝ երեւան հանելով կուրծքերուն գունդերը, որ դեռ պիրկ ու գեղեցիկ կը թուէին։ Ու շուայտ, անառակութեան հրաւէրի նմանող ժպիտ մը բուսաւ քիթերուն խորէն ու օծեց դէմքը։

Այո՛, աղջիկ մըն էր, որուն հետ կարելի էր այդ բանը ընել...

Մորթը, հակառակ դէմքին ներկուած ըլլալուն՝ կը զգացուէր, որ թուխ է։ Աչքերը խոշոր էին, գրեթէ անուշ։ Մարմնին վրայ զրգռիչ, խելագար եւ տխուր բան մը կար միանգամայն։ Երբ տեսաւ, թէ զուր է մնալ, ծուլութեամբ ուղղութիւն փոխեց, ուսերը թօթուեց ու հեռացաւ։ Մարմինը թեթեւորէն կը դողար՝ ամէն քայլի հետ ու կռնակէն իրապէս հաճելի ու երիտասարդ աղջիկ մըն էր։

—Ահա թափառիկ ու դիւրին գեղեցկութիւն մը,— մտածեց,— որ ունի իր անառարկելի հրապոյրն ու խռովքը։ Կը բաւէ նայիլ աչքերուն՝ զգալու համար անոր մարմնին ամբողջ անառակութիւնը, որ կարելի չէ ուրիշ որեւէ կնոջ մօտ գտնել, այլեւ սիրային փորձառութիւնը՝ որ անտարակոյս ունի։ Եւ որ բոլորովին անարժէք չէ անշուշտ։

—Ո՛չ, զարմանալի չէ, որ մարդիկ կան՝ որ իրենց մոռացումն ու հաճոյքը կը փնտռեն նման աղջիկներու մօտ։ Ատոնք ընդ-

digitised by A.R.A.R.@

հանրապէս վիաւորուած ինքնասիրութեամբ, կամ հմայաթափ մարդիկ են, յոգնած սիրոյ անօգուտ կռիւներէն, կիներու ունայնամտութենէն ու բոլոր նուաստացուցիչ ու յոգնեցնող դարպասներէն։ Մարդիկ՝ որ ոչ մէկ գնով այլեւս չեն ուզեր ենթարկուիլ անբարոյ գերութեան մը, որ քաղքենի կիներէն կու գայ։ Այս աղջիկներուն հետ գէթ պարզ է, մեկին, ու եթէ ոչ մաքուր, գէթ ուղղամիտ ամէն բան։ Տալո՛վ՝ տալո՛վ, կ'ըսէ առածը, դուն՝ կու տաս, ես ալ, ու հաշիւը կը փակուի։ Ու հանդարտ՝ նամբաղ կը շարունակես, մարմինդ ազատած սիրոյ այդ զէշ թոյնէն։

Անզգալաբար մօտեցած է ծովուն։ Ժամը ութը հնչեց՝ սակաւանի բարձունքէն։ Հանրակարգ մը, իր ծոյլ մարմինը շարժելէն ու կարծես թէ քնաթաթախ, ծոեցաւ ծառուղին ու գնաց մագլցիլ սեպ փողոցէ մը վեր։ Գինով դատարկապորտ մը երերալէն կը յառաջանար, մրմռալով անկապ նախադասութիւններ։

—Մայրերնի՛ն եւ քոյրերնի՛ն,— կ'ըսէր յուսահատօրէն շարժելով ոգելից ըմպելիէ բթացած խոշոր գլուխը,— խոզերու երամակ, շան զաւակներ, կարծես թէ իրենք ըրած են ամբողջ պատերազմը...

Երբ զգաց, թէ մտիկ ընող կայ, մօտեցաւ։ Աչքերուն մէջ թըշուառ մարդոց յատուկ անկարագրելի բարութիւնը՝ կարծես կը փոխուէր արտասուքի։ Ամբողջ անձէն կ'արտաբերէր զէշ, հին, աղտոտ հոտ մը։ Կոկղանքի, քրտինքի, խոհանոցի, ոգելից ըմպելիի, հիւանդ անասունի ու հինցած վէրքերու արտաշնչութեանց գարշ խառնուրդ մը։ Մաշած, պատառոտուն պայուսակ մը ունէր՝ որուն մէկ ծայրէն կ'երեւէր գինիի շիշ մը։ Ոտքերը ուռած էին աղտոտութենէ եւ թշուառութենէ։ Այն նամբաներու դատարկապորտ մըն էր անշուշտ, տարիներէ ի վեր անկողնի երես չտեսած, ամբողջ երկիրը ոտքի տակ տուող ու տարածութիւնները սիրող մէկը։

Դէմքը ալրուած էր խոր ակօսներով, մեծ ապի մը կ'ինչնէր, քթին անկիւնէն մինչեւ ծնօտը։ Առատ, խճուճ, կեղտոտ ու սպիտակին տուող պեխերը կը ծածկէին բերանը։ Ձեռքերը յուսահատօրէն շարժեց օդին մէջ ու ըսաւ՝

—Այո՛, պարոն, կարծես թէ իրենք ըրած են ամբողջ պատերազմը, կարծես թէ իրենց սրունքներն են, որ փտած են խրամներու մէջ...

Գլուխը համաչափօրէն կ'օրօրէր ու գլխուն հետ կ'երերար ուսի մախաղը։

—Է՞հ, երիտասարդ բարեկամ,— յարեց փիլիսոփայօրէն,— հին երգ մը կայ, որ կը սկսի այսպէս, ատիկա շատ հին երգ մըն է...

digitised by A.R.A.R.@

Ու սկսաւ գինովի իր տխուր ու գէշ ձայնը ձգած բառաչել։ Դէմքին վրայ խախուտ ուրախութիւն մը կար ու շարժումներուն մէջ անբացատրելի մանկութիւն մը։

Կեանքը գեղեցիկ է, բարեկամ
Ու մենք երիտասարդ ենք...
Լեցո՛ւր բաժակը...

Հազը սակայն խեղդեց ձայնը։ Ամբողջ մարմնով կը խարխլէր ու իր թշուառ անձը կարծես թէ խորապէս կը զզար իր ամբողջ անկումը։ Յետոյ ծռեցաւ ու գլանիկի մնացորդ մը վերցուց։ Դրբաւ զայն տուփի մը մէջ, ուր հարիւրաւոր ուրիշներ կային արդէն ու աղճատուած ձայնով մը ու շատ անփութօրէն ըսաւ՝

—Առտուընէ ի վեր ծարաւ եմ, սանկ կարմիր գինիի մը դրամ չե՞ս կրնար տալ...

Բնաւ ալ ծարաւ չէ անշուշտ, բանի որ շունչը գինի կը հոտէր։ Դրամը սեղմեց սեւ ու ոսկրուտ ափի մը մէջ ու շարունակեց ճամբան մրմռալով, պեխերուն մէջէն՝

Մեր կողմի աղջիկները
Կը պնդեն թէ կոյս են,
Բայց երբ անկողնիս մէջ ըլլան...

Յետոյ ինք իրենը բրբջաց։ Ու այդ բրբիջն ալ խախուտ ու շատ տխուր բան մըն էր։ Կոթնեցաւ պատի մը, մախաղը բացաւ։ Հացի խոշոր կտոր մը հանեց ու սկսաւ թաթխել գինիի մէջ։ Խոշոր պատառներ կը նետէր կոկորդը, կլափի լայն շարժումներով՝ մինչ գինին կաթի՛լ-կաթի՛լ կը ծորէր աղտոտ մօրուքէն։ Ու ինքնիրեն կ'ըսէր՝

—Այո՛, այս երկիրը, պարոններ, յօժար կամքով ընդունած է հանրապետական ու ռամկավար կարգեր։ Մեծ յեղափոխութեան սկզբունքները...

Երիտասարդ բանուոր մը, որ կ'անցնէր, կատակով ըսաւ՝

—Ի՞նչ կը փչես, ծերո՛ւկ, հանրապետական կարգերո՛ւն ալ, բե՛զ ալ...

—Այո՛, կը պնդեմ եւ կը հաստատեմ, որ այս երկիրը...

Ու հազը կրկին խեղդեց գինիը։ Տխեղծ ծամածռութիւն մը փոթփոթեց ամբողջ դէմքը, խարխրելէն շարունակեց ճամբան դէպի ծով։ Նոյն ատեն կ'երգէր ո՛յն ծեր ու գէշ ձայնովը՝ որ դժուարութեամբ կը բակուէր կոկորդէն՝

Ջաղացպա՛ն, քունդ խոր է,
Ու ջրաղացդ
Կ'աղայ խիստ ուժով, ջաղացպա՛ն...

Ցանկարծ, համատարած շշուկին մէջէն, անջատուեցաւ կիրակնօրեայ զանգակներուն տէրունական ձայները։ Ծովային ազատ ու մեծ հովը ալեց քարափը ու հապճեպով բարձրացաւ

digitised by A.R.A.R.@

լայն պողոտան։ Սակարանին առջեւ սակայն կարծես թէ շունչը կը հատնէր։ Ու կը թուէր, թէ կը վեռդառնար ետ։ Ծովեզերեայ փողոցներէ զինով նաւաստիներ, կուրծքերնին բաց ու պղտոր աչքերով կը վերադառնային նաւ։ Զուռձեւ դէմքով ու շատ սպիտակ կրօնաւորուհի մը անցաւ հանդիսաւոր ու պզտիկ քայլերով։ Ու միականի ձկնորս մը՝ կարծես թէ մտովի սիրեց զայն։ Յայտնապէս քաղաքը դեռ կը ննջէր սակայն։

Ո՛չ, զարմանալի չէ, որ մարդիկ կան՝ որ իրենց մարմնին ուրախութիւնը կը փնտռեն այս ծովեզերեայ փողոցներուն մէջ։ Ըլլան նաւաստի, թէ դաշտային բանուոր, ծեր պաշտօնատար, թէ պատանի դպրոցական։ Բոլորն ալ ունին իրենց պատճառները։ Ատոնք ընդհանրապէս մարդիկ են, զգայուն հպարտութեամբ, որ չեն կրնար յաղթել իրենց երկչոտութեան՝ կին մը կարենալ պարտութեան մատնելու համար։ Հաւանաբար ասոնք աւելի վեհանձն են, աւելի ազնիւ ու աւելի՝ դիւրազգաց, քան միւսները։ Բայց ասիկա կարեւորութենէ զուրկ է, քանի որ կիները երբեք ընտրել չեն գիտեր...

Նայուածքը ինկաւ հեռուն, ծովուն բացերը առագաստանաւի մը վրայ, յետոյ վերադարձաւ, դեզերեցաւ մակոյկներուն շուրջ։ Ձկնորսի նաւակներ, առագաստներ իջեցուցած կը վերադառնային։ Քիչ մը մօտը խիստ ու կարծր դէմքով նաւաստիներ, ոտքի վրայ կը խօսէին։ Անոնցմէ մէկը ծխախոտ կը ծամէր, կը հայհոյէր ու վայրկեանը անգամ մը խոշոր կլոզ մը թուք կը նետէր գետին։ Լայն ու կապոյտ տաբատը ուռած էր հովէն։ Կապոյտ աչքերուն խորը, կարծես ծովուն ամբողջ ալեկոծութիւնը եւ ծածուկ զայրոյթը կար։ Ձեռքը դրած էր տաբատին գրպանը ու կարծես թէ կը սպասէր, որ խարիսխ վերցնելու ժամը հնչէ, քանի որ ինքզինքը նեղեն կը զգար ցամաքին վրայ։

Անտաբակոյս կիները ընտրել չեն գիտեր բնաւ։ Ատոր ինքնահամոզուած է։ Օրինակ՝ առէք ոեւէ երիտասարդ ու ըստ բաւականի սիրուն ուսանողուհի մը ու բերէք զայն որեւէ համալսարան։ Եթէ աղջիկ մըն է, որ չի կրնար առանց սիրոյ ապրիլ եւ ո՞վ կրնայ մեծ քաղաքի մը մէջ — ու եթէ նայուածքը հիւրընկալ է ու հրաւէրի նման, առաջին ամսուն իսկ, կասկած չկայ, որ շուրջը երիտասարդ տղոց օղակ մը պիտի կազմուի։ Այդ տղաներէն իւրաքանչիւրը, համաձայն իր խառնուածքին, համակրութեան չափին ու հպարտութեան պիտի ընէ իր պզտիկ դարպասը, ուշ կամ կանուխ յայտնելով իր ամբողջ հոգին։ Անշուշտ, պարզ է որ այդ բոլոր տղաքն ալ բան մը կը յուսան։ Բայց ոմանց անապարանքին մէջ տենդ կայ ու յանախ աղտեղի ու անհամբեր ցանկութիւն, իսկ միւսներուն համբերութեան մէջ՝ ազնիւ հաւատարմութեան, նորազարթ զորով ու գաղտնապահու-

digitised by A.R.A.R.@

թիւն։ Մէկը՝ պիտի նախընտրէ բառերուն նուրբն ու ծածուկը ու բանի՛ իր զգացումները դառնան աւելի ներուժ՝ ա՛յնքան աւելի ժուժկալ պիտի ըլլայ զանոնք արտայայտելու մէջ։ Միւսը՝ պիտի անապարէ, պիտի ըլլայ պահանջկոտ, շողոմ, իբր թէ շատ սիրազեղ, պիտի օգտուի բոլոր պզտիկ առիթներէն։ Երրորդ մը՝ պիտի կենայ միշտ որոշ տարածութեան վրայ ու պիտի սպասէ, որ նշան ընէն իրեն, միշտ պիտի վախնայ խանգարելէ։ Չորրորդ մը, գուցէ չպիտի խօսի բնաւ, բայց որքան յաճախ կը բաւէ նայիլ տղու մը աչքերուն՝ զգալու համար անոր ամբողջ ներքին կրակը։ Այս բոլորին մէջէն սակայն ոչ մէկ կասկած, որ այդ աղջիկը պիտի ընտրէ ամէնէն նանրամիտը, գեղեցիկը, հարուստը կամ ամէնէն շողոքորթը։ Յետոյ՝ հմայաթափ պիտի վերադառնայ միւսներուն։ Երբ ալ ուշ է...

Ի՞նչ կ'ընէ այստեղ Կիրակի առաւօտով։ Սիրտը մաղմաղ կրակի պէս՝ մոխիրի տակ է հիմա։ Սիրտը՝ փոթորիկին տեղատարափէն առաջ ճիտի մը տակ կծկուած պզտիկ թռչունի պէս է հիմա։ Կը քալէ՝ շնչելով լիաթոք, ծովուն աղի բուրումը։ Ու խառնիխուռն, աղօտ ու ծփուն մշուշի մը մէջէն, կը բարձրանան յիշատակներ, մտքեր ու երազներու կտորներ։ Ահա ճերմակ առագաստի պաստառ մը հեռուն։ Հոգին փաթթուէր կտաւի այդ կտորին ու մեկնէր անվերադարձ, հեռաւոր ծովերու վրայ...

Մեկնի՞լ, ա՛լ չվերադառնալ, ահա՛ դժուարը։

Ծովերու վրայէն թէ ցամաքները, անցնի՞լ մազերը հովին, ապրելով օրը օրին, ամէն առաւօտ ամբողջովին մոռնալով երէկը ու դեռ չմտածելով վաղուան վրայ, ազատ, ֆիչ մը խենթ, լայն ճամբաներու տեւական ուղեւոր մը ըլլալ, մեկնի՞լ։

Կը հնչեն, կը հնչեն զանգակները։ Զարթօնք քաղաքին վրայ։

Ինք մէկն է՝ որ միշտ ուշ կը մնայ եւ կամ կը հասնի շատ կանուխ, յամենայնդէպս, անժամանակ։ Ու շատ անպատեհ բան մըն է ատիկա եւ բազմաթիւ ծախորդ բաներ իր կեանքին մէջ տեղի ունեցած են ճիշդ այդ պատճառով։ Անոնք՝ որ գիտեն ճիշդ ժամուն ներկայ ըլլալ՝ երբեք չեն կրնար ըմբռնել ուշ մընացող կամ շատ կանուխ հասնող մարդու մը հոգեկան տարօրինակ տագնապը։ Ի՛նչ որ սակայն աւելի գէշ է՝ ժամանակին չըկարենալ մեկնիլն է։ Ինք մէկն է՝ որ կը յապաղի միշտ եւ կամ շատ վաղաժամ կը բարձրանայ։ Թէ ո՞վ կը յապաղի, ատիկա չէ կարեւորը։ Բայց յաճախ ամէնուրեք։ Եթէ իր սենեակն է՝ դիւանին վրայ։ Երբեմն աղջիկներու մօտ, ուրիշ օր մը՝ ընկերոջ մը քով, երբ որեւէ կարեւոր գործ կայ ընելիք։ Ասիկա խիստ տխուր է։

(Շար. 9) ՎԱՉԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ՎԱՐԱՆԴ

ARRIVEDERCI

Արրիվեդերչի,
Իմ իտալերէն գունեղ լեզուի,
Քո լեզուն թէկուզ չհասկանալով
Թերթում էի քո էջերն այնքան,
Որ քիչ պարտադիր քունն ինձ տանէր
Ինչ-որ անծանօթ աշխարհ-հեռաստան,
Որ խառն մտքերն
Ինձ չգամէին
Օտար քաղաքի այս ճամբորդութեան:

Արրիվեդերչի,
Այս գիշեր սակայն
Ինձ գրաւել է անունը քո թանկ,
Ու դիտմամբ, դիտմամբ
քեզ մօտ չեմ գալիս,
Քեզ չեմ թերթատում,
այլ նայում միայն,
Նայում եմ հեռուից
Ու մտաքերում
Այն ջերմ իգութեան,
Որին տեսնելու ատիթը վերջին
Այս գիշեր կորաւ,
Կորաւ վերջնական,
Ի հետեւումն մի
յիմար, անկապ թիւրիմացութեան...

Արրիվեդերչի,
Եւ իսկապէս էլ պիտ' հրաժեշտ տամ.
այս խորթ քաղաքից
Նրան չտեսած

digitised by A.R.A.R.@

վաղը պիտ' երթամ,
պիտ' գնամ, գնամ,
Արրիվեդերչի,
Ուրեմն ոչինչ,
Թող այս գիշեր էլ առանց քուն մնամ
Ու գամուած մնամ այս պատուհանին,
Որի դէմ հիմա
քաղաքն է նիրհում այս մորփէոսեան,
Ու նրա վրայ փայլում են լոյսեր, լոյսեր անսահման...

Արրիվեդերչի,
Այս միլիոնաւոր լոյսերից մէկում,
Միլիոն լոյսերից մէկի մէջ միայն,
Կայ մի անթարթ աչք, տա՛ք, անապակա՛ն,
Աչքն իմ երազի,
Որը հսկում է մահիճին նրա...

Արրիվեդերչի,
Դու մօտ անցեալում քնեցնում էիր,
Հիմա պատճառն ես այս անքնութեան,
Այս դատարկութեան,
Որ քամում է ինձ
Եւ իմ ոսկորի ֆոսֆորից գուցէ
Լոյսեր է ցանում քաղաքի վրայ...

Արրիվեդերչի,
կեանքը միշտ էլ իր բաժինն է տանում
ու մեզ մատնում է անհեթեթութեան.
Է, դրանո՞վ է ինքը քաղցրանում,
Թէ՞ կատարում է
Խենթ ճակատագրի
օրէնքը միայն,
Իսկ գուցէ բոլորն
Հետեւանքն է մի յիմար,
անկապ թիւրիմացութեան...

Արրիվեդերչի,
Է, այս է, ոչինչ,
Էլ մէկ գիշերը յաւերժութիւն չի,
Իսկ յաւերժութիւնն

digitised by A.R.A.R.@

Կարող է, այո, մի գիշեր լինել,
Գիշեր սոսկական,
Երբ որ երազդ խենթ ու ակամայ
Հսկում է անթարթ մահիճին նրա...

Արրիվեդերչի,
Է, կարեւոր չի,
Գուցէ իր աչքն էլ թարթում է հիմա
ի՛մ լուսամուտի ճրագի վրայ,
Իսկ մեզ բաժանող
Տարածութիւնն էլ գուցէ մի կարգին
Ճակատագիր չի...

Արրիվեդերչի...

Էսֆահան 7-9-91

ՎԱՐԱՆԴ

digitised by A.R.A.R.@

Ս. ՑՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ԼՏԱՓԱՍՏԱՆ

V

*Միանգամից մտնելով լոյսի մէջ, ես մի պահ կանգ առայ՝ կարծես զարմանալով, որ չուրջս լոյս էր, եւ թուաց, թէ վերադարձայ ինչ-որ տեղից։ Ձեռքերով փակելով դէմքս, սովորութեանս համաձայն, ցնցեցի գլուխս, եւ յանկարծ ոտից գլուխ ինձ իր մէջ առաւ հոգսը եւ, չդիտես ինչու, թուաց, թէ մեզնից մէկը չկայ։ Ես մի հայեացքով ընդգրկեցի տնակը։ բոլորն էլ ներկայ էին։ Իմ հասակակիցը, լուրջ ու կենտրոնացած դէմքով նստած մահճակալին, մեսաղալարով կարկատում էր պատռուած կօշիկը։ Նա ուշք չդարձրեց իմ ներս մտնելու վրայ, բայց նրա դէմքի արտայայտութեան փոփոխութիւնից հասկացայ, որ նրան կարծես թէ սրտնեղութիւն պատճառեց իմ յայտնութիւնը։ Մի թեթեւ խայթուելով դրանից ու աշխատելով անտեսել, ես սովորականի պէս գնացի դէպի իմ մահճակալը։ Ղարաբաղցին, գլուխը թաքցրած կեղտոտ բարձի մէջ ու ձեռքերը մտցրած ծնկների արանքը, կծկուած քնած էր՝ մրսող փոքրիկ երեխայի պէս։ Տեսնելով նրան, զգացի, որ մէջս ցաւագնօրէն շարժուեց մի բան, յիշեցի նրանց ընտանիքի գլխին եկածը, բայց դա մի տեսակ արդէն հեռու էր, եւ ընդամէնը խոր հոգոց քաշելով, որ ինձ կեղծ թուաց, հայեացքս չուռ տուեցի փափլիկի վրայ, եւ դա նման էր փախուստի։ Փափլիկն, ինչպէս իմ դուրս գալու ժամանակ, էլի նոյն դիրքով, ձեռքերը կապ դրած փորին, անշարժ պառկած էր՝ հայեացքը յառած առաստաղին։ Եւ յանկարծ մի պահ կորցրի ժամանակի զգացողութիւնը։ թուաց, թէ ես ոչ մի տեղ էլ չէի գնացել։

—Էդ ու՞մ հետ էիր խօսում,—կամաց, առանց հայեացքը բարձրացնելու, հարցրեց իմ հասակակիցը։

—Հէյ,— նստելով մահճակալիս, ասացի ես,— կոնեակ էին ուզում։— Ես սկսեցի չոկել բարձս։— Կթու կով ենք դարձել,—

digitised by A.R.A.R.@

քրթմնջացի ես,— ով հասնում՝ մի բան ուզում է…,— ես չուռ տուեցի բարձս,— չորերս էլ գոռա…

Ես գլուխս կորուկ չուռ տուեցի գէպի իմ հասակակիցը. նա մռայլ ու սեւեռ նայում էր ինձ։ Երեւում էր՝ ուժեղ վիրաւորուել էր։ Նրան, ըստ երեւոյթին, թուաց, թէ ես էլի ակնարկում եմ այն չարաբաստիկ մի լիր կոնեակը, որ մենք պահել է ինք նեղ օրուայ համար, բայց որը նա ժամացոյց առնելու պատճառով այն «դատախազական սովորող» աղջկայ հետ քոռուփուչ էր արել։

—Չէ, լուրջ,— ժպտացի ես,— կոնեակ էին ուզում։

—Բա էն ի՞նչ սիրամարդի ձէն էր,— յանդուգն ու կասկածոտ հայեացքով քննախոյզ չափելով ինձ, հարցրեց նա։

Ես էլ աւելի լայն ժպտացի՝ իմանալով, թէ դէպի ո՞ւր էր քշում նա խօսքը. ամէն անգամ, երբ ես որոշ ժամանակով առանձնանում էի, նրան թուում էր, թէ ես, «ծլկելով», հանդիպում էի, ինչպէս ինքն էր ասում՝ սիրուն-սիրուն սիրամարգների՝ իրեն թողնելով չոր գլուխ ու ծարաւ, եւ դա իր մտքի մէջ նա համարում էր իւրատեսակ դաւաճանութիւն եւ ինձ վերաբերւում էր անսքող նախանձով ու չարութեամբ։ Այն, որ ես հանդիպում էի չքնաղ աղջիկների հետ՝ իմ մտքում ինձ դուր էր գալիս, շոյում էր «գլխաւորի» իմ սնափառութիւնը, եւ ես շատ էլ չէի ջանում նրան հակառակն ապացուցել։ Բայց հիմա, չգիտես ինչու, ես ինձ մեղաւոր զգացի եւ, անմեղ-անմեղ տեսք ընդունելով, արդարանալու համար շտապեցի ցրել նրա կասկածները. պատմեցի ե՛ւ գետափի հարբածների, ե՛ւ չորերս գողանալու եւ թէ այն թաթար տղայի ու ռուս աղջկայ մասին՝ ընթացքում զգալով, որ գնալով ես աւելի ու աւելի եմ նուաստանում՝ հաչիւ տալով իմ հասակակցին եւ երբ արդէն վերջացնելու վրայ էի, յանկարծ մտքովս անցաւ, որ գուցէ թէ նա ինձ հաւասարուելու համար էր մեր եւ իր գլխին բերել ժամացոյցի այդ պատմութիւնը՝ իր մտքի մէջ իրեն ասելով, թէ, ահա, ինքը ե՛ւս կարող է վայելել կեանքն այնպէս, ինչպէս, ենթադրում էր, ե՛ս էի «վայելում»։ «Հէրմ, երեւի սպասում է, որ ես էլ մի փոքր բան անեմ, որ ինձ վրայ չարախնդայ…»։ Ես քմծիծաղ տուեցի, եւ, լուելով, մէջքս չենեցի պատին։ Մի քանի վայրկեան չէ ի կարողանում գլուխս բարձրացնել ու նայել նրան. խաղում էի թեւիս մկանի հետ, բայց դեռեւս ինձ վրայ զգում էի նրա հայեացքի ճնշումը։ Ես նորից քմծիծաղ տուեցի եւ նեարդայնանալով ասացի.

—Շոգ է…

Ի զարմանս ինձ, ձայնս դողաց։

—Նստի՛ր քո հովին,— կծու-ծաղրական ասաց նա։ —Խօսքը կտուրը մի՛ գցիր,— լրջացաւ նա՝ կօշիկը, չգիտես ինչու, զգուշօրէն դնելով յատակին։ —Գլուխդ առնում կորում ես՝ էն բա-

digitised by A.R.A.R.@

նի…։— Նա, իր սովորութեան համաձայն, երեւի ուզում էր էլի համեմատութիւն անցկացնել իր պահած նախրի որեւէ անյուսալի անդամի եւ իմ միջեւ, բայց լեզուն կծկեց եւ չչարունակեց։ —Բա վերջը ի՞նչ է լինելու…

—Եսիմ,— քիթս վեր քաշեցի ես,— մի բան կը լինի, էլի…։— Ես սկսեցի ձեռքով մէկիկ-մէկիկ պոկել չալվարիս կպած ցեխի գնդիկները։ —Կա՛մ եզը կը սատկի, կա՛մ եզան տէրը…

Ես ինձ անվերջ մեղաւոր էի զգում։

—Իսկ դու գիտես…,— սկսեց նա, բայց յանկարծ լռեց, եւ ես զգացի, որ նա պատրաստւում էր ինձ շամփրել դարբաղցու պատմութեամբ եւ նրան նայեցի ներողամիտ հեգնանքով։ —Գիտե՞ս, որ էս մարդը,— նա, հայեացքը փախցնելով, ձեռքով ցոյց տուեց քնած դարբաղցուն,— էգուց պիտի տուն գնայ…

—Գիտե՛մ,— կտրեցի ես,— քեզնից էլ լաւ…

—Հըմ… ուրեմն, գողտուկ ականջ էլ ես դնում,— մի ակընթարթ դունատուելով, բազմանշանակ ասաց նա,— բայց…

—Դու քո գլխի ճարը տես,— խայթեցի ես,— ուրիշի հաշուին քո ճամբէն բացել մի՛ տուր…

—Իմ ճամբէն բաց է…։ Ուզեմ՝ հէնց էս րոպէին էլ կը գը- նամ…

—Բա փո՞ղը,—հեգնեցի ես։

—Իվանիչի հետ կը բարձես վագոնները՝ կ'ուղարկես,— իր հերթին էլ խայթեց նա։

Ես ժպտացի, բայց դա պարտութեան ժպիտ էր։ Հոգիս նեղացաւ՝ ասեղի գլխանցքի չափ։ Զգացի, որ չնչահեղձւում եմ։ Կառչեցի փափլիկից։

—Ի՛նչ ես աղօթում, արա,— ես կռացայ ու ցուցամատով բզեցի նրա կողը,— դու էլ չե՞ս ուզում արանքը ճղել…

Ցանկարծ զգացի, որ ես նրանից օգնութիւն էի ակնկալում։

—Ասում եմ՝ մեր հայերը խելօք ժողովուրդ են, բայց խելք չունեն,— յանկարծ, չգիտես ինչու, ուրախացած ասաց նա։ —Ես հօ յիմար չեմ, որ գնամ։— Ես հասկացայ, որ նրա ծաղրը ուղ- ղուած էր դարձեալ իմ հասակակցի դէմ։ —Մէկին էստեղ կ'առ- նեմ, ճուտ կը հանեմ, այնան էլ կը նստեմ, ինձ համար կը հաշուեմ…

—Ձտե՞րը, թէ՞ փողերը,— փորձեցի կատակի տալ ես եւ դը- բանով չտկել ինքս ինձ։

—Երկուսն էլ, լրի՛ւ,— ասաց նա՝ թափով վրայ նստելով ու, ինչպէս ինձ թուաց, հայեացքը ծաղրագին յառելով դէմքիս։ Ես նայեցի նրա մանրիկ, կկոցուն աչքերին՝ փորձելով բռնել հայ- եացքը, բայց նա խփեց աչքերն ու բերանով փռռացրեց, ինչից նրա վերեւի շրթունքի ցցուած մասը նկատելի ընդգծուեց, եւ դա ինձ վիրաւորական թուաց։ «Էս հաստատ ի՞նձ է ծիծաղում…»—

digitised by A.R.A.R.@

անցաւ մտքովս եւ, գունատուելով, գգացի, որ նա նոյնպէս ինձնից պոկուեց-հեռացաւ՝ թողնելով ինձ մենակ։

—Կեանքս կերա՛ք, էլի,— յանկարծ, ասես ինձնից անկախ, պայթեցի ես՝ կատաղութեամբ փնչալով ու բռունցքով ուժեղ հարուածելով մահճակալիս գլխին։ —Ի՛դ եղէք, բոլորդ էլ...։ Ես թափով վեր կացայ՝ ձեռքերով օդում վանողական շարժումներ անելով։ —Ձեր միջի յիմարն էլ ե՛ս եմ, հա՞, որ գիշեր-ցերեկ ձեր նման յիմարների մասին եմ մտածում...։ Լա՛ւ էք անում, ճի՛շտ էք անում, ինձ տե՛ղն է...։ Վա՛յ, արա,— խորագոյն ափսոսանքով, ինքս ինձ խղճալով, ողբերգական շեշտով ծոր արեցի ես,— ի՞նչ յիմարն եմ ես...։ Մտածում էի՝ գնամ Իվանիչի տուն,— պահի տակ յանկարծ յօրինեցի ես եւ նոյն պահին թրռաց, թէ դա իսկապէս արդէն եղել է,— գնամ Իվանիչի տուն, խնդրեմ, ոտներն ընկնեմ, ասեմ...։— Յանկարծ աչքս ընկաւ իմ հասակակցին. նա տխուր-հանդիսաւոր հայեացքով նայում էր իմ կողքով դէպի ինչ-որ տեղ՝ ճիշտ ինչպէս իր հօր թաղման ժամանակ, երբ նա կանգնած էր հաշտի դրան մօտ. մի ձեռքով շոյում էր իր ոտքին փաթաթուած չորս-հինգ տարեկան, ամենափոքր եղբօր գլուխը, իսկ միւսով կարծես ինչ-որ բան էր փնտռում պատի վրայ՝ ասես կառչելու տեղ...։ Եւ յանկարծ որտեղից որտեղ լիշեցի նրա պապի՝ գոմի պատի մէջ թաքցրած սնդուկը, որ գտել էին պապի թաղումից յետոյ. կարծել էին, թէ նա կարողութիւն է թողել, բայց երբ բացել էին, տեսել էին՝ թերթերից կտրած-հանած, խնամքով դարսած ինչ-որ զեկավարների լուսանկարներ են ու ճառերի կապուկներ...

—Դու, չգիտեմ, ո՛նց, բայց մենք յիմար չենք,— յանկարծ ծանր ու հատ-հատ ասաց փափլիկը,— անձամբ ես՝ յիմար չեմ...

Ես շուռ եկայ նրա կողմը. նա հանգիստ նայում էր ինձ, եւ նրա հայեացքը կարծես ասում էր. «Ինչ է, չէի՞ր սպասում...»։ Յանկարծ յիշեցի, որ նրան ես տասը ռուբլի փող էի պարտք...

—Դէ լաւ,— տխրեցի ես,— թող յիմարը ես լինեմ. յետո՞յ...

—Ցեռոյ էն,— յանկարծ պայթեց իմ հասակակիցը՝ ոտքերն իջեցնելով մահճակալից ու իրանի կէսդարձով մի տեսակ յարձակողական դիրք դրաւելով,— յետոյ էն, որ գիշեր-ցերեկ շան նըման չարչարւում եմ, ու՝ ո՞նց կարող է փոդս չտալ. օրէնքով մի բան չի՞... մեռնե՛մ օրէնքին,— ծոր տուեց նա։

—Բա՛ն ասեցիր,— չգիտես ինչու, նմանակելով նրան, նոյնպէս ծոր տուեցի ես,— օրէնքն ո՞վ է բանի տեղ դնում որ. քիչ առաջ դու քո բերանով էիր ասում...

—Մ՛ոնց թէ,— կարծես թէ խոցուեց նա,— էդ ի՞նչ ես ասում,— նա մի տեսակ շուարեց, եւ ես հասկացայ, որ նա, չնայած ամէն ինչին, յամենայնդէպս, հոգու խորքում մի ինչ-որ յոյս փայփայել էր, եւ հիմա ես կարծես թէ նրանից խլեցի եւ յոյս փայփայել էր, եւ հիմա ես կարծես թէ նրանից խլեցի եւ

digitised by A.R.A.R.@

այդ վերջին յոյսը։ —Բա էդ մարդը չի մտածու՞մ, որ ես երեխէք ունեմ. էդուց ո՞նց եմ դատարկ ձեռքով տուն մտնելու...

Եւ յանկարծ նա կարծես թէ այլայլուեց, եւ ինձ թուաց, թէ նրա դէմքից չքացաւ մարդկային իմաստը՝ թողնելով միայն բորբոք, պղտոր հայեացքը, որն արտայայտում էր միայն չոր ատելութիւն ու սարսափ։

—Լսի՛ր,— սպառնալից մռլտաց նա՝ մարմնով է՛լ աւելի հակ- ւելով դէպի ինձ,— գիտես ինչ... դու քեզ կարգին պահիր... գիտես չգիտե՞մ,— աչքերը փայլեցրեց նա։

—Ի՞նչը,— վախով ու տարակուսանքով ասացի ես։

—Գիտես՝ չգիտե՞մ քո ուզածը...։ Ջիմանաս՝ որ նախիր-մախիր եմ պահում՝ բան չեմ հասկանում...։ Է՛հէ՛յ...,— մատը գլխավերեւում պտտեց նա մի տեսակ հաճոյքով,— հազար քեզ նման էլ լինի՝ տանեմ ծովը, ծարաւ բերեմ. հլա դու սրա խելքի՛ն նայիր...

—Բա՛ն գիտես՝ բա՛ն ասա,— ջղայնացայ ես,— ի՛նչ ես էլ քեզ սար ու քար գցում, արա, ի՞նչ ես խօսում...

—Բերանս բացել մի՛ տուր,— նորից սպառնաց նա,— ասեմ՝ սար ու քար բռռալով կը փախնեն...ասե՞մ...

—Ասա՛,— արդէն կատաղեցի ես,— ասա՝ տեսնեմ՝ ի՛նչ է ասածդ...

—Ասե՛մ,— ձեռքը զարկելով մահճակալի գլխին, նա թափով վեր կացաւ,— քո ուզածը, ախպեր ջան...,— նա ձայնը խորհրդաւոր ցածրացրեց,— դու ուզում ես, հէ՛նց էլ իմանաս, մեզ բոլորիս... աքսորես տուն, որ յետոյ փողը, հէ՛նց էլ իմանաս, Իվանիչի հետ կխաս...

Ես չչմեցի։ Ինչ-ինչ՝ բայց ես երբեք չէի սպասի, որ նա ինձ կ՝ասէր այդպիսի բան։ Թուաց, թէ յանկարծակի խփուեցի մի ինչ-որ մութ բանի ու ընկայ։ Գլուխս դժժում էր, մի քանի վայրկեան անթարթ նայում էի նրան։ Եւ յանկարծ միտքս միանգամից լուսաւորուեց։ Ֆազիլը Իվանիչի ձեռքերից մէկը՝ մի երկարահասակ, ճապաղադէմ հարբեցող, որ վերջերս, չգիտես ինչու, մօտաւորուել էր իմ հասակակցին. ամէն անգամ կէս ձեռ առնելով-կէս լուրջ ասում էր, թէ մեր մէջ ամենախելօք հայը իմ հասակակիցն է եւ նրան խոստացել էր մի հիւսկէն մտրակ նուիրել...

—Գետինը մտնես աւելի լաւ է,— անզօր-անզօր փնչացի ես։— Խելքդ գցել ես շալակդ ու ամէն շան հետ ընկերութիւն ես անում...,— ես շուռ եկայ դէպի փափլիկը— Լսո՞ւմ ես, արա՛, ընկերդ ինձ ի՛նչ է ասում...

Փափլիկը մռայլ նայում էր յատակին եւ գլուխն անգամ չբարձրացրեց։ Ինձ թուաց, թէ նա նոյնպէս ինչ-որ դաւադիր բան էր մտածում։

digitised by A.R.A.R.@

—Ինձնից ձեռ քաշէք,— յանկարծ մրթմրթաց նա։— Ես ինձ արդէն տեղ արել եմ...

—Քո իշին էդ ո՞վ է չչու ասել,— հոգոց քաշեցի ես։— Ի՞նչ տեղ...

—Ինչ տե՞ղ... տեղ, էլի, լա՛ւ տեղ...,— ծամծմեց նա։— Տեղը հօ պոզով-պոչով չի լինում...։— Ես զգացի, որ նա մլուլ էր տալիս եւ չէր ուզում պատասխանել, բայց յանկարծ յստակ աւելացրեց։— Իվանիչի ընկերոջ աւտոն նայող չունի. Բորկայի հետ արդէն խօսել եմ...

—Լա՛ւ, պա՛րզ է,— ասացի ես,— դուրս է գալիս, որ մենակ ես եմ ձեր աչքի փուչը...։ Հասկացայ, լոյսը բացուի՝ կը մաքրեմ տեղս,— փորձեցի ազդել ես։— Ձեզնից մինչեւ Աստծու դուռը գոհ ու շնորհակալ եմ...։ Իսկ դու,— դարձայ դէպի իմ հասակակիցը,—հէնց հիմա պիտի ներողութիւն խնդրես...

—Քեզնի՞ց,—ծամածռելով դէմքը, քմծիծաղ տուեց նա։

Իմ գլխի խաչը կարծես թռաւ. դա արդէն վերջն էր, վերջի վերջը։

—Ես քեզ հիմա կը սատկացնե՛մ,— ասացի ես՝ սեղմելով բռունցքներս։— Դուք ինձ էդ ո՞ւմ տեղն էք դրել։— Ես սպառնագին քշեցի դէպի իմ հասակակիցը, որը մի պահ չփոթուած նայեց ինձ, ապա հապճեպօրէն կռացաւ ու գետնից վերցրեց... կօշիկը։ Ցանկարծ ես այնպէ՛ս ամաչեցի։ Կանգ առայ։

—Ի՞նչ է եղել, ի՞նչ է եղել,— քնած տեղից վեր թռչելով, անկողնում վրայ նստեց ղարաբաղցին, որի գոյութեան մասին ես ի սպառ մոռացել էի եւ տեսնելով նրան, մի ակնթարթ զարմացայ. նա պղտոր, քնատ աչքերով, բերանը բաց երեխայական զարմանքով նայում էր մէկ ինձ, մէկ իմ հասակակցին, ապա թէ ճմռելով աչքերը, խրանչեց։ «Ու էս պիտի վրէժն առնէ՞ր...»,— քմծիծաղ տուեցի ես մտքիս մէջ, բայց նրա հայեացքն այդ պահին այնքա՛ն էր միամիտ եւ տեսքն այնքա՛ն մանկական, որ ես չկարողացայ չժպտալ։ Զգացի, որ ամէն ինչ մի տեսակ ետ եկաւ ու նստեց իր նախկին տեղը։ Լսուեց, թէ ինչպէս իմ հասակակիցը դէն գցեց կօշիկը եւ դուռը շրխկացնելով, դուրս եկաւ տնակից։

—Ջնայած իմ հերթը չի,— մի քիչ լուռ մնալուց յետոյ ասաց ղարաբաղցին,— բայց ես կը գնամ։— Նա վեր կացաւ ու սկսեց հագնել շորերը։

—Մ՞ւր,— տագնապած հարցրեցի ես։

—Էծի պառաւի տուն,— պարզամտօրէն ասաց նա։— Բա ցախ ջարդելու վրայ չէիք վիճո՞ւմ...

—Հը՛մ... ճիշտ որ,— ես ետ եկայ ու նորից նստեցի մահճակալիս։— Խօր ու՞մ հերթն է,— ես ձեռքերս տիրականօրէն դրեցի ծնկներիս՝ հաճոյք զգալով, որ ես նորից ես եմ։— Շէ՛ֆ, է-

digitised by A.R.A.R.@

սար քո հերթը չի՞,— դարձայ ես փափլիկին, որը դեռ նոյն դիրքով մռայլ նստած էր։

—Էսօրուայ խմելու ջուրը ես եմ բերել,— կտրուկ ու չոր ասաց նա։— Տեղը արդէն հանել եմ...

—Հէ՛րն էլ անիծած, սոված նուացէ՛ք,— ես թօթուեցի ուսս։— Ինձ ի՛նչ կայ որ, ես սովին սովոր եմ,— ես պառկեցի ու ձեռքերս դրեցի գլխիս տակ։

—Գնա՛ տես սրտակից ընկերդ ի՛նչ եղաւ,— որոշ ժամանակ անց դիմեցի ես փափլիկին,— չարքերը յանկարծ չզարկեն...

Բայց հէնց այդ պահին թփչփոցով ներս մտաւ եւ իմ հասակակիցը՝ ետեւից քարշ տալով այն մի պարկ կիրը, որ մենք խոստացել էինք տալ հեռու տեղից եկած մի տարօրինակ անունով գիւղացու, որն ասաց, թէ մի քանի օրից աւտօ կը բերի տանելու, բայց այդպէս էլ չեկաւ ետեւից։

—Ափսոս է, կը թրջուի,— մրթմրթաց իմ հասակակիցը՝ տեղաւորելով պարկը անկիւնում։— Անձրեւ է կաթկթում։— Նա սրբեց ձեռքերը եւ սրբիչը նետեց մահճակալի գլխին։— Ոչ մէկի հոգը չի։ Ես չլինեմ...,— նա չշարունակեց եւ, թափ տալով ձեռքը, մռայլ փռուեց իր մահճակալին։ Ես նկատեցի, որ նրա աչքերը կարծես թէ խոնաւ էին եւ մտքովս անցաւ, որ գուցէ թէ նա լաց էր եղել։

VI

Քիչ անց անձրեւը սկսեց թմբկահարել տանիքը։ սկզբում մեղմ ընդմիջումներով, ապա աւելի ու աւելի ուժգնօրէն։ «Դրա երակն էլ էդտեղ բռնեց,— ասացի ես մտքիս մէջ երկնքի մասին,— էդ էլ է խելքը թոցրել...»։ Մի վայրկեան յետոյ անձրեւը փոխուեց սանձարձակ տեղատարափի, եւ ինձ մի պահ թուաց, թէ նա մի տեսակ բոլորիս միաւորեց լռութեան մէջ։ Եւ յանկարծ ամօթն այն բանի, որ դատարկ ձեռքով մտնելու էինք տուն, ինձ այնպէ՛ս սարսափեցրեց, որ ես կծկուեցի։ Եւ նորից ներսումս ալիք տուեց յուսահատ կատաղութիւնը այդ իվանիչ կոչեցեալի դէմ, բայց զարմանքով զգացի, որ ես, թէպէտ իմ հոգու բոլոր ուժերով ատում էի նրան եւ վախենում էի նրանից եւ անզօր էի ինձ զգում նրա հանդէպ, բայց, այնուամենայնիւ, հոգուս խորքում մի տեսակ լուրջ բանի տեղ չէի դնում նրան՝ գուցէ այն բանի համար, որ նա մի կէտում մեզ հաւասար էր՝ կենդանի մարդ էր՝ ոտ ու գլուխ, թեւ ու քիթ, եւ այն, որ նա մարմին ունէր, ակամայ յուշում էր այս ամբողջ պատմութեանը վերջ դնելու մի այլ թաքուն ու մի վերջին հնարաւորութիւն։ «Հըմ, ի՛նչ կայ որ,— սկսեցի յոյս տալ ինքս ինձ,—

digitised by A.R.A.R.@

ոնց որ լեզգիները՝ էնպէս էլ կ'անենք...մենք...»։ Լեզգիները, աշուն-ձմեռ-գարուն ի զուր սպասելով, թէ երբեւէ կը վաստակեն իրենց վաստակածը, մի գիշեր էլ, ճարները կտրած, կրակ էին տուել իրենց չինած տանիքիս դերանակապ տները եւ անհետացել...։ Ապա թէ ցրիւ էին եկել տարբեր կողմեր եւ թափառում էին՝ նոր գործ գտնելու յոյսով. նրանից մէկին ես հանդիպեցի Թաթարիայում. տարիքաւոր մի մարդ էր՝ կեղտոտ, գզգզուած մօրուքով ու կեղտոտ, հնամաշ հագուստով. նա իր իմացած կիսատ-պռատ ռուսերէնով ինձ յորդորում էր՝ ի զուր չթափառել եւ վերադառնալ տուն, քանի որ քո անձնական դրանը սոված լինելը աւելի մեծ բախտաւորութիւն է, քան օտար երկրում՝ մեծ յոյսեր ունենալը, որոնք, մէկ է, քեզ կը դժբախտացնեն. եւ նա, դառնօրէն դանգատուելով, պատմեց իրենց գլխին եկածը՝ հայհոյախեղդ անելով մի ինչ-որ կորեացու, որը նրանց խաբել, կապել էր այդ գործին, իսկ վերջում, հաւաքելով նրանց մօտ եղած փողերը՝ իբր թէ փող ստանալու գործը գլուխ բերելու համար, անհետացել էր։ Ապա թէ մի քիչ սրտմտած լռելուց յետոյ այդ մարդը յանկարծ ձգուեց ու ականջիս չչնջաց, թէ իրենք էլ պարտքի տակ չեն մնացել. մի ամիս անց իրենց տղերքը փնտուել-գտել են այդ կորեացուն եւ, վիզը կտրելով շպրտել ջուրը, եւ ես, թէեւ լսելով նրան, տրմբտրմբացնում էի գլուխս, սակայն, այնուամենայնիւ, չհաւատացի, որովհետեւ այդ մարդու խօսելու ձեւից երեւում էր, որ գա ընդամէնը սրտհովանք էր...։ Որոշ ժամանակ յետոյ ես այդ մարդուն նորից հանդիպեցի մի ինչ-որ գիւղի գրասենեակի դրանը եւ չճանաչելու տուի, քանի որ կարող էր լինել այնպիսի մի վիճակ, որ գործ զիջելու հարց առաջանար, իսկ ես, ինձ լաւ ճանաչելով, գիտէի, որ երկար գնալ-գալուց, տալուց-առնելուց յետոյ յանկարծ վերջում կը պարզուէր, որ զիջողը, ինչպէս միշտ, ես էի լինելու...։ «Հըմ, բայց մարդու ձեռք ո՞նց կը դընայ իր չինած տունը վառելու,— ինքս ինձ ասացի ես մտքիս մէջ,— էդքան չարչարանքը միանգամից լցնել ջուրը...»։ Եւ նորից ինձ համակեց անյայտութեան սարսափը եւ նորից ինձ զգացի խղճալի ու անօգնական եւ հասկացայ, որ միշտ, ինչպէս էլ որ պտտւում էի, դարձեալ մնում էի նոյն կէտում նոյն անորոշութեան դէմ։ Ես ճիգով, համարեա՛ չարչարանքով շուռ եկայ պատի կողմը՝ զարմանքով դդալով, որ մարմինս կարծես տասնապատիկ ծանրացած լինէր, եւ յանկարծ աչքերիս առջեւ մի վայրկեան յայտնուեց ու չքացաւ այն ռուս աղջկայ դէմքը, եւ նորից, ինչպէս այն ժամանակ դրսում, թրթռաց ու սրսփաց մարմինս, եւ մի ակընթարթ ես յանկարծ զղջացի, որ բաց էի թողել յարմար առիթը «Բայց ի՞նչ սոոր էր էն տղէն,— անհանգիստ տրորուելով անկողնուս վրայ, քրթմնջացի ես՝ խեղդելով իմ մէջ, ասես պարսերով, բարձրացող կրքի պատկեր-

digitised by A.R.A.R.@

ները,— բա... աղջի՛կը, աղջի՛կը...»։ «Էհ, մէկ է...»,— տնքացի ես, բայց ինչքան էլ որ ջանում էի ինձնից հեռու քշել այդ պատկերները, այնքան նրանք աւելի ու աւելի խուռն ու այլանդակ ձեւերով էին դուրս լողում, եւ գնալով ես դանդաղ թաղւում էի նրանց տաքուկ ու մեղմ, ասես խաւոտ թմրութեան մէջ։ Ես հապճեպօրէն շուռ եկայ նորից մէջքի՝ զգալով, որ սոսկել եմ։ «Զգնա՞մ էծի պառաւի տուն»,— անցաւ մտքովս, բայց չարունակեցի մնալ պառկած։ Եւ յանկարծ ժպտացի։

Այդ պառաւն ապրում էր մեզնից ահագին հեռու, բոլորովին լքուած մի գիւղում, մեն-մենակ, անյիշելի ժամանակներում չինուած մի խրճիթում։ Նա մի փոքրիկ, նիհարիկ, անորոշ տարիքի պառաւ էր՝ կլոր, մանրիկ աչքերով, կլորիկ, անհաչիւ խորշոմներով պատուած դէմքով եւ փոքր-ինչ սրածնօտ։ Նա ծանրականջ էր եւ խիստ կակազում էր խօսելիս, այնպէս որ՝ հնարաւոր չէր ճիշտ հասկանալ, թէ ի՛նչ էր ուզում ասել։ Ունեցած-չունեցածը փառահեղ մօրուքով, սեւ-սպիտակ մի թաւամազ այծ էր եւ տասը հաւ։ Հաւերին՝ բոլորին առանձին-առանձին անուններ էր դրել եւ կանչում էր այդ անուններով, այծի անունն էր Մլէ թէ Մալէ։ Ունէր նաեւ մի փոքրիկ, փայտաչէն սայլակ, որին էր լծում այծը եւ հոգում զանազան պէտքեր։ Ժառանգներ ունէ՞ր, թէ՞ չունէր՝ անկարելի էր հասկանալ, որովհետեւ մէկ ասում էր՝ «հա», մէկ ասում էր՝ «չէ», բայց միշտ աւելացնում էր «տասը»՝ երեւի կարծելով, թէ խօսքը վերաբերում է... հաւերին։ Նա ապրում էր այծի հետ. այծը քնում էր վառարանի մօտ, իսկ ինքը՝ պատուհանի տակ եւ քնելուց առաջ երբեմն-երբեմն զրուցում էր այծի հետ. ինքը կակազում էր, այծն էլ, լիզելով ոտքը, տմբտմբացնում էր գլուխը։ Մենք նրա հետ ծանօթացանք այսպէս. մի անգամ, երբ աշխատում էինք, յանկարծ ներքեւից՝ գետափից լսուեց պառաւի ծղրտոցը։ Այծը, չդիմանալով բարցած սայլակի ծանրութեանը, սայթաքել-ընկել էր ջրի մէջ ու թպրտում էր։ Պառաւը վայնասուն էր դրել, անզօրանճար պտտուելով սայլակի շուրջը, ճանկռում էր երեսները։ Մինչ ես գլխի կ'ընկնէի, թէ ինչ էր պէտք անել, իմ հասակակիցը թռաւ պատի գլխից, իրեն նետեց գետափ ու փրկեց խրուխռացող այծին։ Պառաւը, խաչ հանելով, օրհնեց մեզ։ Յետոյ երկար կակազում էր ինչ-որ բան, որ այդպէս էլ չհասկացանք։ Երբ իրիկունը գնացինք տուն, դրան առջեւ գտանք չորի մէջ փաթաթուած տասը ձու։ Դրանից յետոյ մենք շաբաթը երկու անգամ գնում էինք նրա համար ցախ ջարդելու, իսկ նա մեզ եփած ձու էր տալիս...

Յանկարծ կողքիս մէկը կարծես թէ կամացուկ ծիծաղեց։ Ես նայեցի ու մնացի զարմացած, քանի որ բոլորն էլ անխօսանչարժ պառկած էին իրենց մահճակալներին։ Յենուելով արմունկիս, փոքր-ինչ վեր ձգուեցի ու երկարեցի վիզս։ Փափլիկը

digitised by A.R.A.R.@

նոյնպէս չարժուեց ու հարցական նայեց ինձ։ Ծիծաղը կրկնուեց աւելի բարձր։ Ղարաբաղցին էր։ Նա նորից էր քնել՝ երկու ձեռքով բռնած գլուխը, ոտքերը մի տեսակ անուժ-անկենդան փռած մահճակալին եւ ծիծաղում էր։ Նրա ծիծաղը մի տեսակ խոնաւ-նեարդային էր ու օտարոտի եւ նման չէր նրա սովորական ծիծաղին՝ կարծես ուրիշի ծիծաղ էր։ Կարծես սկիզբ էր առնում ինչ-որ հեռու ու մութ խորութիւններից՝ հաւասար ուժով՝ առանց ուժգնանալու եւ մարում էր՝ առանց թուլանալու։ Նա ծիծաղում էր կարծես թաքուն, կարծես գաղտնի, ապա շրթունքները տարօրինակ չպպացնելով, քրթմնջում էր ինչ-որ բան, ապա նորից ծիծաղում։ Յանկարծ նա ընդհատեց ծիծաղը եւ բարձր, յստակ ասաց. «Չէ, կը գնամ...», իսկ քիչ անց՝ «Հաշուիր՝ արդէն արած...»։ Նա կարծես մի պահ սպասողական լռեց, ապա դարձեալ շարունակեց ծիծաղել...։ Ես ու փափլիկը նայեցինք իրար, եւ ինձ թուաց, թէ երկուսիս մտքով էլ նոյն բանն անցաւ։ Փափլիկը ձգուեց ու սկսեց ցնցել նրան, որ արթնանայ։ Ղարաբաղցին, ինչ-որ բան քրթմնջալով, վեր կացաւ նստեց, բայց կարծես դեռ երազի մէջ էր եւ չուրջն էր նայում պղտոր, անորոշ հայեացքով։ Վերջապէս նա ուշքի եկաւ եւ հայեացքով հանդիպեց իմ հայեացքին։ Եւ յանկարծ, ինչպէս ինձ թուաց, նա մի տեսակ շփոթուեց, եւ ճակատը վայրկենապէս պատուեց քրտինքով։ Նա, կարծես թէ մեղաւորուած, գլուխը կախեց։ Ես նրան աչքով արեցի ի նշան այն բանի, որ ամէն ինչ ճիշտ է։

—Ես էլ, արա, ոնց պտտւում եմ՝ էդ անտէր էծի պառաւը մաքիցս դուրս չի գալիս,— յանկարծ, չզիտես ինչու, ասացի ես։— Էդ պառաւը, փաստօրէն, մեզնից խելօք է...

—Մտածելու բան ես գտել՝ մտածում ես,— նեղացկոտ-նեղացկոտ ասաց փափլիկը։— Շատ ես մտածում՝ գնա՛ հետը պսակուիր,— հեգնեց նա։

—Ու՛ֆ,— յանկարծ խեղդուած ձայնով մռնչաց իմ հասակակիցը՝ ոտքով հարուածելով մահճակալին ու ինչ-որ բան մրթմրթալով։ Նա մէջքը դարձրեց մեր կողմը ու գլուխը թաղեց բարձի մէջ։ Ապա մի քիչ լռելուց յետոյ աւելացրեց իր սովորական խօսքը, որ նա ասում էր տեղի-անտեղի։

—Լալու բան է՝ բերանները բացել, խնդում են...

Եւ նորից լռութիւն տիրեց։ Ճանճերը սկսեցին աշխուժանալ, եւ ես անդրադարձայ, որ անձրեւը կտրուել էր։ Եւ յանկարծ ինձ պարուրեց մի այնպիսի անիրական թեթեւութիւն, որ սիրտս լցուեց հրճուանքով եւ թուաց, թէ ես ոչ թէ ինքս իմ մէջ էի, այլ մի տեսակ ինձնից դուրս։ Աչքերիս դէմ մի պահ յանկարծ տեսայ ինքս ինձ. մահճակալիս պառկած, բերանս կիսաբաց, ձեռքերս գլխիս տակ՝ նայում եմ վեր։ Եւ առաջին անգամ ես ամբողջ էութեամբս, մի տեսակ մարմնապէս, զգացի մեր վիճակը եւ այն անյենարան դատարկութիւնը, որի մէջ, ասես քարանձա-

digitised by A.R.A.R.@

ւում, ապրում էինք մենք։ Միաքս սկսեց տենդագին փնտռել մեր այդ վիճակի պատճառները, բայց այդպիսի պատճառներ չկային, այլ կար միայն ինքը՝ վիճակը։ Ներսումս դանդաղ արթնացաւ մի ինչ-որ անպատկառ երգ, որ ես լսել էի չգիտեմ երբ, չգիտեմ որտեղ։ Ես հապճեպօրէն վրայ ընկայ այդ երգին ու սկսեցի ձայնակցել։ Ուրեմն, գաղտագողի էլի ինձ էր մատնում սարսափելին՝ Մեծ Ոչինչը։ Ամէն անգամ, երբ ես զգում էի նրա շունչը, ակամայ սկսում էի ինքս ինձ հետ խօսել՝ բարձրաձայն ասելով այն, ինչ այդ պահին յայտնւում էր լեզուիս վրայ, կամ էլ սկսում էի դնդնալ որեւիցէ մի երգ՝ ձեւացնելով, թէ ոչինչ չկայ։ Նա գալիս էր գաղտագողի, անձայն՝ սրբելով իր հետ ամէն, ամէն ինչ. ես կծկւում էի, ապա թեթեւացած շունչ քաշում, երբ նա անցնում-գնում էր։ Բայց այս անգամ ես զգացի, որ փրկում չկայ նրանից ու, թէպէտ վրայ-վրայ ակամայ կրկնում էի այդ անպատկառ երգից մի տող, սակայն, այնուամենայնիւ, նա դուրս լողաց եւ ինձ ամբողջովին առաւ իր մշուշի մէջ։ Ներքին վիթխարի ճնշումից քունքերս սկսեցին ցաւել։ Ես փակեցի աչքերս, եւ ոչինչ գոյութիւն չունէր՝ ամայութիւն էր, դատարկութիւն ու խաւար։ «Իբր թէ ինչ է էս կեանքը. իբր թէ կեանք է...»։ Մի մեծ, անսահման ժամանակ ես մնացի այդպէս, ապա զգացի, որ կարծես թէ ետ եմ գալիս, եւ աչքերս դանդաղ բացւում են։ «Գնաց...»,— թաքուն անցաւ մտքովս։ Ցանկարծ աչքս ընկաւ մեր տնակի պատուհանին, եւ ինձ ապշեցրեց նրա սեւութիւնը։ Չգիտես ինչու, թուաց, թէ այդ պահին ինչ-որ բան էր տեղի ունենում դրսում։ Ես դէմքով շուռ եկայ դրան կողմը։

Դրսի ձայներին ու աղմուկներին մենք սովոր էինք։ Հէնց որ մութն ընկնում էր, գետի երկու հանդիպակաց ափերի երկայնքով փռուած անծայրածիր եղեգնուտներում, եղնջուտներում, ճահճուտներում դիւերային միջատների պէս սկսում էին վխտալ հարբեցողներ, պոռնիկներ, ձկնորսներ, սիրահարներ, իբր թէ սիրող զոյգեր, գողեր, անասուններ կորցրած գիւղացիք, բանտից փախած անմեղներ կամ էլ պարզապէս մոլորուած մարդիկ։ Ցանկարծ տնակի ետեւի կողմից մի խուլ, բայց հաստատ թրմփոց լսուեց՝ ասես մի ծանր առարկայ ընկաւ գետին, ապա հեռու եղեգնուտներից եկաւ ինչ-որ մէկի կանչը, որ խլացաւ մի ինչ-որ կորած կովի բառաչի մէջ, եւ պատուհանի տակով կարծես թէ մէկը սրընթաց անցաւ ու բախուելով ինչ-որ բանի, ընկաւ, եւ ինձ յանկարծ թուաց, թէ մէկը կանգ առաւ մեր տնակի դրան առջեւ։ Թուաց, թէ մի ակնթարթ ականջիս հասան նաեւ նրա անհանգիստ, ասես տագնապալի շնչառութեան ընդհատ մնչոցները. նա կարծես թէ մղւում էր մտնելու ներս, բայց վարանում էր։ «Թաթարները...»,— յանկարծ կայծակեց մտքիս մէջ, եւ ես ակամայ ձեռքս տարայ դէպի մահճակալիս

digitised by A.R.A.R.@

մօտ դրուած խարխուլ աթոռը, որի վրայ, մոխրամանի կողքին ընկած էր մկրատը՝ բաց վիճակում եւ վերցնելով, վեր կացայ նստեցի՝ տագնապահար սպասելով ինչ-որ բանի։ Փափլիկը նոյնպէս վեր կացաւ նստեց՝ տարակուսած նայելով ինձ։

—Հանգի՛ստ,— ասացի ես,— ո՛չ մէկդ դուրս չգնայ։

—Վախկոտ Նազարնե՛ր,— աղմուկի վրայ նոյնպէս վրայ նըստելով, հեգնանքով ծոր տուեց իմ հասակակիցը։— Ի՛նչ էք ձեզ-ձեզ հուշտ լինում…,— նա շարժում արեց վեր կենալու, բայց, այնուամենայնիւ, մնաց նստած։ Ցանկարծ բոլորն էլ լրջացան ու սրուեցին։ Մահճակալի տակից դուրս քաշելով պայուսակը, փափլիկը սկսեց դողացող ձեռքերով տենդագին քրքրել։ Իմ հասակակիցն ու դարաբաղցին միաժամանակ ձեռքները տարան բարձի տակ, եւ ես հասկացայ, որ բոլորն էլ իրենց ներսում սպասել են վտանգների եւ մտքովս անցան անթիւ-անհամար բաներ՝ վախ, կռիւ, ցաւ, դժբախտութիւն, սպանութիւն, յուսահատութիւն, դաւաճանութիւն, փախուստ, եւ յանկարծ զգացի, որ քիչ-քիչ ինձ համակում է ինչ-որ սառն ու հաշուենկատ անտարբերութիւն։ Եւ յանկարծ որտեղից որտեղ լիշեցի գնացքում հանդիպած մի հսկայամարմին, չաղ կնոջ, որ կռացած՝ գերմարդկային ճիգ անելով, երկար ժամանակ չարչարւում էր կօշիկը հագնելու վրայ, եւ յանկարծ, չգիտես ինչու, թուաց, թէ այս ամէնի պատճառն այն էր, որ ես այն ժամանակ այն թաթար տղային չխփեցի։

—Թո՛ւհ, արա, ի զուր չխփեցի էն անասունին,— փնչացի ես,— ի զո՛ւր…

Հէնց այն պահին դրսում դրան մօտ մէկը, ոտքերը թըփթըփացնելով, իծահազ տուեց, ապա դուռը ճռռալով բացուեց, եւ չեմքին մեր առջեւ յայտնուեց մի սարսափազդու կերպարանք. կարճահասակ, մեծ, կլոր գլխով, հսկայական, ուռուցիկ ճակատով, սուր այտոսկրերով, լայնածնօտ յիսունն անց մի մարդ էր՝ կեղտուռ, քրքրուած շորերով ու ցեխոտ կօշիկներով։ Նրա մի աչքը կարծես թէ կարած էր, եւ ամբողջ դէմքով մէկ շեղակի իջնում էր մի խոր սպի, որ ներքեւում կզակի մօտ կորչում էր երեսի ցանցառ ու կոշտ մազերի մէջ, իսկ միւս՝ առողջ աչքը նայում էր նեղ ու սուր։ Նա, ըստ երեւոյթին, դազախ էր եւ ոչ թէ թաթար, եւ ես, հապճեպօրէն թաքցնելով մկրատը, մի տեսակ հիասթափուեցի։

—Ի՞նչ է եղել,— սառն ու թշնամական ասացի ես,— ի՞նչ կայ։

Այդ մարդն արագ մի հայեացք նետեց մեր կացարանին՝ ասես ինքն իր մէջ գնահատելով մեր եղած-չեղածը, եւ նրան բոլորովին էլ չչփոթեցրին ո՛չ իմ այդ նախայարձակ հարցը եւ ոչ էլ մեր անհիւրընկալ հայեացքներն ու մռայլ դէմքերը։ Նա մի քանի քայլ առաջ եկաւ, եւ ես նկատեցի, որ նա նաեւ կա-

digitised by A.R.A.R.@

զում էր ձախ ոտքից։ Անխօս կանգ առնելով տնակի մէջտեղում, նա աջ ձեռքն արժանապատուօրէն դրեց սրտին եւ, թեթեւակի խոնարհուելով, բարեւեց։ Իմ հասակակիցն աննկատ անցաւ նրա թիկունքը եւ այդ մարդը, առանց ցոյց տալու, որ ինքն այդ բանն զգաց, ձեռքով նշան արեց, թէ պէտք չէ իրեն այդպէս վերաբերուել եւ նորից ձեռքը դնելով սրտին, խոնարհուեց։ Իմ հասակակիցն, այնուամենայնիւ, փակեց դուռը եւ մնաց դրան մօտ կանգնած։

—Ես շատ եմ սիրում հայ ազգը…,— անսպասելի վարժ ռուսերէնով դիմեց ինձ այդ մարդը՝ ակնթարթօրէն կողմնորոշուելով, որ, ըստ երեւոյթին, ես էի մեր մէջ «գլխաւորը»։ Նրա ձայնը խզուած էր ու խուպոտ։

—Գլուխ մի՛ տար,— չոր կտրեցի ես,— ի՞նչ ես ուզում։

Այդ մարդը մի զարմանալի հանդգնութեամբ, որ ինձ վիրաւորական թուաց, նորից անտեսեց իմ հարցը եւ կենտ աչքը մի պահ շուռ տալով փափլիկի կողմը, կարծես թէ քմծիծաղեց, եւ ես նկատեցի, որ փափլիկի կողքին մահճակալի վրայ դրուած էր որսորդական ծալովի դանակը՝ բաց շեղբով, եւ յանկարծ քթիս առաւ այդ մարդուց տարածուող կծու ծանր հոտը. թուաց, թէ նրան ինչ-որ տեղ ես էլի էի հանդիպել։

—Ես տասնմէկ ժառանգ ունեմ,— անխուճապ, հանգիստ ու, ինչպէս ինձ թուաց, նաեւ թաքուն հպարտութեամբ ասաց այդ մարդը՝ տեսնող աչքը նորից յառելով դէմքիս. նա բարձրացրեց ձեռքերը, որ պատուած էին դաջուածքներով եւ, մատները չռելով, ցոյց տուեց տասը, ապա մի ձեռքը բռնցքելով, վեր ցցեց նաեւ բութ մատը— Ալլահը թող հրամայի՝ նրանք չլինեն, թէ սրտիցս բխելով չեմ ասում…։— Նա ձեռքը մոցրեց ծոցը եւ հանելով մի ինչ-որ բարակիկ գիրք, պարզեց դէպի ինձ։— Ես ձեզ համար մի լաւ ապրանք եմ բերել, յատո՛ւկ…։— Նա մի քայլ է լի առաջ եկաւ— Տասը մանեթ,— ազատ ձեռքը թեթեւակի բարձրացնելով, ասաց նա։

Իմ տագնապն անցաւ, եւ երբ մօտենում էի այդ մարդուն, յանկարծ մէջս արթնացաւ ապահովութեան, ուժի մի ինքնաբաւ գիտակցութիւն, եւ զգացի, որ մի տեսակ գրութեան տէրը ես ինքս եմ եւ այն բանից, որ մենք չորսով էինք, իսկ այդ մարդը մենակ էր, յանկարծ ինձ անյարմար զգացի ու խեղճացայ։ Երբ այդ մարդու ձեռքից վերցնում էի գիրքը, մի պահ աչքս առաւ իմ հասակակցին. նա գլուխը կախ, ասես վերացած, կանգնած էր դրան շփանին թոյլ-թոյլ յենուած, եւ ինձ զարմացրեց նրա դէմքի տխուր-տխուր արտայայտութիւնը։

—Ջահելների համար շատ սազական բան է, յատու՛կ…,— նորից խօսեց այդ մարդը՝ մի տեսակ անհաղորդ ժպտալով, ինչից բացուեցին նրա փտած ատամները, եւ դէմքն անհասկանալի

digitised by A.R.A.R.@

արտայայտութիւն ստացաւ։— Տասը մանեթ,— վերստին յիշեցրեց նա։

Գիրքը, հաւանաբար, մի ինչ-որ պատմութիւն էր, բայց ըստ երեւոյթին ինքնաչէն կազմի վրայ վերնագիրն ու հեղինակի անունը չկային։ Դա շարժեց հետաքրքրութիւնս, եւ ես արագօրէն աչքի անցկացրի առաջին պարբերութիւնը, որ ներկայացնում էր լեռնային բնութեան մի սքանչելի, պայծառ նկարագրութիւն, եւ յանկարծ զգացի, թէ ինչպէս է ներսս կամաց-կամաց ջերմանում ու ծուլ գալիս սիրտս։

—Վա՛յ, արա,— յուզուած ասացի ես,— ոնց որ թէ մեր Հայաստանի մասին է...— Ես շուռումուռ տուեցի գիրքը։— Բերէք առնենք...։ Հեղինակն ո՞վ է,— մտերմօրէն դարձայ այդ մարդուն,— երեւի՝ ղազախ, հա՞...

Այդ մարդն, ասես անակնկալի եկած, վախեցաւ եւ մի քայլ ետ գնալով ու իրենց լեզուով ինչ-որ բան մրթմրթալով, գլխի ու ձեռքերի կտրուկ, բացասական շարժումներով եռանդագին հրաժարուեց։

Ես մնացի տարակուսած։

—Հա, էլի, ճիշտ որ...,— աղերսագին ու ձայնի մէջ խոր կարեկցանք ու խղճահարութիւն՝ յանկարծ ասաց իմ հասակակիցը՝ մօտենալով ինձ։— Խեղճ, չքաւէր մարդ է...։ Առնենք, էլի...։ Օղորմածիկ հօրս էլ նման է...,— խոր հոգոց քաշելով, կամացուկ աւելացրեց նա։

—Բա փող...,— մոլորուեցի ես,— ախր փող չկայ...։ Շէ՛ֆ,— դարձայ ես փափլիկին,— կարո՞ղ է՝ մի տեղ փող-մոզ մնացած լինի...

—Որտեղի՞ց,— կարծես խայթուեց նա,— դու իրը չգիտե՞ս, որ չկայ,— նա անհանգիստ շարժուեց նստած տեղը։— Ի՛նչ էք կպել էդ մարդուց,— յանկարծ ջղայնացաւ նա,— ռա՛դ արէք՝ թող գնա՛...

—Ու՛ֆ, Աստուա՛ծ, դու ինձ համբերութիւն տաս,— քթի տակ մրթմրթաց իմ հասակակիցը՝ սպառնագին չպպացնելով շրթունքները։ Նա մի քանի վայրկեան ատելութեամբ նայեց փափլիկին, ապա յանկարծ վճռական մօտեցաւ իր մահճակալին եւ նրա տակից դուրս քաշելով իր ճամպրուկը, միջից հանեց մի զոյգ մանկական բրդեայ ձեռնոց, որ նա գնել էր գնացքում մի փերեզակից, բերեց տուեց այդ մարդուն։

—Վերցրու,— թախծոտ գուրգուրանքով ասաց նա,— ինձ էլ երեխէք կայ...

Այդ մարդը մի պահ կասկածանքով նայեց ինձ, վարանեց, ապա, ըստ երեւոյթին, մտքում վճռելով ինչ-որ բան, վերցրեց ձեռնոցներն ու հապճեպօրէն խոթեց ծոցը՝ գլխով եռանդագին շնորհակալութիւն յայտնելով։ Ինձ դուր չեկաւ նրա այդ փութկոտութիւնը, եւ մռայլուելով, ես թեթեւակի սեղմեցի նրա՝ ինձ

digitised by A.R.A.R.@

պարզած ձեռքը։ Իմ հասակակիցն ուղեկցեց նրան մինչեւ դուռը՝ ձեռքը մտերմաբար դրած այդ մարդու ուսին։ Հասնելով դրանը, յանկարծ այդ մարդը դարձաւ զարմանալի խօսկան. նորից ասաց, թէ ինքը շատ է սիրում հայ ազգը եւ որ ինչ մեզ պէտք լինի՝ ջրի տակ էլ թաղուած լինի՝ ինքը կը ճարի կը բերի եւ որ ինքը ոչինչ չի խնայի մեզ համար, նոյնիսկ իր կեանքը...։ Երբ նա, վերջապէս, գնաց, ես, ուշքի գալով, յանկարծ ուժեղ զղջացի, որ առել էինք այդ գիրքը եւ ուզում էի ճայնել նրան, որ ետ բերէր ձեռնոցները, իր գիրքն էլ տանէր, բայց արդէն ուշ էր։

—Մարդ էր, էլի,— փակելով դուռը, ասաց իմ հասակակիցը՝ մի տեսակ գոհ-մեղաւոր ժպտալով։ Ես նայեցի նրան, եւ նրա այդ ժպիտն էլ ինձ դուր չեկաւ։ Զգացի, որ ակնթարթօրէն մէջս նորից բռնկեց նախկին վիրաւորուածութիւնը։ Ոչինչ չպատասխանեցի։

—Վիզս կորել կը տամ՝ թէ էդ մարդուն Իվանիչը չէր ուղարկել,— յանկարծ մռայլ-խորհրդաւոր ասաց փափլիկը։— Ասենք, իմ ի՞նչ գործն է որ...

VII

—Ի՞նչ է գրում Հայաստանի մասին,— ասես ի միջի այլոց հարցրեց ղարաբաղցին։ Նրա ձայնը մեղմ էր ու թախծոտ։

—Նայեմ ասեմ,— նստելով մահճակալիս, ասացի ես։

—Հազար տարի քեզ պէտք է՞, թէ՝ ի՞նչ,— յանկարծ վրդովուած վրայ տուեց փափլիկը՝ թաքցնելով դանակը բարձի տակ։— Էդ քո Հայաստանը չի՞, որ մեզ էս օրն է գցել...։ Հայաստա՜ն-Հայաստա՜ն,— անյայտ մէկի տնազն արեց նա,— ի՞նչ Հայաստան-ե՛ս քո Հայաստանիդ...

—Էլի էծերդ եկա՞ն,— թիկն տալով բարձին, ասացի ես,— ի՞նչ ես բորդբորդում, արա՛։

—Զէնդ տաք տեղից է գալիս,— անուշադիր ասաց ղարաբաղցին,— որ դու էլ թուրքի ձեռի տակ ապրէիր՝ էդպէս չէիր խօսի...

—Պա՛հ...,— մրթմրթաց փափլիկը,—թէ չէ որ մենք Հայաստան ենք ապրում՝ ոնց որ թէ, էնա, արար-աշխարհը չամփուր զարկել, խորովում ենք, էլի...

Ղարաբաղցին չպատասխանեց եւ կողի շուռ գալով, մէջքը արեց մեր կողմը։

Ես սկսեցի կարդալ։ Յանկարծ, չգիտես ինչու, տրամադրութիւնս ուժեղ ընկաւ, եւ ինձ տհաճօրէն զարմացրեց այն, թէ

digitised by A.R.A.R.@

այդ ինչի՞ց էի ես որոշել, թէ դա Հայաստանի մասին էր. այդտեղ լեռնային բնութեան ոչ մի նկարագրութիւն էլ չկար, այլ ընդամէնը տաղտկալիօրէն մանրամասն նկարագրւում էր մի ինչ-որ անտաւապատ ձորակ, ձորակում խիտ ծառերով ու թաւ թփուտներով շրջապատուած մի նեղ, երկարաւուն, առանձնատուն, ուր ներս թափանցել թաքուն երազում են բոլորը, բայց յաջողում են միայն նրանք, ովքեր ունկնդրում են բնութեան ձայնին եւ իրենց կեանքը նուիրում են իսկական՝ ազատ սիրոյ գաղափարին։ Ինձ կասկածելի թուացին ե՛ւ այդ նկարագրութիւնը, ե՛ւ այդ գաղափարը, ու զգացի, որ դրանով մի ինչ-որ խորամանկ խաղ էր նախապատրաստւում եւ չըմբռնելու պէս ադօտ ըմբռնեցի, որ այդ բնապատկերը կարծես թէ կնոջ մարմնի այլաբանութիւն էր, եւ չփոթուեցի։ Յաջորդ էջում արդէն խօսւում էր բուն առանձնատան մասին, որը, ըստ հեղինակի, կամօքն Աստծոյ կարծես շինուած էր հէնց սիրոյ ազատութիւնն ըմբոշխնելու համար, ապա թէ ինքը՝ հեղինակը, իր մտքի ու երեւակայութեան թռիչքով մտնում էր այդ խորհրդաւոր, գաղտնալից աշխարհը, եւ, ահա, մաքուր, կոկիկ, լաւ յարդարուած մի սենեակում մեզ է հանդիպում եւ ինքը՝ տանտիրուհին՝ բարձրահասակ, սլացիկ կազմուածքով, սքանչելի, թեթեւ, թեթեւաթիռ, ոսկեւորիկ, արձակ մազերով ու խորունկ, կապոյտ, ծովաբիլ աչքերով Նատաշա Ռոսկովան, որը լոգանք ընդունելուց յետոյ մետաքսահիւս թափանցիկ մի խալաթ հագած, կաղնեփայտէ սեղանի մօտ նստած, նամակ է գրում ընկերուհուն։ Սեղանին անկարգ թափուած են նրա ոսկէ ականջօղերը, ադամանդէ մատանիները, փղոսկրէ վզնոցները, պլատինէ նրբագեղ բազկակալները՝ մի ամբողջ կարողութիւն արդուզարդ, որ չողչողում ու ցոլանքներ է փոխում մայրամուտի արեւի վերջին ճառագայթների ներքոյ, բայց Նատաշան չի նկատում այդ հրաշք գեղեցկութիւնը, որովհետեւ տարուած գրում է։ Նամակում նա իր խոր ափսոսանքն է յայտնում այն առթիւ, որ ընկերուհին, որի հետ ինքը մանկութ երազել էր սիրոյ վայելքների ազատ աշխարհը, զրկուած էր այն երջանկութիւնից, որ բաժին էր ընկել իրեն եւ յորդորում էր նրան լքել իր թուղթ կրծող ամուսնուն՝ այդ գարշելի գրասենեակային առնէտին, եւ սլանալ իր մօտ։ Ապա թէ նա գրում էր, որ ինքն այստեղ շրջապատուած է ընտիր մարդկանցով, որոնք ոչի՛նչ, ոչի՛նչ չեն խնայում իրեն երջանկացնելու համար, եւ այս պահին, երբ ինքը նամակ է գրում, նրանցից մէկը՝ մի շատ նշանաւոր ու տաղանդաւոր նկարիչ, փորձում է վրձնել իրենց սիրոյ երազային ակնթարթը։ Նամակին յաջորդում էր հեղինակի այն շեղումը, թէ Նատաշան լիովին իրաւացի էր, երբ կանչում էր ընկերուհուն, որովհետեւ իր ճակատագրով համոզուել էր, որ ազատ սէրը եւ այն պաշտականութիւնները, որ միջավայրը փաթաթում է տենչավառ կնոջ վզին,

digitised by A.R.A.R.@

անհամատեղելի են, ապա ներկայացնում էր Նատաշայի կեանքի ողխականը՝ որոնումների այն շղթան, որ ի վերջոյ նրան հասցրել էր ազատ սիրոյ դրախտային կեանքին. այն, թէ ինչպէս Նատաշան, որ սերում էր մոսկովեան մի հին, մտաւորական տոհմից, ի հեճուկս իր ծնողների, թողնում է համալսարանը՝ «քաղքենական այդ որջը» եւ, անսալով բնութեան ձայնին, մի օր էլ փախչում է տնից Կովկաս՝ իրականացնելու իր վաղեմի նուիրական երազանքը՝ լոյս աշխարհ բերել մի սեւագլուխ, սեւաչեայ մանչուկ, սակայն այստեղ՝ Կովկասում, ընկնելով ընտիր միջավայր, հրաժարւում է իր մտադրութիւնից եւ ամբողջովին նուիրւում ոչ թէ ինչ-որ մէկին, այլ հէնց իրեն՝ Սիրուն, քանզի Սէրը...

Ինձ ձանձրացրեց Նատաշա Ռոսկովայի կենսագրութիւնը, եւ ես սկսեցի ջղային ետ ու առաջ թերթել այդ գրքի էջերը՝ որոշակիօրէն զգալով, որ մէջս արթնանում է մի ինչ-որ մարմաջ ու միտքս էլ սկսում է թանձրանալ եւ յանկարծ գլխի ընկայ, որ ես այդ գրքում փնտռում էի ինչ-որ ուրիշ մի բան։ Ես կարուկ փակեցի գիրքը, ապա, սովորութեանս համաձայն, մէջտեղից բացելով պատահական մի էջ, սկսեցի կարդալ։ Քիչ անց յանկարծ տաք ու պաղը տուեց վրաս, եւ ես, թունդ կարմրելով, զգացի, որ կարծես թէ երկու ոտքով ընկայ թակարդը. այն, ինչ նկարագրւում էր այդտեղ, վեր էր ամէն տեսակ անամօթութիւնից։ Գիրքը կարծես ձեռքերիս մէջ այրւում էր. մէկ ուզում էի պատառոտել, դէն շպրտել, մէկ էլ անյայտ մի ուժ ինձ ստիպում էր, որքան կարելի է, շուտ ու շատ լափել, կլլել, կլանել այդ ամէնը, եւ ես հասկացայ, որ գործ ունեմ մի ինչ-որ խոր ու մթին կեղծիքի հետ։ Կեանքը, աշխարհը՝ ամէն, ամէն ինչ իմ մէջ խառնուեցին իրար՝ դառնալով մի ինչ-որ պղտոր, չիկացած զանգուած. բոլոր յայտնի ու անյայտ սրբութիւնները, ցաւերը, երազանքները փոշիացան. սահմանները, փակերը, փականքները վերացան, եւ ես զգացի, որ մի տեսակ կարծես խեղդւում եմ մածուցիկ, տաք տիղմի մէջ։ Եւ յանկարծ, ասես տենդի մէջ, յիշեցի գետափի այն ջահել տղայի ցեխոտ-անկենդան դէմքը, եւ կարծես թէ նորից քթիս առաւ նրանից տարածուող գարշահոտութիւնը, եւ, ցնցուելով, պարզօրէն զգացի, որ ես ինձ անգարձօրէն կորցնում եմ։ Ես պինդ փակեցի աչքերս՝ շընչելով ծանր ու ընդհատ, բայց այդ մղձաւանջը շարունակւում էր նաեւ փակ կոպերիս տակ։ «Խնաբեց,— քրթմնջացի ես,— էդ էլ մեզ խաբեց...»,— եւ վիրաւորանքի ինչ-որ անհուն ու խոր վիրաւորանքի մաղձը բռնեց կոկորդս, եւ յանկարծ յիշեցի ձեռնոցները ու լացս եկաւ։ Բայց մի վայրկեան յետոյ յուզմունքս յանկարծ, ասես ինձնից անկախ, փոխուեց խռովքի, խռովքը՝ ինչ-որ չոր ու դաժան կատաղութեան, եւ ես, գազազելով, ամբողջ ուժով շպրտեցի գիրքը, որն ուժգին բախուելով լուսամուտի շրջա-

digitised by A.R.A.R.@

նակի զեհին, բաց վիճակում, ասես բերանքսիվայր, ընկաւ յատակին։

—Քեզ ի՞նչ պատահեց,— կիսանստելով անկողնում, ասաց փափլիկը զարմանքով։— Քիչ առաջ լաւ էիր։— Նա մատը դրեց քունքին ու պտտեց՝ ցոյց տալով, որ ես խելքս գցել եմ, ապա վեր կացաւ։ Իմ հասակակիցը ծանրակշիռ նայեց ինձ եւ, շարժելով շրթունքները, հաւանաբար ուզում էր մի խայթող բան ասել, բայց ընդամէնը կուլ տուեց թուքը։ Նա ընկճուած տեսք ունէր։

Փափլիկը վերցրեց գիրքը եւ խնամքով թափ տալով, բացուած տեղից սկսեց կարդալ։ Ցօնքերը ճիգով իրար բերած, աչքերի լարուած արտայայտութեամբ մի որոշ ժամանակ նա կարդում էր, ապա, հասնելով մի տեղի, յանկարծ տարակուսեց, ժպտաց, կարմրեց, ապա թեթեւակի խոժոռուելով, ծռմռեց դէմքը։

—Բա ասում էիր Հայաստանի մասին է...,— առանց նայելու ինձ, յանդիմանանքի թեթեւ երանգով ասաց նա։— Հը՛մ...բայց ո՞նց են տպագիր տառերով էս տեսակ կեղտոտ բաներ գրում,— մտահոգ զարմանքով աւելացրեց նա եւ, փակելով գիրքը, մի քիչ մտածեց, ապա դնելով թեւի տակ, գնաց դէպի դուռը։

Նրա հանգստութիւնն ինձ զարմացրեց, որովհետեւ ամէնից շատ նա էր խօսում նման բաներից եւ աշխատելիս հեռու անցնող ու դարձող աղջիկներին երբեմն սրամիտ, երբեմն էլ չափաւոր-անպարկեշտ ողջոյններ էր յղում։

—Էդ ու՞ր ես գնում,— հարցրեցի ես նրա ետեւից։

—Հայաստա՛ն,— եկաւ նրա պատասխանն արդէն դրսից։

Քիչ անց սեւ, անթափանց սեւ պատուհանը յանկարծ միանգամից բռնկեց վէտվէտուն լոյսով, եւ ես հասկացայ, որ փափլիկն, ըստ երեւոյթին, կրակ տուեց գիրքը, եւ մի պահ ափսոսանքի պէս մի բան զգացի։ Մի որոշ ժամանակ լռութիւն էր, ապա լսուեց, թէ ինչպէս էր նա ոտքով տափտփում մոխիրը՝ քրթմնջալով ինչ-որ բան։

Ես թեթեւացած շունչ քաշեցի։

—Հէ՛յ, փրկեցէ՛ք... Նատաշան վառւում է,— դեռ ներս չմտած, դերասանավարի յանկարծ բացականչեց փափլիկը։ Նա աղտուկով ներս ընկաւ եւ, կանգ առնելով դրան մօտ, գլուխը խղճալի ծռեց ու ձեռքերն աղերսագին երկարեց դէպի մեզ։— Տղե՛րք, Նատաշա... ազգանունը ո՞նց էր ... հա, Ռոսկովա...։ Նատաշա Ռոսկովան վառւում է...

—Էլի սկսեց ցնդաբանութիւնները,— ինքն իրեն դժգոհ մրթմրթաց իմ հասակակիցը։— Էդ խելքով էլ ուզում է կնիկ առնել,— նա թու՛ արեց՝ բռունցքով հարուածելով բարձին ու երեսը շրջելով փափլիկից։— Իրեն կապիկից չի ջոկում,— միտումնաւոր բարձրաձայն ասաց նա։

digitised by A.R.A.R.@

Փափլիկն ուշք չդարձրեց իմ հասակակցի խօսքերին. նա, չգիտես ինչու, ոգեշնչուած-հանդիսաւոր տեսք ունէր. աչքերը փայլում էին զուարթ-չարաճճի ու փոքր-ինչ ծաղրական։ Նա մի քանի վայրկեան աչքերը կկոցած ուշադիր զննեց բոլորիս՝ առանձին-առանձին եւ յանկարծ դոռաց.

—Հլա-հօ՛...

Եւ ծափ զարկելով ու եռանդագին իրար շփելով ձեռքերը, յանկարծ պոկուեց տեղից եւ թափով մօտենալով իմ հասակակցին, աջ ձեռքը դերասանավարի պարզեց նրան։

—Մեղա՛յ քեզ, Տէր Աստուած,— չպպացնելով շրթունքները, սպառնագին մռլտաց իմ հասակակիցը։— Ռա՛դ եղիր,— փնչաց նա, բայց արդէն նրա ձայնի սարթութիւնը կոտրուել էր։

Փափլիկը բռնի ուժով խլեց նրա աջը, ձգելով մի կերպ դուրս քաշեց բարձի տակից, սկսեց ամբողջ ուժով թափահարել։ Ապա միանգամից թողեց իմ հասակակցին եւ մօտենալով դարաբաղցուն, որ կիսանստած անկողնում թեթեւ-խոնաւ ժպիտով դիտում էր այդ ամէնը, թօթուեց նաեւ նրա ձեռքը։

—Հլա-հօ՛...,— նորից ամբողջ ուժով դոռաց նա եւ մօտենալով ինձ եւ ամբողջ մարմնով, ինչքան հնարաւոր է, ետ թեքուելով ու թեւն օդում պտտելով, ձեռքն ընթացքից ամբողջ թափով վրայ բերեց, եւ մենք շրխկոցով բարեւեցինք։

—Էգ ինչի՞ համար ես էդպէս ուրախացել,—ժպտալով ասացի ես՝ զգալով, որ նրա ոգեւորութիւնն ու այդ անհոգ զուարթութիւնը հաղորդւում են նաեւ ինձ։

—Պարտադիր է՝ մի պատճառ լինի՞, որ ուրախանանք,— արագ ու անփոյթ ասաց նա։— Մենք չէն լինենք... Հլա-հօ՛...

Նա կրնկի վրայ մի պտոյտ գործեց եւ բերանքսիվայր փռուելով մահճակալին, սկսեց ոտքերով դոփդոփել մահճակալը։

—Հլա-հօ՛...

—Հլա-հօ՛...,— յանկարծ իր մահճակալից անսպասելիօրէն արձագանգեց նաեւ իմ հասակակիցը եւ, վրայ նստելով, երկու մատը մտցրեց բերանն ու սկսեց ամբողջ ուժով սուլել, ապա մէկումէջ «Հլա-հօ՛...» գոռալով, սկսեց գործի դնել նախրապանի իր ամբողջ վարպետութիւնը՝ շվշվացնելով տարբեր երանգներով ու ուժգնութեամբ՝ կարծես Բերդասարում լինէր։ Ես փակեցի ականջներս՝ զգալով, որ ներսումս սկսում էր յորձանք տալ մի վայրենի, կայտառ ուրախութիւն։

—Հլա-հօ՛...,— լսուեց նաեւ դարաբաղցու ձայնը՝ սկզբում երկչոտ, ապա աւելի ու աւելի վստահ ու համարձակ,— Հլա-հօ՛...

—Հլա-հօ՛...

—Հլա-հօ՛...

—Հլա-հօ՛...

digitised by A.R.A.R.@

Քիչ անց տնակն արդէն բառացիօրէն դղրդում էր այդ համերաշխ, վայրենի, աղմկալից կանչերից, եւ օդում ճախր էր առնում ինքը՝ վսեմ ու պայծառ. Ուժը։

—Հիմա դրսում ինչքան չարք ու սատանայ կան՝ տեղում կը չորանան,— ծիծաղելով ասացի ես, բայց ձայնս կորաւ կանչերի մէջ։— Մի քիչ կամաց երգէք...

Ետ-ետ քաշուեցի՝ մէջքս յենելով պատին, եւ յանկարծ ինձ այնպէս փոքր ու չնչին թուացին այդ բոլոր տառապանքները, վէճերը, երազանքները, հոգսերը՝ չնչին ու մի տեսակ նաեւ հնարովի։

Ես, յաղթական ժպտալով, աչքերս փակեցի եւ յանկարծ ապշեցուցիչ պայծառութեամբ զգացի, որ այն կեանքը, որ ապրում էինք մենք, անցնելու էր, անցնում էր եւ մի ակնթարթ նոյնիսկ թուաց, թէ արդէն անցել է։

1988 թ. ՍԵՒԱԿ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

(Շար. 2 եւ վերջ)

digitised by A.R.A.R.@

ԱՅՍՏԵՂ...

Խաչեր
շուքերն իրենց խոնարհեցին
քարին վրայ,
ու քարերէն
խաչքարեր
ծնան այստեղ։

Խաչեր
շունչերն իրենց ջերմացուցին
ժայռին վրայ,
ու ժայռերէն
ժայռավանքեր
ծնան այստեղ։

Խաչեր
ձայներն իրենց ննջացին
լերան վրայ,
ու լեռներէն
լեռնավէմեր
ծնան այստեղ։

Երբ կոչնակի զողանջին հետ
«Արեւահամ բառը» շողաց
խաչին վրայ,
Արեւաբոյր
շարականներ
ծնան այստեղ։

ԽՈՍՐՈՎ ԱՍՈՑԵԱՆ

Շուշի—1993

digitised by A.R.A.R.@

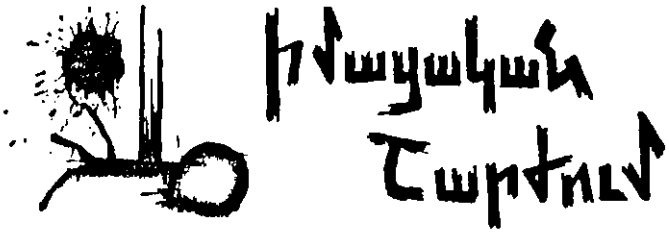

Մանաւանդ իրողութիւն է, որ գորբաչովեան հրապարակախօսութեան ընձեռած լայն հնարաւորութիւնը Հայաստանի մէջ զգացուեցաւ երեք-չորս տարի ետք միայն, ինչպէս նախորդին, երբ մեր մտաւորականները համարձակութիւն ունեցան տարբեր գրութիւններու արանքներուն թէ առանձին գրութիւններով վերականգնելու արժէքը պաշտօնապէս ուրացուած դէմքերուն։

Ստալինեան երեսնամեայ մռայլին եւ նոյն մռայլին մէջ տարբերակը համարող չեցման տոնամեակներուն ուրացուած արժէքները իրենց արժանի պատուանդաններուն վերադարձնող մտաւորականներուն մէջ՝ առաջիններէն մէկը հանդիսացաւ բանաստեղծական դիտութիւններու տոքթոր Գառնիկ Անանեանը, որ յատուկ դրութիւններով թէ գրքոյկներով հետեւողական ճիգ մը ի գործ դրաւ՝ հայրենի սահմաններուն մէջ տարածելու համար յանիրաւի անտեսուած Նիկոլ Աղբալեանի մտաւորական ուժն ու հմայքը։

Ինչպէս այդ մարդին մէջ ուրիշ դէմքերու ի գործ դրած աշխ. հիդերը, նաեւ Գառնիկ Անանեանի աղբալեանական փորձը սանձաբեկ թշնամութեամբ դիմաւորուեցաւ Ստալինի որբերուն կողմէ, աւելորդ անգամ մըն ալ ցուցադրելով իրենց վատասերած էութիւնը։ Զանազ անուն, չպղծենք զայն էջը։ Անցնինք։

Գառնիկ Անանեան մեր տրամադրութեան տակ դրած է գիտական հարուստ հենքի մը վրայ կառուցուած ընդարձակ աշխատութիւն մը, որմէ պարբերաբար քաղուածքներ պիտի ներկայացնենք ընթերցողին։

Ցաւորդ էջերուն կու տանք մեծանուն մտաւորականին կենսագրութեան անկիւնադարձային մէկ երեսը պարզող հատուածը։

ԳԱՌՆԻԿ ԱՆԱՆԵԱՆ

Ծնած է 22 Յունիս 1934ին՝ Իջեւան։ 1958ին աւարտած է Երեւանի համալսարանի բանասիրական բաժանմունքը։

1962-1965 շարունակած է համալսարանական ուսումը։

1965էն ի վեր դասախօս է Երեւանի պետական համալսարանի բանասիրական բաժանմունքին։

1982ին՝ *«Եղիշէ Չարենց» (Կեանքի եւ ստեղծագործութեան պրոբլեմներ)* թեմայով թեզ պաշտպանած է եւ 1983ին ստացած բանասիրական գիտութիւններու տոքթորի աստիճան։

1977-1985 եղած է Երեւանի համալսարանի հրատարակչութեան տնօրէն։ 1985 Ապրիլէն սկսեալ, կը վարէ համալսարանի բանասիրական մէկ միւսին տնօրէնութիւնը։

Հրատարակած է շուրջ տասը հատոր, որոնցմէ գլխաւորները կը հանդիսանան. *«Որոնումներ»* (1974), *«Եղիշէ Չարենց»* (1977), *«Եղիշէ Չարենց եւ ռուս գրականութիւնը»* (1979), *«Յօդուածներ»* (1981), *«Նիկոլ Աղբալեան»* (1989), եւայլն։

digitised by A.R.A.R.@

Գ. ԱՆԱՆԵԱՆ

ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼԵԱՆ

1918 թուի Մայիսի 28ին ստեղծուեց Հայաստանի Հանրապետութիւնը. հարիւրամեակների ընդմիջումից յետոյ պատմական Հայաստանի փոքրիկ մի հողակտորի վրայ վերականգնում է հայոց պետականութիւնը: Հանրապետութեան տարեդարձի օրը ընդունում է հանրայայտ որոշումը «Միացեալ Հայաստանի անկախութեան յայտարարման» մասին. *«Հայաստանի ամբողջութիւնը վերականգնելու եւ ժողովրդի լիակատար ազատութիւնն ու բարգաւաճումը ապահովելու համար Հայաստանի կառավարութիւնը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի եւ ցանկութեան յայտարարում է, որ այսօրուանից* (1919 թ. Մայիսի 28ից — Գ.Ա.) *Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտենջենապէս միացած են իբրեւ անկախ պետական միութիւն»* (ՀՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 4, թ. 1):

Դանը ժամանակներ էին: Երկիրը քայքայուած էր, լցուած թուրքական եաթաղանից մազապուրծ, սոսի եւ համաճարակի ճիրաններում մաշուող գաղթականներով, մշտապէս կախուած էր թուրքական արշաւանքի սպառնալիքը: Ազգային խաթարուած կեանքը վիթխարի ճիգերով էր մտնում բնականոն հունի մէջ: Եւ սակայն թուրքական ու միջազգային իմպերիալիզմի քաղաքական շահերի զոհ այսպիսի մի երկրի համար «ժողովուրդների հայրը» պէտք է յորինէր «իմպերիալիստական Հայաստանի» առասպելը՝ Անդրկովկասում վարած իր քաղաքականութեան իրական հիմքերը քողարկելու համար: Իսկ թէ իրենք՝ երկրի տէրերը, այսպէս կոչուած «իմպերիալիստները», ինչպէս էին գնահատում իրենց վիճակը, կարող է վկայել հետեւեալը: Մինիստրների խորհրդի մի գրութեամբ դիմում է

digitised by A.R.A.R.@

Աղբալեանին՝ իմանալու համար նրա կարծիքը այն մասին, թէ որ բառն է աւելի յարմար օգտագործել՝ «նախարարը», թէ՝ «մինիստրը»: «Ի պատասխան Ձեր ս թ. Դեկտ. 16 Նոյ. 5500 (պէտք է լինի 5509 — Գ.Ա.) գրութեան պիտի յայտնեմ, որ թէ՛ «նախարար» եւ թէ «մինիստր» բառերը նկատում եմ ոչ տեղին. առաջինն իր պատմական իմաստով «մինիստր» չէ, իսկ երկրորդը նախ օտար բառ է եւ ապա շատ է մեծահնչիւն մեր համեստ հանրապետութեան համար: Լայնածաւալ եւ հզօր Ամերիկան չունի «մինիստր», այլ պարզ «քարտուղարներ»: Լաւագոյն կը լինէր «վարիչ» բառը... որով մինիստր-նախագահն իր հերթին կը դառնար «վարչապետ»: Այդ համեստ բառը շատ աւելի պատշաճ կը լինէր մեր համեստ հանրապետութեան եւ նրա բարձր պաշտօնէութեան» (նոյն տեղում, Ֆ.199, ց. 1, գ. 98, թ. 95): Ընդամենը «վարիչ» ու «վարչապետ» կոչուելու արժանի մի «համեստ հանրապետութիւն» եւ... «իմպերիալիստական Հայաստան»: Իսկ մենք տասնամեակներ կրկնել ենք այս առասպելը...

Ազգային բիւրոյի գործունեայ անդամը հասկանալիօրէն հանրապետութեան խորհրդարանի անդամ էր: Ընդգրկուած լինելով ինքնավարութեան, ֆինանսական եւ խմբագրական յանձնաժողովներում՝ նրանց անունից ու յանձնարարութեամբ յաճախ ելոյթներ էր ունենում, օրինագծեր առաջարկում, կատարում ճշգրտումներ, ակտիւորէն մասնակցում Հանրապետութեանը յուզող բոլոր խնդիրների քննարկմանը: Դրանցից մէկը հարեւանների նկատմամբ քաղաքականութեան մշակումն էր: Կովկասը այնտեղ ապրող բոլոր ժողովուրդների հայրենիքն է: Բայց, ահա, ռուսական յեղափոխութիւնից յետոյ նոյն Կովկասում կատարում են իրադարձութիւններ, որոնք սրում են յարաբերութիւնները յատկապէս երեք հարեւան ժողովուրդների միջեւ: Գաղտնի համաձայնութեան գալով՝ Վրաստանն ու Ադրբեջանը իրենց անկախ յայտարարեցին: Աղբալեանը հասու էր այն շարժառիթներին, որոնք նրանց մղեցին այդ քայլին. հայերը միայնակ էին մնում թուրքական արշաւանքի եւ միւս դժուարութիւնների առջեւ: Դեռեւս թարմ էին պատերազմի ընթացքում Հայաստանի ինքնավարութեան նկատմամբ նրանց թշնամանքի դրսեւորումները: «*Վրաց մասուրականութիւնը եւ թուրքահայերը*» առաջնորդողում դատապարտում է վրաց շովինիզմը, որը բացայայտ թշնամական դիրք էր գրաւել «հայկական աւտոնոմիայի» խնդրում եւ ողջունում ռամկավարութեան ծնունդը, կուսակցութիւնը, որը պարզել էր քախտակից եւ դրկից ժողովուրդների եղբայրութեան դրօշը («*Հորիզոն*», 1913, Նոյ. 29): Յայտնի է աղբալեանական գնահատականը այն թշնամանքի, որ վրացիներն ու թաթարները դրսեւորեցին հայկական կամաւորական շարժումների հանդէպ: «Ես սխալուած չեմ լինի,— խորհրդարանի նիստերից մէկում յայտարարեց Աղբալեանը,— եթէ ասեմ, որ մեր հարեւանների դերը մանաւանդ այս պատերազմի ընթացքին երկդիմի էր եւ անկեղծ չէր դէպի այն պետութիւնը, որի քաղաքացի-

digitised by A.R.A.R.@

ներն էին եւ դէպի այն դատը, որ վարում էին դաշնակիցները» (ՀՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 15, թ. 49): Նրանք ոչինչ չարեցին «պաշտպանելու այն ֆրոնտը, որը համառուսական էր»: Նրանց քաղաքականութիւնը մի նպատակ էր հետապնդում՝ «թուլացնել այն տարրը, որ կարող էր մրցորդ լինել» (նոյն տեղում, թ. 50):

Հայաստանի անկախութեան հոչակումից յետոյ Լոռուայ, Բորչալուի եւ Ախալքալակի ժողովուրդը ըմբոստութեան դրօշ է բարձրացնում՝ ցանկանալով միաւորուել մայր հայրենիքին: Հայ-վրացական լարուած յարաբերութիւնների լուծման միակ եղանակը հրապարակախօսը տեսնում է ազգերի ինքնորոշման իրաւունքի կիրառման մէջ: Յար եւ նման մեր օրերի իրադարձութիւններին: 1918ի Դեկտեմբերի 12ի նիստում որոշում է ընդունում դիմել վրաց կառավարութեանը՝ հարցը միջազգային ընդունուած օրէնքներով խաղաղ լուծելու առաջարկով, որը մերժում է: «Վրաց կառավարութիւնը, չեմ ուզում ասած լինել ժողովուրդը,— շեշտում է հրապարակախօսը,— ստեղծում է մեզ համար անախորժութիւններ յանիրաւի» (նոյն տեղում, թ. 39): Երբեք չմոռացա իր սկզբունքը՝ «Կովկասը հարազատ օրրանն է...», բայց դա բոլորովին էլ չէր նշանակում թոյլ տալ, որ «ոտնահարեն» ազգային արժանապատուութիւնը: «Այդ հողամասում (Լոռիում — Գ.Ա.) ապրում է մի ժողովուրդ, որին պիտի հարցնել, թէ նա ում է ուզում, ում հետ է ուզում լինել: Նա արտայայտել է իր կամքը պարզ ու որոշ՝ իրեն համարում է մերը եւ միանալ է ուզում մեզ հետ: Նա մտածում է մեզ պէս» (նոյն տեղում, թթ. 39-40): Իրաքանչիւր կառավարութիւն, մանաւանդ եթէ իրեն ռամկավարական է համարում, պարտաւոր է յարգել ազգերի ինքնորոշման իրաւունքը: Դեկտեմբերի 16ի նիստում «մինիստրնախագահը» հաղորդում է. «Այս երեք օրուայ ընթացքում մեր քաջարի զօրքերը ունեցել են միշտ յաջողութիւն եւ այն վայրերը, որոնք բռնել էին վրաց զօրքերը, մերոնք արդէն գրաւել են եւ մեր հողերն անցել են մեր ձեռքը» (նոյն տեղում, թ. 47): Բայց, ահա, Անգլիայի ներկայացուցիչ կապիտան Գրինը դաշնակիցների անունից պահանջում է.

«1.—Երկու շաբաթով յայտարարել զինադադար,

2.—Վրաց զօրքերն անմիջապէս մաքրում են Ախալքալակի գաւառն ու Բորչալուն, մինչեւ Խրամ գետը, հայկական զօրամասերը չեն գրաւում այդ շրջանները» (նոյն տեղում, թ. 47):

Այլ կէտեր էլ կային, որոնցից «մէկը մեր զօրքերն անմիջապէս յետ քաշելն է այն վայրերից, ուր նոքա գտնում են կամ գտնուելու են վաղը» (նոյն տեղում, թ. 49):

Այս եւ միւս պահանջները բուռն քննարկումների առարկայ դարձան: Ելոյթ ունեցաւ նաեւ Աղբալեանը: Անգամ անհարարգատ արձանագրութիւնը մեզ է հասցնում նրա յուզմունքը: Նա դէմ էր զինադադարին. հայոց զօրքերը պարզապէս հայկական հողը մաքրում են անբարեացակամ հարեւանից.

«Մենք ոչ մի թիզ հող օտարի ձեռքից չենք խլել եւ մտքներովս անգամ չի անցել որեւէ ժողովրդի շահերին դիպչել եւ եթէ կարողա-

digitised by A.R.A.R.@

նանք մեր իրաւունքները պաշտպանել, այդ էլ մեծ բան է մեզ համար: Մենք այսօր առաջ ենք խաղում մեր հողի վրայ եւ երբեք չենք հասել մեր հողի իսկական սահմաններին: Երբոր հասնենք այդ սահմաններին, մենք կանգ կ'առնենք եւ այնուհետեւ թոյլ չենք տայ, որ որեւիցէ մէկը մեր իրաւունքները ոտնակոխի: Մենք առանց այն էլ բաւականաչափ հող եւ ժողովուրդ ենք թողել նրանց: Մենք հեռու ենք օտարի հողը գրաւելու մտքից, բայց չենք էլ կարող օտարին թողնել մեր հողի վրայ...

«Մենք երբեք չենք ցանկացել կռուի դիմել, մեզ ստիպել են այդպէս վարուել, եւ այսօր, ինչպէս էլ միշտ, պատրաստ ենք բանակցութիւնների դիմել... Մենք մեր զօրքերը յետ չենք քաշի մեր հողերից, որովհետեւ մենք չենք կարող թոյլ տալ, որ ուրիշները ոտնահարեն մեր իրաւունքները» (նոյն տեղում, թթ. 50-51):

Այսօր կրկնում է երէկը, յուսանք, որ վախճանը, չնայած որոշ լակոնների, բարելաջող կը լինի:

Ժողովրդավարական ընտրութիւններով ձեւաւորուած Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին խորհրդարանը աշխատանքները սկսեց 1919ի Օգոստոսի 1ին: Նոյն ամսի 10ին հաստատուեց կառավարութեան նոր կազմ. Ն. Աղբալեանը նշանակուեց հանրային կրթութեան եւ արուեստի նախարար: Այստեղ նոր ուժով դրսեւորուեց նրա կազմակերպչական տաղանդը: Իրեն յատուկ հետեւողականութեամբ առարտի հասցրեց մշակութային ոլորտի ձգձգուող ու անաւարտ գործերը, եղաւ նոր նախաձեռնութիւնների հեղինակ: Հոգատարութիւն՝ արդէն պետական դարձած հայոց լեզուի նկատմամբ, տարրական ու միջնակարգ դպրոցներ, համալսարան, երաժշտական ու թատերական գործ եւ ուսուցում, պետական մատենադարանի, ազգային ու ազգագրական թանգարանի հիմնադրում, Անիի հնադարեանի վերականգնում եւ ընդհանրապէս հնութիւնների պահպանութիւն, հանրային մատենադարան եւ գրադարանային գործ, պետական նուագախումբ եւ խմբավարական դասընթացներ, գիտական եւ գրական ընկերութիւնների հիմնում, հրատարակչական գործի կազմակերպում, մանկապարտէզներ եւ մանկական խաղահրապարակներ, մարմնակրթարանի հիմնում,— ահա բոլորովին էլ ոչ ամբողջական ցանկը այն բնագաւառների, որոնցով զբաղուեց նշուած մինիստրութիւնը եւ որոնց լուծմանը իր աւանդը ներդրեց նաեւ մինչեւ 1920 թ. Մայիսը հանրային կրթութեան եւ արուեստի «վարիչ» Աղբալեանը:

Օժտուած էր վարչական աշխատանքի անուրանալի ընդունակութիւններով: Արքոտ ու ներգործուն խօսքը, բացառիկ շիտակութիւնը, համակողմանի գիտելիքները, իրեն վստահուած գործին բացառիկ նուիրումն ու աշխատասիրութիւնը, պատասխանատուութեան խոր զգացումը, մարդկային հմայքը ապահովում էին վիթխարի հեղինակութիւն, աշխատանքային մթնոլորտ, ազնիւ յարաբերութիւններ: Ուր էլ լինէր, իր շուրջն ստեղծում էր համակրանքի, յարգանքի ու վստահութեան մթնոլորտ:

digitised by A.R.A.R.@

Ինքնուրոյն պետականութիւնը մշակոյթի ու կրթութեան զարգացման գօրաւոր նախապայմն է: Այս միտքը անցնում է նրա այս շրջանի յօդուածների ու ելոյթների միջով, իսկ իր գործունէութիւնը հաստատումն է այս մտքի: «Անցեալ Կիրակի ամսոյս 8ին երեկոյեան ժամը 8ին պառլամենտի սրահում տեղի ունեցաւ Հայաստանի գրական ընկերութեան 11րդ գրական երեկոն, ուր դասախօսեց Պ. Նիկողայոս Աղբալեանը՝ «Հայ գրականութեան ապագան» նիւթի մասին («Ժողովուրդ», 1920 թ., Նոյ. 94): Դասախօսութեան հիմնական թեզը յանգում էր նրան, որ նոր պետականութիւնը հոգեւոր բնագաւառների նոր վերելքի գրաւականն է: «Հայաստանի կառավարութիւնը մի հոգածու ուժ է, որ... ստեղծելու է հայոց գրականութեան ապագայի համար յուսալի պայմաններ»,— կարդում ենք նոյն տեղում: Ստանձնելով մինիստրի պաշտօնը՝ եռանդով շարունակում է նախորդների սկսածը, ընդարձակում մինիստրութեան գործունէութեան շրջանակները, նոր շունչ եւ ուղղութիւն տալիս այդ գործունէութեանը:

Նախարարութիւնում աշխատանքը ընդհատուեց մայիսեան ապըստամբութեամբ: Աղբալեանը գործուղուեց Կարս: Նաեւ նրա հոետորական տաղանդին ենք պարտական այն, որ այստեղ ապստամբութիւնը կանխուեց... առանց արիւնի:

* * *

1905-1907 թթ. բուրժուա-դեմոկրատական յեղափոխութեան ջատագովը, յեղափոխութեան պարտութեանը յաջորդած ռեակցիան մերժող, ընկերային գաղափարներով լրջօրէն տարուած հրապարակախօսը առաջին պահ անհասկանալի դիրք բռնեց Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան նկատմամբ: Առաջին պահ միայն անհասկանալի: Եօթանասուն տարի ծնողներով ուղեկցուող փառաբանութիւններին սովորած, Հոկտեմբերը աշխարհի համար նոր արշալոյս համարող ժամանակակիցներս մահացու մեղք ենք համարել մարդկութեան մէկ վեցերորդ մասին իբրեւ թէ սոցիալական ու ամէն տեսակի ճնշումներից ազատած համաշխարհային այս երեւոյթին ծուռ հայեացքով նայելը: Մենք սովորել ենք մեզ հրամցուածը մեզ նման կուրօրէն չընդունող բոլոր մարդկանց առաջադիմութեան թշնամի համարել՝ առանց տեղեակ լինելու նրանց մեկնաբանութիւններին: Հոկտեմբերը չե՞ն ընդունում, ուրեմն թշնամի են, թշնամի իրենց ժողովրդին, բոլոր ժողովուրդներին: Բայց այդպէ՞ս է արդեօք, իսկապէ՞ս մենք համակողմանի քննութեան ենք ենթարկել իսկապէս աշխարհը ցնցած այս իրադրութիւնը: Այսօր ցաւի ու ամօթի զգացում ես ապրում՝ համոզուելով, որ պատմական խոշոր այս իրադարձութեան համակող-

digitised by A.R.A.R.@

մանի քննութեան փոխարէն մեզ հրամցրել. են երկրի ղեկավարութիւնը ստանձնած զանազան անհատների կամ խմբաւորումների, նրանց ծառայութեան մտած սուտ տեսաբանների թխած սխեմաները, որոնք ծուռ հայելու մէջ են ներկայացրել Հոկտեմբերի ազգային ու համազգային նշանակութիւնը: Միւս ցաւալի իրողութիւնն այն է, որ ցանկալին ընդունուել է իբրեւ իրականութիւն՝ սոսկալի աւերածութիւններ կատարելով բուն իրականութեան մէջ: Ինչեւէ, պատճառները շատ են, թէ ինչու են խեղաթիւրուել Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան իսկական պատկերը, Ռուսաստանի կազմի մէջ մտնող ժողովուրդների համար նրա ունեցած նշանակութիւնը եւ այլ խնդիրներ: Քննենք դարասկզբի դրամատիկ իրադարձութիւնները զարգացման բոլորովին այլ հուն մղած այս երեւոյթի հանդէպ Աղբալեանի վերաբերմունքը:

Հէնց սկզբից ասենք, որ նրա համար երեւոյթի գնահատման չափանիշը իր ժողովրդի բախտի ու ճակատագրի համար ունեցած նշանակութիւնն է: Նե՞ղ է մօտեցման ելակէտը. ոչ հեռաւոր անցեալում միայն դրական կարող էր լինել պատասխանը՝ այո, նեղ է, դեռ կ'աւելացնէինք էլ, որ դասակարգային չէ: Ախ, այս դասակարգային մօտեցումը, որ ճշմարիտ մօտեցում է. որքան ենք աղաւաղել, ծայրայեղութեան հասցրել, բացարձականացրել, եւ ինչ աւերածութիւններ է գործել նա հասարակագիտութեան մէջ ու հասարակութեան կեանքում:

Դեռեւս Հոկտեմբերի նախօրեակին, քննելով պատերազմի ու յեղափոխութեան խնդիրները, շատ որոշակիութեամբ է դրսեւորում իր տեսակէտը. «Եթէ Ռուսաստանը խառնուի՝ շատ ծանր կը լինի մեր վիճակը թէ՛ Կովկասում եւ թէ Թիւրքիայում. դրա համար պէտք է պատրաստ լինենք,— 1915ի Յունիսին է գրում,— Մեր ապահովութիւնը Կովկասում պարտական ենք ռուս բանակին եւ ռուս պետութեան, եթէ ներքին խռովութեանց հետեւանքով պետութեան (հմայքն) այստեղ նուազի, ինչպէս 1905 թ. այն ժամանակ մեր հարեւանները կը բարձրանան մեզ վրայ ամէն կողմերից՝ Միջագետքից մինչեւ Կովկասեան շղթան եւ Բաթումից մինչեւ Ուրմիա: Անշուշտ Ռուսաստանը վերջը կը ճգմէ ամէնքին իր գարշապարի տակ, բայց շատ եմ վախենում, որ մենք այդ շփոթից դուրս գանք բոլորովին ուժասպառ եւ քաղաքականապէս անարժէք» (ԳԱԹ, ՀԹՖ): Իրատես հրապարակախօսի գուշակութիւնը, դժբախտաբար, իրականացաւ: Կեանքի խոր ճանաչողութիւնը, ընկերային ուսմունքներին լաւատեղեակութիւնը հնարաւոր դարձրին պատմական մի ուրիշ իրողութեան կռահումը եւս: «Եթէ Տէրը մի արասցէ, յեղափոխութիւն պայթի մեր երկրում,— նոյն նամակում գրում է Աղբալեանը,— սկզբում կը նեղուի գերմանացիներից, բայց քիչ յետոյ այնպիսի թռիչք կ'առնի, որ կ'ողողէ Եւրոպան եւ Փոքր Ասիան. ճիշտ ֆրանսիական յեղափոխութիւնը, որի զաւակն էր Նապոլէոնը, թագերի եւ թագաւորութեանց խորտակողն ու բաշխողը: Նոյն թափը կ'ունենայ եւ ռուսաց ընդվզ-

digitised by A.R.A.R.@

զումը, որովհետեւ մի ժողովուրդ, ինչպէս Ռուսներն են, երբ ցանկացաւ եւ վճռեց յաղթել կը յաղթէ անպատճառ՝ ինչ գնով էլ լինի» (ԳԱԹ, ՀԹՖ): Ժողովրդի այս անընկճելի կամքը այն լաւատեսութեան հիմքն էր, որով նա նայում էր հայոց դատի վաղուայ օրուան: «Մեր պետութիւնը»,— այսպէս էր արտայայտում Ռուսաստանի մասին:

Աղբալեանի կանխագուշակումները իրականացան: Ռուսաստանի «վարիչները իմաստութիւն» չունեցան «ժողովրդի հետ գնալու» եւ նրան մղեցին... յեղափոխութեան: Անվերապահ վերաբերմունքը չէր խանգարում տեսնելու նրա «պետական կազմակերպութեան» արատները: Մի առիթով բողոքել է, թէ «դիսցիպլինայի պակասը», որ այնպէս նկատւում է, խանգարում է «վերեւի» որոշումները մինչեւ «ներքեւ» հասցնել: «... Մեզանում կարծում են,— մի այլ տեղ գրում է նա,— թէ պաշտօնէութիւնն աւելի լաւ գիտէ, թէ ինչ է պէտք երկրին, ուստի ազգաբնակութեան ձայնը խեղդուած է եւ նկատի չի առնւում» (Ն. Աղբալեան, *«Ամբողջական երկեր»*, հ. 3, էջ 206): Հետաքրքիր է, որ խորապէս ըմբռնելով այն տարբերութիւնը, որ կայ միապետական Ռուսաստանի եւ պառլամենտական Անգլիայի միջեւ (վերջինիս յաջողութիւնները միջազգային կեանքում նոյնպէս նրա պետական կառուցուածքով էր բացատրում), այնուամենայնիւ համակրանքը Ռուսաստանի նկատմամբ միշտ ուղեկցուել է Անգլիայի հանդէպ տածած հակակրանքով: Գաղտնիքը պարզ է. վերջին տասնամեակներում Անգլիան միշտ խոչընդոտել էր Ռուսաստանի ազդեցութեան տարածմանը հարաւ-արեւելքում:

Ռուսաստանում իշխանութեան փոփոխութիւնը արմատապէս փոխեց իրադրութիւնը Անդրկովկասում. ռուսական բանակը թողեց երկրամասը: Ռուսաստանի հովանու տակ ինքնավար Հայաստանի տեսակէտը ապառեց իրեն: Հակառակ իրենց կամքի՝ «ինքնավար, բայց դաշնակցօրէն Ռուսաստանին կապուած հայաբնակ գաւառների կուսակիցները դարձան միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի պաշտպաններ» (Ն. Աղբալեան, *«Ամբողջական երկեր»*, հ. 3, էջ 261): Նոր իրադրութիւնը պայմանաւորում է նոր վերաբերմունք Ռուսաստանի թէկուզ եւ յեղափոխական Ռուսաստանի նկատմամբ: Բացի այն, որ անկախ Հայաստանի գոյութիւնը ենթադրում էր իրաւահաւասարների յարաբերութիւն այլ պետութիւնների, նաեւ Ռուսաստանի հետ, նրան չէր կարող անհանգստութիւն չպատճառել խորհրդա-թուրքական «սրտառուչ միութիւնը» (ՀՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 64, թ. 5), որ յեղափոխական ծխածածկոյթը չէր կարող մոլորեցնել Թուրքիայի պատմութեանը լաւատեղեակ Աղբալեաններին: Նրանք կանխազգում էին, որ այդ միութիւնը տագնապալի սպառնալիք է Հայաստանի ինքնավար գոյութեանը: Դեռեւս Բալկանեան պատերազմի առիթով նա գրել էր. «Եւ քաշւում է Թուրքերի իշխանութիւնն այն երկրից (Բալկաններից — Գ.Ա.) առանց որեւէ հետք թողնելու, որ խօսէր մարդկային հանճարի, հնարամտութեան, արուեստի, իրաւունքի, բարութեան եւ իմաստութեան մասին: Թուրքիայի իշխանութիւնը

digitised by A.R.A.R.@

հիմնուած էր միմիայն զէնքի, բիրտ ուժի վրայ. նա չունէր ոչ մի բարոյական հեղինակութիւն եւ չէր կարող ունենալ, որովհետեւ դարեր շարունակ նա սարսափը համարեց միայն շաղախը պետականութեան» (Ն. Աղբալեան, *«Ամբողջական երկեր»*, հ. 3, էջ 168): «Զէնքի բիրտ ուժի վրայ» յենուող այս անբարոյական կառավարութիւնը իր ոչ հոգեւոր գոյութիւնը աւելի վատթար ձեւերով դրսեւորում էր Արեւմտեան Հայաստանում: Ուրեմն՝ Աղբալեանն ինչու պիտի բաժանէր գրքային յեղափոխականների ոգեւորութիւնն այն բանի վերաբերեալ, իբրեւ թէ այս կառավարութիւնը միջնորդ ու յենարան պիտի դառնար արեւելեան ժողովուրդների՝ մինչեւ այդ չտեսնուած հոգեւոր մի զարթօնքի համար: «Ընկերային գրականութիւններին» լաւատեղեակ, ազգերի ինքնորոշման իրաւունքը իբրեւ գործելակերպ ընդունած հրապարակախօսը ինքնուրոյն մի հանրապետութեան դէմ թէկուզ եւ յեղափոխական պետութեան միջամտութիւնը ինչպէ՞ս պէտք է ընդունէր...: Իրաւունք չունէ՞ր ասելու. «Յարգում եմ Ռուսաստանը, եթէ չի անցնում Կովկասը» (Ս. Վրացեան):

Դժբախտաբար իրականացաւ Աղբալեանի տագնապը. խորհրդա-թուրքական «սրտառուչ միութիւնը» Հայաստանի Հանրապետութիւնը կանգնեցրեց իշխանութիւնը բանուորա-գիւղացիական խորհուրդներին յանձնելու անհրաժեշտութեան առջեւ...: Ովքեր լաւ էին ճանաչում իրենց գաղափարական հակառակորդներին՝ հեռացան Հայաստանից: Աղբալեանը մնաց: Նա, որ հաւատում էր, թէ «սրածութեան, աւերածի եւ մահացութեան... զարհուրելի» տարիներին պիտի յաջորդեն «անդորր աշխատանքի ստեղծագործ օրեր», հաւատաց, թէ խորհրդայնացած հզօր Հայաստանի հովանու տակ կարող են «գալ այդ օրերը», հաւատաց եւ մնաց: «Սուրը չթողեց գրչի մարդ դառնամ, գրիչը չթողեց, որ սրի մարդ դառնամ»,— խոստովանել է դառնութեամբ եւ իրեն յատուկ համեստութեամբ: Հայ իրականութեան պարտադրանք էր դա: Միշտ երազել էր խաղաղ մի անկիւն, մի կտոր հաց ու կում մի ջուր, որը հնարաւորութիւն կը տար նուիրուելու իր հոգուն այնքան մօտ գործին: Հայրենիքի անազատ վիճակը, սակայն, նրան մղում էր այլ ասպարէզ. խեղդում էր նաեւ ապրուստի դժուարին բեռը: Ընդամէնը մի քանի ամիս առաջ իր «Գրադատականների» (ընթացիկ գրականութեան մասին իր լօդուածները այդպէս էր անուանում) հրատարակուելիք ժողովածուի համար գրած առաջաբանում այսպէս է գրել ներքին այդ մաքառման մասին. «Ինչպէս միշտ՝ այնպէս էլ այն օրերին (խօսքը 90ական թուականների մասին է — Գ.Ա.) ազատ գրիչը չէր պահում մարդուն, որ աշխատանքը դառնար ապրուստ ու ներքին վայելք: Հացի աշխատանքը անուր էր վզիս ու շղթայ ոտքիս, հոգուս աշխատանքը՝ տառապանք: Զարհուրելի է ներքին ուժ զգալ եւ կարողութիւն՝ եւ չկարենալ հասունցնել եւ իրագործել մի լայն մտածում, մի թովիչ տեսչանք, մի հմայիչ գեղեցկութիւն. ընդհատել, երբ կ'ուզէիր աշխատել, գնալ անհրապոյր մի աշխատանքի, երբ կարող էիր յօրինել.— ձեւակերպել, վատնել ուժերն այդ անհաւասար եւ անդադրում ոգորման

digitised by A.R.A.R.@

մէջ՝ անկարող վերջնապէս մոռանալու պայծառ բարձունքը, սակարկելով անսակարկելին...: Ինչ որ գրել եմ, խուլ արձագանգն են այս տեսական եւ անվախճան ոգորման. դադարի եւ մոռացման պահեր, ըմբոստացումներ բարոյական ինքնազգացումի, որ ճիգ է անում վեր պահելու գլուխը կեանքի տիղմերից» (ԳԱԹ, Գ. Լեւոնեանի ֆոնդ, 4-9, գ. 2644): Նրան թւում էր՝ եկել է ժամանակը քաղաքական պայքարից հեռանալով ամբողջովին կրթական, գրական, հոգեւոր, մշակութային վերանորոգչական իր իսկ սկսած գործին նուիրուելու: Մտադիր էր դասախօսական աշխատանքի անցնել իր իսկ ջանքերով բացուած համալսարանում, աւարտի հասցնել գրականութեան եւ լեզուի վերաբերեալ իր հետազօտութիւնները: Առաջին պահ կարծես այդպէս էլ լինում էր: Աղբալեանի թղթերում պահպանուել է մի պայմանագիր, որով Աշոտ Յովհաննիսեանը նրան յանձնարարում էր մասնակցել իրաւաբանական բառարանի կազման աշխատանքներին, իրականանում էր համալսարանում դասաւանդելու երազանքը եւս: Շուտով վրայ հասած բռնութիւնները, սակայն, հաւանաբար ստիպելու էին նրան զոջալ հայրենիքում մնալու համար: 1921ի Փետրուարի 9ին ձերբակալում են: Աւագ որդու պատմելով՝ ձերբակալողների հետ է եղել նաեւ... Չարենցը:

—Եկել էր, որ հայրիկին չնեղացնեն,— որդիների եզրակացութիւնն է սա:

Փետրուարեան ապստամբութիւնը շատերի հետ Աղբալեանին էլ ազատեց կացնի դատավճռից...: Տուն վերադարձաւ Փետրուարի 18ին, Ռուբէնի ծննդեան օրը: Ականատեսները պատմում են, որ նա առանձնապէս չէր շտապում բանտից հեռանալ՝ տանից բերած անկողին ուներ, թողնել չէր ուզում: Մի զինուոր օգնել է նրան անկողինը տուն հասցնելու: «Բանտից նոր ելած ու ծանրապէս հիւանդ՝ ես չուզեցայ անմասնակից մնալ իրադարձութեանց: Ինձ ուղարկեցին Էջմիածին» (Ն. Աղբալեան, *«Ամբողջական երկեր»*, հ. 3, էջ 344): Գիւտ եպիսկոպոսին նուիրուած յուշ-բնութագրում պատմում է Էջմիածնում անցկացրած օրերի մասին. գիշերել է Գիւտի «մթին խըցում», «եկեղեցուց բերած կէս-այրուած մոմի նուաղկոտ լոյսի տակ» ինքը Նարեկ է կարդացել ու Հ. Գ. Աւետիքեանի մեկնութիւնը, իսկ Գիւտը՝ Նալեան պատրիարքի «Մեծազանգուած հատորի համապատասխան հատուածը» (նոյն տեղում, էջ 345):

Բայց նրան վիճակուած չէր վայելելու թէկուզեւ դժուարութիւնների հետ տրուած այս խաղաղ կեանքն ու Նարեկի ընթերցանութիւնը: Էջմիածնից տուն է վերադառնում Ապրիլի մէկին: «...Առանց լուր ունենալու ռազմական կացութեան մասին, բնազդական մղումով՝ ես մեկնեցի Երեւան ընտանիքիս տեսնելու, խոստանալով շուտ վերադառնալ, բայց նոյն գիշերն իսկ յորդ անձրեւի տակ ընդմիշտ թողի մեր աշխարհը» (նոյն տեղում, էջ 346): Դրոն գալիս է տուն, մօր պատմածը վերապատմում է Ռուբէնը, եւ ասում.

—Պարոն Նիկոլ, վեր կացէք, քաղաքը թողնում ենք:

digitised by A.R.A.R.@

Եւ թողեցին քաղաքը Աղբալեանն ու Ծանթը: Վերջինս, որ Աղբալեանի մօտ յաճախ էր լինում, այդ գիշեր նոյնպէս այստեղ էր: Հիւանդ Աղբալեանը հանգստացնում էր տանեցիներին.

—Մի անհանգստացէք, ես կը վերադառնամ, կ'անցնի մէկ-երկու տարի՝ կը վերադառնամ:

Չվերադարձաւ: Կեանքը օրինաւոր հուն չմտաւ, քաղաքական հալածանքները շարունակւում էին, վերադառնալ հնարաւոր չէր: Բայց, փառք Աստծոյ, նամակագրութիւն կար, երկաթէ վարագոյրը դեռեւս չէր քաշուած երկրի սահմաններով մէկ: Նոյնիսկ խօսակցութիւն կար ամբողջ ընտանիքով հայրիկի մօտ գնալու մասին, բոլոր փաստաթղթերը պատրաստ էին, բայց, չգիտես ինչու, ամենավերջին պահին մերժում են: «Մայրիկը իրեն հազիւ տուն գցեց,— պատմում է աղջիկը,— եւ ուշաթափ փռուեց գետնին»: Մեկնումը մերժել էին: Վրայ էր հասնում մոայլ տասնամեակը:

Աղբալեանն անցաւ Թաւրիզ: Նրա կեանքն ու գործունէութիւնը նոր փուլ էր թեւակոխում: 1924ին փոխադրուեց Եգիպտոս, ապրում եւ գործում էր Ալեքսանդրիայում: Ռուբէնի մօտ պահպանուել է Ալեքսանդրիայից յղուած 21 նամակ-բացքարտ: Եգիպտոսի, գերազանցապէս Կահիրէի գունաւոր տեսարաններով բացիկներ են դրանք, տեսարանների բացատրութիւններով, հայրական կարօտի զեղումներով ու յորդորներով: Աշխարհագրական փոքրիկ զրոյցներ են դրանք. հեռուներում ապրող հայրիկը երեխաների համար նաեւ... ուսուցիչ էր: Ահա նմոյշներ այդ նամակներից: Բացքարտի մի երեսին լայնահուն Նեղոսն է՝ բարձր ափով: Հեռում երեւում է մզկիթը, առջեւում՝ մի արմաւենի: Երեք կին ափին են, ջուր են առնում Նեղոսից, երկուսը, ջրամանները գլխներին, մօտենում են գետին: Նկարի տակ, մի մատնաչափ սպիտակ տեղում, կարդում ենք. «Ողջոյն Նեղոսից եւ արմաւենուց Հայաստանի լեռներին ու Արաքսին»: Նամակն անթուակիր է: Միւս երեսին կարդում ենք. «Սա Վերին Եգիպտոսի մի տեսարան է: Կահիրէից սկսած մինչեւ ծով տարածում է Վարի Եգիպտոսը կամ Դելտան, որ Յունարէն Δ տառի ձեւն ունի, ուստի այդ տառի անունով կոչւում է Դելտա: Իսկ Կահիրէից վեր դէպի Սուդան Վերին Եգիպտոս, ուր Նեղոսը հոսում է մի նեղ հովտի մէջ՝ երկու կողմից չոր եւ ժայռոտ լեռներով: Դրա համար է, ու Նեղոսի ափն այս պատկերի վրայ բարձր է ջրից: Դելտայի շրջանը հարթ հաւասար մի տարածութիւն է՝ առանց լեռ ու բլուրի: Երեկոյ է, աւելի շուտ՝ մթնշաղ, երբ արեւը նոր է մայր մտել եւ լուսինը նորած՝ երեւում է երկնքում ու ջրի մէջ արտացոլում: Կանայք ջուր են առնում Նեղոսից. մօտ է հանգստի ժամը ֆելլահի (եգիպտացի գիւղացու) համար:

բարեւներ եւ համբոյրներ»:

Միշտ չէ, որ կարողանում էր երեխաների մանկական ցանկութիւնները բաւարարել:

digitised by A.R.A.R.@

«Սիրելի Աչիկ,

Առաջին նամակդ ստացել եմ եւ պատասխան եմ գրել մի սիրուն բացքարտի վրայ. երկրորդն էլ հիմա ստացայ. նկարածդ աղջիկը շատ հպարտ է երեւում. թեւը կանթել է կողքին եւ համարձակ նայում է հեռուն, չի տեսնում, որ ոտքի տակ մի սիրուն վարդ կայ. թէ՞ տեսել է, բայց չի հաւանում. յուսով եմ, որ նա քեզ նման չէ. կամ դու նրա նման անուշադիր եւ անհաւան չես: Հա, կուկլա ես ուզում, գրեցի Հրաատն մօրքուրին, պատասխանեց, թէ դժուար է ուղարկել. այստեղից էլ բերող չկայ. ի՞նչ անեմ՝ չգիտեմ: Սպասենք, տեսնենք, գուցէ մի հնար գտնուի, որ քո ուզածն ուղարկեմ:

Այս նկարը Ալեքսանդրիայի փարոսն է. գիտե՞ս ինչ է փարոս. դա մի բարձր աշտարակ է, որի գլխին գիշերները լոյս են վառում, որ ծովի մէջ եղած նաւերը ճամբան չկորցնեն եւ ափի քարափներին չդիպչին: Իսկ այն ծովը, որ տեսնում ես նկարի վրայ, Միջերկրական ծովն է. ասում են «Միջերկրական», որովհետեւ Աֆրիկայի, Եւրոպայի եւ Ասիայի մէջտեղն է: Ալեքսանդրիան Աֆրիկայի ափին է, իսկ դու՞ որտեղ ես. գրիր.

համբոյր, քո հայրիկ»

Նամակները գրում էին մանկավարժական, հասարակական լարուած աշխատանքից ազատ ժամերին: Հանրային ու անձնական կարիքներից ազատ ժամանակ ունենալ եւ նուիրուել գիտութեան,— սա էր նրա նուիրական իղձը, որ այդպէս էլ չիրականացաւ: «Երեխաներիս մեծացնեմ, պիտի գնամ Ս. Ղազար եւ նուիրուեմ գիտութեան»:

—Բա ինչու՞ ինձ հետ ամուսնացար,— կէս կատակ, կէս-լուրջ առարկել է տիկին Հրարտին»: Դուստրը այսպէս է յիշում մօր պատմածը: Ծակատագիրը նրան արտասահման նետեց, Ս. Ղազարի ճանապարհը բաց էր, բայց նա, այդուհանդերձ, հրաժարուեց Ս. Ղազար գնալուց. գործ շատ կար, գործավար՝ քիչ, դաւանանութիւն կը լինէր «մաքուր» գիտութեան նուիրուելը...

Եւ նա ձեռնամուխ եղաւ նոր պայմանների թելադրած մի նոր գործունէութեան.

ԳԱՌՆԻԿ ԱՆԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

«ՎԵՐՋԸ ՅԱՋՈՐԴՈՎ»

(Հեղինակ՝ Ժիրայր Աթթարեան, 256 էջ, հրատ. Նիւ Եորք, 1991)

Ժիրայր Աթթարեանի երկրորդ գործն է *«Վերջը... յաջորդով»* պատմուածքներու հատորը: Անշուշտ պէտք է առելիս ակնկալել իրմէ, եթէ նկատի ունենանք իր վաստակը, որ աւելի քան չորս տասնամեակներու վրայ կ'երկարի: Գրականութիւն մը, որ կը ձգուի Լիբանանի եւ Միացեալ Նահանգներու միջեւ, հետզհետէ աւելի ծանրանալով երկրորդին վրայ եւ իր մէջ կը բերէ մեր ընկերային ու հոգեբանական ճշմարտութիւնները պարզող պատկերներ, եւ իբր այդպիսին՝ լաւագոյն հետաքրքրական նիւթ կը մատակարարէ մեզի:

Առաջին հատորը՝ *«Կեանքը դեղեցիկ է»*, որուն ներկայացուցած աշխարհը Լիբանանն էր, մեզ զարմացուցած էր իր օտարանուն տիպարներուն մեծ թիւով. կամ՝ հայ տիպարներու բացակայութեամբ: Սակայն հոն բանալի դէպք մը տեղի կ'ունենար, երբ *«Ժպտացող մարդը»* պատմուածքի հերոսուհին՝ Կարինէ, խօսած ատեն Պաղտասար Հոպէլքայի հետ՝ կ'ըսէր.

«Ժանէթ կոչեցէք զիս, եթէ կարելի է, պարզապէս Ժանէթ» (էջ 106):

Հոս կ'անդրադառնայինք, որ եղածը հեղինակին կողմէ անգիտակից հեռարձակման (projection) խաղ մըն է, ուր հեղինակը տիպարները կամ վիճակները «օտարացնելով», ինքն իրեն համար որոշ հեռացում կը ստեղծէր եւ, այդպիսով, աւելի հանգիստ կը զգար կացութիւնները հարցադրելու կամ հոգեվիճակները պարզելու...

«Վերջը... յաջորդով» հատորի խորագրին առաջին երկու գրութիւնները կարծէք կամուրջ մըն են նախորդ հատորին հետ, գործին սկիզբը դրուած՝ ոչ թէ անպայման գրողական թուականներէն մեկնած (1968 եւ 1962 յաջորդաբար), այլ գրողին կամ գրողի ընդհանուր պատկերը պարզող, բացայայտող, յստակացնող,— կարծէք դիտամոլի եւ խուստովանահօր միջեւ արարած մը, որ կը պեղէ մարդոց ներաշխարհը, շարժումները, վարուելակերպը, խօսիլ կու տայ անոնց՝ այդ բոլորէն սնանելու, գրելու համար: Եւ իրապէս ալ՝ *«Գրեցէք բացակայ»* պատմուածքը այս իրականութեան բոլոր մակարդակներուն հետ կը

digitised by A.R.A.R.@

խաղալ, անոր բոլոր կարելիութիւնները կ'ուսումնասիրէ: Այսպէս, երբ պատմուածքը չի քալեր, հեղինակը, իբրեւ գործող անձ, կը մտնէ մէջը, իբրեւ թէ ինքը անցուսօրէն սիրահարուած է Հելկայիին եւ, ոչ մէկ հեռանկար չտեսնելով՝ ինքզինք *պառ*ները կը նետէ, խմիջքի կու տայ... եւ վերջն ալ, պատմուածքին *«Խոստովանութիւններ»* խորագիրը տալով՝ հարցը փակուած կը համարէ եւ կ'անցնի նոր նիւթի, նոր զոհերու փնտռտուքի...: Հելկա, որ կարդացած է պատմուածքը, կեանքը եւ արուեստը իրարու հետ կը շփոթէ եւ կը սիրահարի... գրողին: Իսկ այդ պահին մէջ աշխատող Աննան է, որ արուեստագէտներուն համար կ'ըսէ.

«...Մենք մարդիկը կը ճանչնանք...բայց դուք...

...բայց բարեկամ, խեղճ բարկեամս, դուք ձեր կեանքը չէք ապրիր... պէտք է ապրիլ, վայելել կեանքը... դրամ չէ որ պանքան դնես յետոյ շատնայ... կարելի չէ պահել կեանքը, կը փճանայ, կը ցնդի կ'երթայ...» (էջ 37): Այս շրջագիծին մէջ՝ գրողը բացական է, հանդիսատեսը, գուցէ խոշորացոյցով հանդիսատեսը, շահագրգիռ հանդիսատեսը, խոստովանութիւններու ունկնդիրը...: Գրութեան մէջ՝ մեծ ԲԱՑԱԿԱՆ:

*«Ռապսոդոս»*ը նաեւ այս առարկայականութեամբ գրուած է, ուր նոյնպէս անունները տիպարներուն՝ պերճախօսօրէն օտար են:

Սակայն երրորդ պատմուածքէն սկսեալ՝ Աթթարեան կու գայ այս առարկայական հեռաւորութիւնը փշրելու, գրողի, այդ դիտողի, ունկնդիրի, «հեռաւոր»ի պատկերը ջարդելու, զայն իր շրջանակէն դուրս հանելու՝ լաճախ նոյնիսկ կոպտօրէն խախտելով ամէն օրէնք եւ հաւակացողութիւն, խառնելով պատմուածքի, լրատուութեան, փորձագրութեան ու ներքին օրագրութեան սահմանները...: Հեղինակը ուղղակիօրէն կամ անուղղակիօրէն ներկայ մըն է միշտ եւ այս իրականութիւնը չի քողարկեր, որովհետեւ ի՛ր ներաշխարհն է, որ կը բանայ, կը պեղէ, կ'ընդլայնէ ու կը խորացնէ — կարծես մեզի փոխանցուածը ի՛ր Ամերիկան կամ Լիբանանն են, սրտի տագնապը՝ իրեն կամ մեզմէ ոեւէ մէկուն կրնայ պատահիլ, աղջիկ ամուսնացնող հօր տուայտանքները կրնանք բոլորս բաժնել, եւայլն: Կարծէք այդ լարուած կացութիւնները, պրկուած հոգեվիճակները, սուր տագնապները կամ անձկութիւնները հեղինակը սորված է հակակշռել, առելի ազատ կերպով կամ ուղղակիօրէն դիմագրաւել զանոնք, անձնական փորձառութիւնները առելի ազատ ձեւով օգտագործել, անոնցմէ մեկնած՝ այդ փորձառութիւնները տարբեր շրջագիծի մը մէջ դնելով՝ նոր կացութիւններ ստեղծել, դէպքեր ու հոգեվիճակներ զարգացնել...

Այլեւս, իր ընդհանրութեան մէջ, գործը ազատ վէպ մըն է կարծէք, որուն մանրամասնութիւնները կրնանք փոխել, վերադասաւորել, քանի մը դէպք առելցնել կամ պակսեցնել, սակայն հիմնական կացութիւնը պիտի մնայ անփոփոխ: Պատահակա՞ն է արդեօք, որ երեք տարբեր պատմուածքներու մէջ հերոսը նոյն անունը կը կրէ. կը կոչուի Հրայր: Ուսանող Հրայրը, որ Լիբանանը կ'երազէ, Լիբանան վերադար-

digitised by A.R.A.R.@

ձող Հրայրը, անդին՝ բժիշկ Հրայրը. ասոնք նկարագրով շատ տարբե՞ր են իրարմէ: Այն աշխարհը, որ Ժիրայր Աթթարեանը կու տայ, Միացեալ Նահանգներու եւ Լիբանանի միջեւ կը տարուբերի: Ամերիկան տիրականն է անշուշտ՝ իբրեւ առօրեայ շրջապատ, կենցաղ ու բարքեր: Լիբանանը՝ ներքին, քիչ մը յուշերու աշխարհին կը պատկանի: Սակայն, բարեբախտաբար, կորսնցուցածը վիպականացնելու ձգտում չկայ: «*Ֆապպոռ*» պատմուածքը ցոյց կուտայ, որ կեանքը այնքան ալ գեղեցիկ կամ արդար չէր Լիբանանի գեղածիծաղ ափերուն վրայ, ընկերային անարդարութիւնը կրնար մարդոց նկարագիրը աղճատել, նոյնիսկ կեանքեր փճացնել: Սակայն կենցաղ մը կար, որ աւելի հաշտ էր մեր նկարագրին, ապրելակերպին, աշխարհահայեացքին, ինչ որ փնտռել կու տայ յաճախ ետին մնացածը, կորսուածը: Սակայն Հրայր երբ կը վերադառնայ Պէյրութ, կը տեսնէ, որ այդ աշխարհը որքան այլանդակուած է, չընելու համար՝ յաճախ ջնջուած («*Վերջը...յաջորդով*»): Հրայր, հազիւ օդակայանէն ներս մտած՝ Պէյրութի մասին հետեւեալ տպաւորութիւնը կ'ունենայ.

«*Օրէնք, կանոն, կրթութիւն պարտուած են, մորթուած են կարծէք սկիզբէն եւ ոչինչով կրնան արդիլել, որ ձեզ այստեղ չյաջողեն, մորթպերծ չընեն: Պահակ, զինուոր, ոստիկան Սոդոմ-Գոմորէն փախչող արարածներ են կարծէք, կը վախնան ետ նայելու, կամ թէ արդէն արձան կտրած են ու չեն տեսներ, չեն լսեր: Կարծէք այստեղ կանգնած են անկարգութեան, անօրէնութեան որպէս պահապան*» (էջ 110):

Սակայն այս նոր իրականութեան Հրայրները պիտի անդրադառնան աւելի ուշ, վերադարձէն ետք, եւ գտնեն, որ այդ աշխարհը չկայ այլեւս...: Մինչ այդ՝ աքսորուած պիտի զգան, օտար եւ ամէն վայրկեան ընդվզին: Աւելի՛ն. Նոր աշխարհը, յաճախ, նախկին ամերիկահայերու կողմէ այնպիսի չտեսի աչքով պիտի ներկայացուի, որ աւելի եւս պիտի շեշտէ եկուորին ներքին կատաղութիւնը: Եւ ահա, հազիւ Նիւ Եորք հասած, ինքն իրեն Բարի Սամարացիի դեր տուած հայուհի մը, պարտք կը զգայ զիրենք Նիւ Եորքին ծանօթացնելու, պտտցնելու: Եւ հեղինակը կ'ըսէ.

«*Տեսած էինք այդ ամէնը, ամէնը եւ մենք զմեզ հիացած, աքանչացած ցոյց տուած...: Ըրած էինք, ցոյց տուած այնպէս, որ կարծէք իր աւերակ վիճակին մէջ իսկ հակայ, վեհաշուք, մարդու ձեռքով կառուցուած հին թէ նորագոյն բոլոր հրաշակերտութիւններուն, իր փառապանծ սիւներուն ու քանդակներուն բարձունքէն նայող... Պաալպէքի մը անմիջական մօտիկէն եկող չէինք մենք: Ըրած էինք, ցոյց տուած այնպէս, որ կարծէք երբեք, բնութեան ամբողջ, համընդհանուր գեղեցկութիւնը, ծով ու երկինք ու լեռներ, մէկ ափի մէջ հրամցուող պարգեւի մը պէս իր ծոցին մէջ խտացուցած, ամփոփած Լիբանան կոչուող ցամաքէ մը եկող չէինք մենք եւ որ ամէն օր, ամէն իրիկուն ահեղ, ահարկու մայրամուտներու հրկիզումին ականատես եղած*

digitised by A.R.A.R.@

չէինք մենք…։ Հրճուեցանք չոր ցիցի մը նման մայթի մը ա-փին տնկուած Էմփայր Սթէյթ Պիլտինկով, այնպէս ցոյց տա-լով, որ կարծէք երբեք երկնասլաց ու այլապէս առինքնող Թուր Էյֆէլի գագաթը չէինք բարձրացած եւ որ այնտեղէն, բազում ու բիւր անգամներ… Լոյս Քաղաքի հրաշալիքը չէինք ըմբոշխնած» («*Այստեղուանը սուտական է… սուտական*», (էջ 181)):

Սակայն այս բոլորով մէկտեղ, ժամանակը կամաց-կամաց իր դերը կը խաղայ եւ հեղինակը, իր հայեացքը կը կեդրոնացնէ իր նոր շրջապատին վրայ: Աթթարեան կը յաջողի ամէնօրեայ, սովորական նկատուող մէկ մանրամասնութիւնը իր լուսարձակին տակ առնել, անոր վրայ կեդրոնանալ, ամբողջ աշխարհ մը դուրս բերել մեզի, ինչպէս գե-տակի մը մօտ մեծ քար մը կը վերցնենք եւ անոր տակ առանձին աշ-խարհ մը կը բացուի: Ասոր լաւագոյն օրինակը կը բերէ «*Վրճինիա, մայ լաւ*» պատմուածքը: Նիւ Եորքեան ամառնային հեղձուցիչ տաքին՝ փողոց ինկած դրացիները՝ պատմող հեղինակը, լիբանանցի Պշարան եւ օրիորդ Էյլինը, որոնք ամէնօրեայ վէճերու մէջ են, յանկարծ կը գտնեն *պակ-էյյոտի* մը տոպրակները իրենց բակը եզերող ցանցաթե-լերուն մէջ, եւ անմիջապէս գործի կ'անցնին, կերպընկալ այդ տոպ-րակները աղբանոց հասցնելու, այն վախով, որ կինը կրնայ հոն կայք հաստատել…: Եւ ահա իրենց արտորանքին մէջ՝ տոպրակ մը-երկու կը պատռուին եւ ամբողջ աշխարհ մը դուրս կը թափի իրենց աչքերուն դի-մաց: Յանկարծ անանուն *պամը*, *պակ-էյյոտին* անուն մը կ'ունենայ՝ Վըրճինիա… իսկ լուսանկարներու կոյտը անոր ամբողջ անցեալ մը կու տայ՝ ծննդեան օրէն մինչեւ վկայուիլը. սէր մը կ'աւելնայ, երիտասարդ ու վայելուչ զինուորականը, որ իր նկարը մակագրած ու ղրկած է ա-նոր՝ «*Թու Վրճինիա, մայ լաւ*»: Գեղօրները, հիւանդանոցի թուղ-թերը, նոյնիսկ մանկական քոսոտ արջուկը այդ աշխարհին խարիսխներն են, որոնք տակաւին հոգեպէս անունդ կու տան այդ կնոջ, կը ձգեն, որ գոյատեւէ եւ իրենք այդ կեցուցիչ աշխարհը կը հասցնեն աղբամանները…: Արեւելքցի Պշարան եւ հեղինակը կ'անդրադառնան աղէտին, հետեւաբար տնանկ կնոջ քաղաքացին՝ իրլանդացի Էյլինն է, որ տա-կաւին անզգայ է բացուած ողբերգութեան…: Բարեբախտաբար վերջին պահուն կը հասնի Վըրճինիան եւ անսխալական բնազդով մը կ'ազա-տագրէ լուսանկարներու տոպրակը…: Իսկ Պշարան ու պատմող ձայնը կամ հեղինակը կը վազեն աղբահաւաքներուն ետեւէն՝ իրենց թափածը վերադարձնելու ճիգով…

Ամերիկեան ուրիշ ընթացիկ պատկեր մը կը բերէ «*Օփրն, փլիզ*»ը: Ուսանող Հրայրն է հոս պատմողը, որ ճաղատ ու կարճ նոր վարձակալ դրացի մը կ'ունենայ իր կողքին, որուն դուռը կը բախէ ձիւնասպիտակին առասպելը լիշեցնող աղջիկ մը, Պլանշ անէժը, որ ինկած է կարծէք թը-զուկներու աշխարհին մէջ եւ շարունակ կը պաղատի, որ դուռը բացուի: Անշուշտ առասպելը կը ցնդի պատմուածքին վերջաւորութեան, երբ ա-ւելի ուշ՝ խմած վերադարձող Հրայրը կ'անդրադառնայ, որ այդ մաքուր,

digitised by A.R.A.R.@

ձիւնասպիտակ, անբիծ աղջիկը՝ թմրեցուցիչ կը խնդրէ կարճուկէն, եւ Հրայրին վճարած գումարով անմիջապէս այդ անաւոր սրուակը կ'ուենայ եւ զայն կը ներարկէ իր մարմինէն ներս: Անշուշտ կեդրոնացումը ընկերային աղէտին վրայ է եւ Հրայրին ընդվզումին, սակայն պիտի ուզէինք, որ աղջկան ներաշխարհը կամ կացութիւնը ներկայացուէր նաեւ՝ հարցը աւելի ամբողջական եւ սուր կերպով ներկայացնելու համար: Ամէն պարագայի՝ հեքիաթին շրջումը, ուր հեքիաթային տպաւորութիւնը կը վերածուի մղձաւանջային սեւ իրականութեան, իսկապէս յաջող է թէ՛ իբրեւ գիւտ եւ թէ իբրեւ դառն ու սեւ հեգնանքի օրինակ:

Կեանքը, շատ յաճախ, ողբերգազաւեշտական իրականութիւն մը կը ներկայացնէ եւ ասոր լաւագոյն օրինակը կը բերէ «*Մոմիայի պատմութիւն*»ը: Հիւանդանոցին մէջ է հերոսը եւ զինք «դաւադրաբար» հոն բերած է տոքթոր Հրայրը: Պատմող հերոսը լուրջի չ'առներ իր կացութիւնը, սակայն լաւ կերպով հիւանդանոցային շրջապատը-աշխարհը կը ներկայացնէ: Իսկ իր կողքին անշարժ պառկած է ոչ մէկ ուրիշ լեզու խօսող չինացի մը, որ ո՛չ կ'ուտէ, ո՛չ առանձին դուրս կ'ելլէ, ոչինչ կը կատարէ... հասկնալի դարձնելով, թէ հարցը ո՞ւր կրնայ հասնիլ, մինչեւ հոն՝ որ հերոսն ու Հրայրը օր մը կը փախչին սենեակէն, փրկուելու համար հիւանդին հոտերէն, մինչեւ որ բուժքոյրերը մաքրեն զայն: Վերջաւորութեան միայն, երբ չինացիի ազգականը, քանի մը օրուան բացակայութենէն ետք կու գայ՝ թարգմանի իր պաշտօնը կատարելու, երեւան կու գայ ծիծաղելի, անհեթեթ իրավիճակը: Բժիշկի մը թելադրանքը՝ կէս ժամ մոմիայի պէս անշարժ մնալու, չինացի հիւանդը, թիրիմացաբար, գործադրած է երեք օր...: Գուցէ հոս տեղն է, որ պահ մը կեդրոնանանք Աթթարեանի այս պատմող, չակերտուած հերոսին մասին, երբեմն լրիւ ստանձնուած-նոյնացած հեղինակին հետ, երբեմն՝ որոշ հեռաւորութեամբ ներկայացուած, հասկնալիօրէն, նիւթէն մեկնած: Բոլոր պարագաներուն՝ ան աւելի անմիջական, յախուռն կերպար է, զոր պէտք է «խաղով» հիւանդանոց տանին, նոյնիսկ եթէ սրտի հարց է...: Իսկ ան հոն կրնայ բոլոր կարգերը խախտել, գաղտնի խմել, խրատ չլսել, կեանքէն ընդվզած՝ պառերը մտնել, աղջկան հարսանիքին՝ քալելու փորձի չերթալ, կամ՝ անկանոն քալել, կարգին չհետեւելու համար...

Ամէնէն կարեւորը սակայն այն է, որ յստակօրէն այս կերպարը դժուարութիւն ունի կամ չ'ուզեր պատշաճիլ իր նոր շրջապատին հետ: Եթէ պահ մը մոռնանք գաղափարախօսական թանձր շերտը, այս առումով՝ ազգայինի եւ բարոյախօսի պիտակին տակ եկող մտահոգութիւնները կամ բանաձեւումները, ինչ որ կը մնայ՝ այս տիպարին ընկերային ու հոգեկան տագնապն է, որ կը բխի պատշաճեցման դժուարութիւններէն կամ անոր առաջացուցած անձկութիւններէն:

Սակայն ընդգծելին, հոգեվիճակ մը կամ կացութիւն մը առնելով անոր մէջ խորանալու Աթթարեանի ճիգն է, որ այս տարողութեամբ երբեք չենք տեսներ նախորդ գործին մէջ: Ասոր լաւագոյն օրինակը «*Ուրախ պիտի ըլլաս, պապ... ուրախ*» պատմուածքն է:

digitised by A.R.A.R.@

Պատումը կը կատարուի առաջին դէմքով, ինչ որ աւելի անմիջական եւ հաղորդական կը դարձնէ գրութիւնը: Կարծես ամէն ինչ կը դիտենք ներսէն: Հեղինակը ուշադրութիւն կը դարձնէ հերոսի վարուելակերպին իւրաքանչիւր մանրամասնութեան վրայ՝ հոգեբանական այդ նուրբ խաղին ու անցումներուն մասնակից դարձնելով մեզ: Ահա հերոսը, որ ամուսնութեան գնումներու թոհուբոհին մէջ չի կրնար ժպտիլ, միշտ խոժո�ութիւն մը կայ դէմքին վրայ, գիտէ թէ աղջիկը պիտի բաժնուի իրմէ, եւ այս բաժանման հոգեվիճակը հետզհետէ կ'աճի իր մէջ. «Հէ՞յ, պապ... գիտե՞ս, գալ ամիս այլեւս չկամ...» խօսքերը շարունակ կ'արձագանգեն իր մէջ...: Մարդը վերջ ի վերջոյ ստիպուած կը զգայ երջանիկ ձեւացնելու ինքզինք, երբ աղջկան աչքերուն մէջ արցունքի կաթիլներ կը տեսնէ...: Նոյն օրերուն՝ երեւան կը սկսի գալ սրտի տագնապը: Յաճախ կը կանգնի՝ *մօթօրս* կեցաւ ըսելով ու կատակի տալով հարցը...

«Այս վերջերս կը ստիպուէր յաճախ կանգ առնել այսպէս ու անշարժանալ՝ սեւ սարդի մը ոստայնին մէջ ինկած միջատի նման: Վայրագ, վիթխարի սարդ մը, որուն ճանկերուն, ճիրաններուն մէջ կը ճնշուէր, կը ճմլուէր կարծէք կոկորդը, կուրծքը ... Հասկցաւ հիմա, որ այդպէս... սեւ սարդ մը կայ, կը բռնէ զինք իր ոստայնին մէջ, կը ճնշէ կուրծքին, կապ կ'անցընէ ոտքերուն ու կ'անշարժացնէ, կը գամէ գետնին...» (էջ 211-212):

Սարդն ու սարդոստայնին պատկերը աճառոր դաժանութեամբ մը կու տայ սրտէն վտանգուած եւ մահուան քմծիծաղին դիմաց գտնուող մարդուն կացութիւնը:

Աղջիկը, մարդուն համար մաքուր, լուսաւոր, երիտասարդական ձգտումներուն ու կեանքին առընչուող տարրերուն խորհրդանիշը կը դառնայ...: Եւ որքան աղջկան հեռանալու պահը կը մօտենայ, կարծէք սարդը իր սարդոստայնին մէջ աւելի եւս կ'անշարժացնէ հայրը: Փեսան չկայ, ո՛չ մէկ տեղ կը նշուի: Հերոսին իրականութեան մէջ ջնջուած է ան: Եւ վերջաւորութեան՝ պակէն ետք:

Երբ կը ստիպեն, որ հայրն ու աղջիկը պարեն՝ մարդը, սրտի տագնապով, կ'իյնայ վար: Կարծէք ողբերգութեան մը դիմաց կը գտնուինք, ուր դէպքերու հոլովոյթը անկասելիօրէն կ'ընթանայ դէպի անխուսափելի վախճանը:

Այս բոլորը այլեւս կրնայ ընել Աթթարեան, որովհետեւ հասած է այն հանգրուանին, ուր պարզ ոճը կը տիրապետէ իր պատմուածքներուն մէջ: Արամ Հայկազի նման, կարծէք այլեւս գրականութիւն չ'ըներ, այլ կը խոստովանի կամ մտերիմ օրագրութիւն մը կը կարդայ մեզի, այնքան որ անմիջական է տրուածը յաճախ:

Անշուշտ այս պարզ ոճը իր վտանգները եւ անպատեհութիւնները ունի նաեւ: *«Եռ մայ սիսթըր... մի հուր պրատըր, մի արմինիրն ... արմինիրն»* խորագրով գործին պէս գրութիւններու պարագային՝ կրնայ մօտեցնել լրագրութեան կամ լրատուութեան: Եւ

digitised by A.R.A.R.@

հաւանաբար լաւ կ'ըլլար, եթէ փորձագրութեան եւ լրագրութեան միջեւ տատանող գործը պարբերականի մը սահմաններուն մէջ մնար: Կամ՝ առաջին, բաւական յաջող, Կաղանդ պապային ուղղուած նամակէն ետք՝ կը հասկնանք փորձութիւնը զայն շարունակելու, կրկնելու, սակայն երբ առաջինին այդ համընդհանուր ենթահողը չկայ՝ զգացական շեշտն է, որ կը սկսի տիրապետել. իսկ գրականութիւնը... կրկնութիւն չ'ընդունիր:

Ապա, Ժ. Աթթարեանի պատմուածքներուն թեւերը երբեմն չեն հանդիպիր: Օրինակ՝ «*Օփլն, փլիզ*» պատմուածքին սկզբնատորութեան վեց-եօթը էջերու վրայ կ'երկարի Հրայրի եւ Քէթիի խօսակցութիւնը, որ մտերիմ յարաբերութիւն մը կը մատնէ: Սակայն հեղինակը, աւելի ուշ կեդրոնանալով թմրեցուցիչի մոլի աղջկան կացութեան վրայ, ըրիւ կը մոռնայ այս կապը: Պատմուածքին ուժգնութեան կը վնասեն նաեւ Հրայրի բերնով տրուած բարոյախօսութիւնները, որոնք, ինչպէս միշտ, գրականութեան ամենամեծ թշնամին կը հանդիսանան:

Վերջացնելու համար՝ կ'ուզեմ անդրադառնալ Ժ. Աթթարեանի ո՛չ թէ գրածին, այլ գրելիքին: Հիմա՛ որ Աթթարեան հասած է հոն, ուր կը խօսի անմիջականօրէն, անհատական ու հաւաքական եսի մը պրիսմակէն կը դիտէ աշխարհը, հայեացքը ուղղած է ներս եւ ներաշխարհ մը կը բանայ, պիտի բաղձայինք, որ իբրեւ զգացողութիւն, մթնոլորտ եւ առարկայական-ֆիզիքական աշխարհ վերակառուցէր կորսուած Պէյրութը, նախապատերազմական Պէյրութը, զոր լաւ կը ճանչնայ, անոր հետ եւ անոր մէջ մեծցած է: Մեր գրականութեան մէջ օրինակները քիչ չեն անշուշտ, ինչպէս՝ Վ. Թոթովենցի «*Կեանքը հին հռոմէական ճանապարհի վրայ*», Զ. Եսայեանի «*Միլիոնարի պարտէզները*», մասնակի յաջողութեամբ մը՝ Ա. Ծառուկեանի «*Երազային Հալէպը*», եւայլն: Անշուշտ այս մէկը մարտահրաւէր մըն է, ուղղուած Աթթարեանին, իսկ նման աշխատանքի մը նոյնիսկ փորձը կը մնայ շահեկան...

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

ՆՈՅՆԱՆՄԱՆ, ԲԱՅՑ ՈՉ ՆՈՅՆԸ...

Պատմական աղբիւրներ օգտագործելու ընդունուած օրէնք մը կայ գրականութեան մէջ եւ կան նոյնօրինակ փորձառութիւններու վրայ կառուցուած գրական նմոյշներ, որոնց ձեռք բերած նոր որակներուն շնորհիւ մարդու մտքէն չ'անցնիր, սրբապղծութիւն է եթէ անցնի՝ հեղինակները բանագողութեան յանցանքով խարանել:

Վերջերս երկու այս երեւոյթները կամաւոր կուրութեամբ իրար խառնելով՝ Հայաստանի թերթն վրայ մարդիկ կարծեցին, թէ կրնան արդարացնել ոմանց թոյլ տուած անհերելի արարքները, առանց անդրադառնալու, որ հնարաւոր չէ այլեւս հին բարքերուն ուժով խաբել ընթերցողը, որ հին կարգերուն տակ հեծած կարգապահ ընթերցողը չէ այլեւս ու շատ լաւ գիտէ, թէ երկու գրութիւններէն ժամանակային իմաստով երկրորդը ե՞րբ բանագողութիւն է եւ երբ բանագողութիւն չէ:

Ոչ հեռու ժամանակի մը մէջ, մեր թերթին էջերուն բանագողութեան ստոյգ նմոյշներ մատնանշուեցան: Ահաւասիկ միեւնոյն փորձառութեան վրայ կառուցուած ուրիշ նմոյշ մը, որ երբեք բանագողութիւն չէ,— Գրիգոր Զօհրապի նշանաւոր «*Փաստալ*»ը:

Եթէ մէկը ուզէ տեղեկագրական ոճով ուրիշի մը ներկայացնել Զօհրապի այդ պատմուածքը, գոլայական հետեւեալ տողերէն աւելի տողերու պէտք պիտի չունենայ հաւանաբար.

«*Ուզեց օրինակ մը տալ։*

«*Այսպէս, տեսէք, հոս գտնուող երրորդ անկողինը, որ անգլիուհիին անկողինին քովն է... տասնութ տարեկան փոքրիկ սպասուհի մը կը պառկի։ Օ՛հ, իր ճշմարիտ անունը տուաւ, Վիքթուար Քոքըլէ կը կոչուի ու նոյնիսկ իր պատմութիւնն ալ չի ծածկեր։ Իր գեղէն գալով՝ Փարիզ չիլ գործերով զբաղող մարդու մը տունը կ'իյնայ, որուն տղան՝ քսան տարեկան չոր ու երկար մարդ մը, խոհանոցին մէջ իրեն տղայ մը կը շինէ, իր հասնելուն հինգերորդ օրը։ Ի՞նչ կ'ուզէք, որ ընէ. նոր հասած Փարիզ՝ տակաւին մինչեւ այսօր ապուշ կտրած է գլխուն եկած այս փորձանքէն, առանց նոյնիսկ եղածը աղէկ մը հասկնալու։ ...Բնականաբար տղուն մայրը զինք դուրս կը վռնտէ*» («Արգասաւորութիւն», էջ 178):

digitised by A.R.A.R.@

Զոլայական այս սեղմ տողերուն մէջ՝ Վիքթուար Հիւկոյի սպասուհիին ողբերգութիւնը եւ «*Փոստալ*»ի մէջ՝ Տիգրանուհիին ողբերգութիւնը հազիւ թէ կարելի է զանազանել իրարմէ:

Երկու հերոսուհիներն ալ չքաւոր են:

Երկուքն ալ չքաւորութեան հետեւանքով հեռացած են իրենց տուն ու տեղէն:

Երկուքն ալ ծառայութեան մտած են հարուստ տուներու մէջ:

Երկուքն ալ բռնաբարուած են հարուստ տուներու տղաներէն:

Երկուքն ալ դուրս կը դրուին մահրակենցա՛ղ տղոց պատուախնդի՛ր մայրերուն կողմէ:

Բայց Զոլայի հերոսուհիին կապուած անցուդարձերը սկսած ու աւարտած են վերը արտագրուած տողերուն մէջ, մինչ Զօհրապ տարբեր աշխարհներու վրայ տարածած է գործողութիւնները եւ յարդարած է այնպիսի հատընտիր հերոսներ, որոնք տեղեկագրական մթնոլորտէն դուրս կու գան եւ հաւատի կը դարձնեն կտորին բացարձակ իճթնատպութիւնը:

Գրականութեան պատմութեան մէջ նոյնանման պայմաններու մէջ գործած ու նոյնանման նակատագիրներով պսակուած հերոսներ շատ եղած են, կան, բայց այդ «փոխյարաբերութեան» մէջ երբեք ճիշդ չէ բանագողութեան մեղքեր տեսնել, որովհետեւ անոնք «նոյնանման են, բայց նոյնը չեն»...

Գ. ԶՕՀՐԱՊ

ՓՕՍՏԱԼ

Գ

Սուրբիկ հանքմին աղուոր պէսպեմէն ամէնուն բերանն էր գեղին մէջ։ Աղաներն ալ, հանքմներն ալ Սուրբիկ հանքմը կը չնորհաւորէին։

Պզտիկ ու անգիտակից պէրանքով կը հագուէր անիկա, իր հանքմին պատուէրին համեմատ, ճերմակ մաքուր գոգնոց կապած առջեւն։ Իրիկունները, աշխատութիւնները լմննալէն ետքը,

digitised by A.R.A.R.@

ամէնէն վերի յարկը իր փոքրիկ սենեակը կ'երթար, պատուհանին առջեւ կը նստէր, շոգենաւէն ելլողները դիտելու համար, մինչեւ որ վարէն կանչէին զինքը։

Տանը մէջ կը սկսէր վարժուիլ· իր առած ամսականը ամբողջութեամբ գեղ կը ղրկէր, երկանը ձեռքը, ու գոհ էր այն կեանքէն։ Միայն երբեմն խուլ անհանգստութիւնը ունէր վտանգի մը, զոր չէր տեսներ, ճիշդ ինչպէս սենեակի մը մէջ ինքնիրենը նստած մէկը, նոյնիսկ աչքը գոց պահուն, կը զգայ ուրիշի մը ներկայութիւնը, աչքը դեռ չբացած։

Այս վտանգը աւելի օդին մէջն էր, քան թէ շօշափելի բան մը։ Ձէր գիտեր հաստատ կերպով, թէ ի՞նչ էր իրեն սպառնացող բանը, բայց զգոյշ կենալու պէտքը կը զգար։

Այս Պոլսոյ մարդիկը, իրենց բոլոր քաղաքավար վարմունքին հակառակ, կնկան նայելու ձեւեր մը ունէին, որ համբուրելու պէս կը դպչէր իր երեսին եւ իր նոր հարսի, գրեթէ կոյսի ամբշկոտութիւնը կը վիրաւորէր ամէն վայրկեան։ Միմիայն իր կնոջական բնազդովը կը զգար լուռ խղձերու հովը, որ իր շուրջը կ'ելլէր, կը բարձրանար, երբոր էրիկմարդոց առջեւ գտնուէր, անուշ բերած կամ ջուր տուած միջոցին։ Եւ, դէպի դուռ դարձած՝ սենեակէն դուրս ելլելուն, ամէն աչքերը իր վրայ էին, իր յաղթ ու դեղեցկաշէն մարմնին վրայ, որուն լեցուն գիծերը, իր քալուածքին համեմատ հազիւ թէ նշմարելի շարժումով մը կը խաղային։ Մինչեւ անգամ իր հագուստ ու կապուստը, շինականի եւ սպասուհիի պարզութեամբ, եւ թերեւս ատոր համար, հրապուրիչ բան մը ունէր։

Այս ձգողութեան՝ Ղազար աղային տղան չդիմացաւ երկար ատեն։ Մարմնեղ ու տարփասէր երիտասարդ մըն էր, հօրը պէս իր բոլոր իղձերը թաքուն պահելու սորված ու, ատոր համար, ա՛լ աւելի ինքզինքը զսպելու անկարող, երբոր դիպուածով մինակ մնար սպասուհիին հետ։

Իր ծանր գլուխ աղու համբաւին հակառակ, շուտով սկսաւ կատակներ ընել Տիգրանուհիին հետ, փորձի ենթարկելով զայն, ջանալով հասկնալ դիմացինին ընդդիմութեան ուժը։ Երբեմն, իբրեւ թէ անզգուշութեամբ, անոր մարմնին կը դիպչէր, ձեռքը բռնել կ'ուզէր։ Այն ատեն, Տիգրանուհին հասկցաւ անոր միտքը ու եռ քաշուեցաւ, առանց խուճապի, այն վախկոտներուն պէս, որոնք ծանր-ծանր քալելով կը նահանջեն, շինծու քաջութեամբ եւ անփութութեամբ մը ծածկելով իրենց ներսիդիի դողը, դիմացինին յարձակումը չփութացնելու նպատակով։

Անկէ վերջը երիտասարդը բացէ ի բաց իր պահանջումները պարզեց անոր, այնքան աւելի բռնանալով, որքան վեց ամիսէ ի վեր տեւող մերժումները զինքը ամէն ծայրայեղութեանց տանելու ասպիճանին հասցուցեր էին։ Առտու, իրիկուն, գիշեր, աչք-

digitised by A.R.A.R.@

կապուկի կամ պահուրտուքի պէս բան մը էր տանը մէջ, սենեակէ սենեակ, անկիւնէ անկիւն հալածանք մը, որուն մէջ աղախինը պարտաւորուած անոր մօտ գալու ամէն անգամ, որ խըզմէթ մը ապսպրէր իրեն, ինչ ընելիքը չէր գիտեր։

Վերջապէս, յուսահատ, օրին մէկը հանըմին գնաց ամէն բան խոստովանելու։ Սուրբ ու առաքինի կին էր իր հանըմը, որուն գովեստը կ'ընէր քարոզիչ սրբազանը շատ անգամ եկեղեցւոյ բեմէն։ Ու իրեն պաշտպան մը գտնելու առաջադրութեամբ, ցորեկ մը իր հանըմին հետ մինակ մնացած ատենին, վարանելով կարմրելով ամէն բան հաւկցուց անոր։

Սուրբիկ հանըմ զարմացաւ, չհաւատաց նախ ասանկ բանի մը գոյութեանը, Թերեւս Տիգրանուհին սխալած էր։ Յետոյ ըսաւ, որ իրիկունը իր տղուն հետ պիտի խօսէր, բայց աւելցուց ժպտելով, որ այս բոլոր պատահածին յանցանքը Տիգրանուհիին դեղեցկութեանն էր։

—Աղէկ սիրտ ունի տղաս, բայց էրիկմարդ է, դուն ալ այնքան աղուոր ես, որ չեմ զարմանար գքեզ սիրելուն։ Մարդ քեզի չի կրնար դիմանալ։

Հաճի Տիւրիկ, որուն Տիգրանուհին յայտնած էր իր վիճակը, խնդաց իր վրան։

—Օղո՛ւլ,— ըսաւ անոր,— էֆենտիդ տղան կը սիրէ կոր քեզի, ա՛լ ի՞նչ կ'ուզես։

Տիգրանուհին քիչ մը ատեն ալ չարունակեց պաշտպանել ինքզինքը անոր ձեռնարկութիւններուն դէմ, բայց կամաց-կամաց վարժուեցաւ սիրոյ խօսքեր լսելու անկէ։ Հանըմը այդ միջոցին շատ-շատ պարգեւ կու տար իրեն. ամսականին մօտ գումար մըն ալ ասանկով կ'առնէր։ Տիգրանուհին կը խոստովանէր ինքնիրենը, որ ասիկա միմիայն իր աշխատութեանը համար չէր։ Յետոյ, բոլոր այս հետապնդումներուն, հալածանքներուն մէջ իր արիւնն ալ կ'եռար, դող կ'ելլէր ու կը սկսէր ինքն ալ փոխադարձ հաճոյք մը զգալ այդ ամէնէն։ Փախչիլ կը ձեւացնէր միայն ու կը ժպտէր։

Գիշեր մը Տիգրանուհին իր սենեակին մէջ գտաւ իր երիտասարդ էֆենտին, պոռալ ուզեց, բայց վախցաւ ձայն հանելու, աղաչեց.

—Ոտքդ պագնեմ, էֆենտիս, մեղք եմ։

Բայց էֆենտին կորովի էր եւ իր ուժին տակ զսպեց գինքը։

—Հանըմս, հանըմս ի՞նչ պիտի ըսէ,— կ'ըսէր անիկա դողդղալով։

—Խե՛նթ,— պատասխանեց երիտասարդը անոր,— մա՛յրս ինծի ըսաւ, որ սենեակդ ես ու եկայ քեզ գտայ. մօրմէս ընա՛ւ մի վախնար։

digitised by A.R.A.R.@

Ցտ-ետ երթալով կինը պատին կռթնած էր ա՛լ զինքը գերկող պողպատէ բազուկներուն մէջ անշարժ մնացած. հոս դիմադրութեան ուժը կը պակսէր. գլուխը պատին դարձուցած ըլլալով, իր պարանոցին վրայ կը զգար համբոյրներու կիզումը, ու Տիգրանուհին, անձնատուր ըլլալու մօտ ու անձնատուր ըլլալէ առաջ, իր արդարացումը կը փնտուէր հիմա, մտածելով, որ ձեռքէն եկածը ըրեր էր ինքզինքը պաշպանելու համար. ու յանցանքը իրը չէր՝ եթէ չէր յաջողեր։ Անձնապաններ կան, որոնք վերջին պահուն զղջալով հանդերձ, չեն կրնար իրենց որոշումէն ետ կենալ եւ տող մը գիրով իրենց մահը կը բացատրեն, կ'արդարացնեն. Տիգրանուհիին ըրածն ալ ատ էր։

Դ

Երկու տարի տեւեց այս կեանքը. ուզուած աղախինն էր անիկա, որ էֆենտիին տղան Բերա, դէշ տեղուանք երթալէն վազ բերած էր։ Սուրբիկ հանըմ հարսի մը պէս հիմա կը հագուեցնէր զայն, ու եկողին-գացողին անոր գովեստը ընելէ չէր դադրեր։

Օրին մէկը, սակայն, Տիգրանուհին հիւանդացաւ. գլուխը կը դառնար, սիրտը կը խառնուէր. այս անհանգստութիւնը շարունակեց քանի մը օր, բայց սպասուհին վախէն բան չըսաւ, բերանը չբացաւ մէկու մը. քիչ մը ատեն անցաւ ու ծոցուորութեան նշանները երթալով շեշտուեցան։ Տիգրանուհին շուարած էր, ինչ ըսելիքը ինչ ընելիքը չէր գիտեր։ Միւս ծառաները կը սկսէին քրթերնուն տակէն խնդալ, կատակներ ընել, չարչարել զինքը։ Այդ միջոցին երիտասարդ էֆենտին իր մօտը չէր գար, ու տանը մէջ երեսը չէր նայեր։ Ցանկարծ օր մը ալ Սուրբիկ հանըմ զինքը ուշադրութեամբ դիտեց, նայուածքով մը, որ կրակէ պատմուճանի մը պէս սպասուհիին գլխէն մինչեւ ոտքը շրջապատեց։

—Մօ՛տ եկու, Տիգրանուհի,— ըսաւ անոր բիրտ ձայնով մը։

Եւ տեսնելով անոր վարանիլը.

—Սա՛նկ, աւելի մօտ։

Մօտէն՝ յղութիւնը ակներեւ էր. շատ մը կիներու պէս Տիգրանուհին տգեղցեր էր. երեսին մորթը թուլցեր, կախուեր էր, փորը անշնորհ կերպով դուրս կը ցցուէր ու ամէն սիրտը զարնելուն՝ չափազանց մեծցած կուրծքին յարոյցքը աչքի կը զարնէր իսկոյն։

Այն ատեն բարկութենէն Սուրբիկ հանըմին խելքը գլխէն գնաց։

digitised by A.R.A.R.@

—Փոստա՛լ,— պոռաց անոր երեսին . ի վեր,— փոստա՛լ, տունս անպատուեցիր, թէ՛զ ճէՌԷՃՃԷմ եղի՛ր։

Մարիամ վեր վազեց հանըմին ձայնը լսելով։

—Հաճի Տիւրիկը կանչեցէք չուտ, սա չունը առնէ տանի՛,— կը պոռար հանըմը։

Երկու ժամ ետքը թէլլալը գտան բերին ու բերանը փրփրելով Սուրբիկ հանըմ իր զայրոյթը դուրս թափեց։

Կեղծաւորութիւնը անանկ բան մըն էր, որ երբեմն ու վերջ ի վերջոյ անկեղծութեան հետ կը չփոթուի եւ անկէ չի տարբերիր, ինչպէս որ սուտ խօսողներ կան, որոնք իրենց սուտին կը հաւատան։

Ասանկ ալ Սուրբիկ հանըմին բարկութիւնը չինծու բան մը չէր, անկեղծ էր. երբեք կարող չէր հիմա մոքէն անցընել, որ իր գիտութեամբը, իր կամքովը, իր կարգադրութիւնովը ամէն բան եղած կատարուած էր։ Իր բերնին մէջ ամէն վայրկեան յեղյեղուող պատիւ, պարկեշտութիւն բառերուն վարժութեամբը՝ ցաւագարի մը պէս կը պոռար, աղախինը, Հաճի Տիւրիկը ու բոլոր աշխարհը յանցաւոր գտնելու կ'ելլէր։

—Հիմա՛, հիմա՛, փոստալը թող կորսուի երթայ, վայրկեան մը չեմ ուզեր տունիս մէջ։

Այս եղաւ իր վերջին խօսքը։ Թէլլալը Տիգրանուհիին սենեակը ելաւ, մահուան դողերու մէջ գտաւ զայն. սաստիկ ջերմ. եկած էր վրան, երեսները կարմիր էին, մինչդեռ ակռաները իրարու կը զարնուէին։

Մինչնորդ կինը գթաց անոր. բան մը հարցնելու պէտք չունէր. անցած դարձածը գիտէր. միայն հարցում մը.— Քանի՞ ամսու ես, աղջի՛։

—Չեմ գիտեր,— մրմնջեց միւսը։

Վար իջաւ հանըմին քով, բայց անիկա նորէն սկսեր էր ձայնը բարձրացնել ու ջանքեր կ'ընէր իր զայրոյթը աւելցնելու համար. շարունակ կը յիշէր ասանկ աղքատ կին մը իրը սպասուհի իր տունը ընդունելով գործած բարիքը եւ ասոր փոխարէն, գտած ապերախտութիւնը. սա ազգը ասանկ էր միշտ. աղքատները ասանկ խայտառակ արարածներ էին բոլորն ալ. ու նստած տեղէն փէշը վեր կը քաշէր իբրեւ թէ այս տիղմին չը-քսուելու համար։ Եւ յանկերգի մը նման, միեւնոյն նախատական բառը կու գար չուրթներուն վրայ թուքի մը պէս.

—Փոստա՛լը, փոստա՛լը, ով գիտէ ո՛ր ծառաս գլխէ հաներ է։

Այն ատեն հաճին նեղացաւ ա՛լ. ձեռքերը մէջքին դրաւ ամբարտաւան ձեւով մը.

—Ինծի նայէ՛, հանըմ, չիտակն ըսե՞մ, անիկա խեղճ կնիկ ծառայ մըն է, դուն քու տղուդ խօսք հասկցնելու էիր. հիմա ալ երե՛ր ծառայի հետ տեսնուեր է կ'ըսես. ասիկա մեղք է։

digitised by A.R.A.R.@

—Ի՞նչ, հիմա ալ տղո՞ւս վրայ մուր պիտի քսէք· իմ տղաս ծառայի վրայ չի թուքներ· բոլոր գեղին աղջիկները, կնիկները իրն են։

—Քու բոլոր գեղիդ մէջ ալ Տիգրանուհիին պէս աղուոր մը չկայ, հանըմ· դու եկո՛ւ իմ խօսքս մտիկ ըրէ, իմ գլխէս տաք ու պաղ անցած է· բան մըն է, որ եղեր է· ասիկա առնել անցնելու չէ։

Բայց միւսը կը յամառէր· չէր ընդուներ, որ իր զաւակը տեսնուած ըլլայ Տիգրանուհիին հետ։

Ու վէճը երկարեցաւ· երկուստեք բիրտ բառերով, նախատինքներով լեցուած վէճ, որուն մէջ ստորին ու աղտոտ դերը՝ թէլլալ կնկան դերը չէր։

Սուրբիկ հանըմ ուրիշ բանի չէր բաղձար, բայց միայն գայթակղութիւնը աւելի չտարածուած մէյ մը դուրս նետել Տիգրանուհին։

Հաճին խորամանկ էր, զգաց անիկա եւ ջանաց օգուտ քաղել անկէ, սպասուհիին համար քանի մը ղրուշ ձեռք ձգելով։

—Ամէն բան ստակով կ'ըլլայ։

—Անոր տալուս՝ Հիւանդանոցին կու տամ,— կ'ըսէր Սուրբիկ հանըմ, կրկնելով այն խօսքը, զոր իրենց պարտքը վճարել չուզողները, յայտնի աւազակ մը չհամարուելու համար, սովորաբար կը գործածեն մեր մէջ։

Այն ատեն հաճին բերանը բացաւ·

—Ինծի նայէ, ձեր տղաքներուն էլլէնճէին համար տունը աղուոր պէսլեմէ ուզողը փարա տալէն քաշուելու չէ, հասկցա՞ր, օղուլ։ Հիւանդանոցիդ ստակ տալուդ, տղուդ ծոցուոր ձգած աղքատ աղջիկին տուր· չունիկ-չունեւորիկ էք, փառք Աստուծոյ։ Աս աղջիկը տեղ մը չի կրնար աշխատիլ, զաւակ պիտի բերէ, ապրուստ չունի, գեղը հիւանդ էրկանը դրկելու ստակ չունի։

Սուրբիկ հանըմ պոռաց, հայհոյեց, սակարկեց, եւ ի վերջոյ քսան ոսկի տուաւ, բայց այն պայմանով, որ նոյն վայրկեանին հաճին առնէ տանի Տիգրանուհին։ Ժամը տասներկուքը անցեր էր։ Ղազար էֆենտին ու տղան տուն դարձեր էին վերջին չոգենաւով, եւ դիմացի սենեակը նստած, առուտուրի վրայ կը խօսէին· տղան հօրը դէմ բարեւ բռնած էր գրեթէ, հնազանդ ու առաքինի զաւկի պարկեշտութեանը մէջ։

Այս ժամուն Գատըգիւղէն Պոլիս դալու չոգենաւ չկար։ Հաճին պարտաւորուեցաւ, աղջիկը հետը առած, նաւակ մը վարձել Ղալաթիա անցնելու համար։

Աշունի իրիկուն մըն էր, ձմեռնամուտի մօտ։ Անձրեւ կու գար միօրինակ եւ անընդհատ, սեւ քողի մը մէջ պարփակելով ծովն ու ցամաքը։ Նաւահանգիստին մէջ չոգենաւերը անշարժ հսկաներու պէս կեցեր էին իրենց խաչաձեւ կայմերովը, կարծես

digitised by A.R.A.R.@

թէ բարեւ բռնած։ Ծովէն՝ Ղալաթիան, ու աւելի բարձրը՝ Բերան՝ իրենց անհամար լոյսերը կը սկսէին մէկիկ-մէկիկ վառել։

Ու սմքած՝ այս նաւակին մէջ, իր փոքրիկ պողչան թեւին տակ, Տիգրանուհին, կամքէ ու գիտակցութենէ զուրկ, ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէր թիերուն ծովին մէջ մխրճուելու ձայնին, եւ հեռուն մութին մէջ վառուող բիծերը կը դիտէր, երբոր, առաջին անգամ, իր զաւկին խաղալը զգաց որովայնին մէջ։

Գիւղին մէջ Ղազար աղային տանը համար գայթակղութիւն մը չսեպուեցաւ ասիկա. թէեւ ճշմարտութիւնը քիչ-շատ խմացուեցաւ, բայց ամէնքը ըսին, որ Տիգրանուհին ծառաներէն մէկը գլխէ հանելուն համար վռնտուած էր։ Սուրբիկ հանըմին բարեպաշտութեանը վրայ այս առիթով աւելի շատ խօսուեցաւ. անոր տանը բարոյականին համբաւը քիչ մըն ալ աւելցաւ կարծես։ Տղուն աղջիկ տալ ուզող կիները միաբերան գովեցին մայրն ալ, զաւակն ալ։

—Փօստային մէկն էր,— կ'ըսէին սպասուհիին համար,— առանկ տան մէկ խըյմէթը չգիտցաւ։

Առուտուրի մէջ Ղազար աղայի հետ գործ ունեցողներն ալ մեւնոյն կարծիքէն էին։ Ղազար աղան, Սուրբիկ հանըմը կը մեղքնային, անոնց ի գործ դրած բարիքին դէմ եղած ապերախտութեան վրայ կը զարմանային շարունակ։

—Աշխարհք է աս,— կը կրկնէին գլուխնին երերցնելով։

ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՀՐԱՊ

digitised by A.R.A.R.@

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆ

«ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» (Ալպոմ-Ատլաս Ա. հատոր 1890-1914)

Ամերիկայի մէջ, անցեալ տարի լոյս տեսաւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան պատմութեան 1890-1914 ժամանակաշրջանը ընդգրկող Ալպոմ-պատմութիւնը՝ *«Յուշամատեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Ալպոմ-Ատլաս»* անուանին տակ։

Գործին իրենց մասնակցութիւնը բերած են Յակոբ Մանճիկեան (խմբագիր, քարտէսներու հեղինակ), Ջընար (Աւետեան) Մանճիկեան (Խմբագիրի օգնական, Ծանօթագրութիւններու պատասխանատու), Վրէժ-Արմէն Արթինեան (խմբագիրի օգնական, վերատուգիչ) եւ Լորենց Եագուպեան (Գեղարուեստական Ձեւաւորման պատասխանատու, քարտէսներու գծագրիչ եւ գրաշար)։

Ալպոմը լոյս տեսած է Վահէ Մանուկեանի մեկենասութեամբ։

Ալպոմը կը բացուի Հ.Յ.Դաշնակցութեան Արեւմտեան Ամերիկայի Կեդրոնական Կոմիտէի խօսքով՝ *«Քօն Հայ երիտասարդութեան»*, ուր կը պարզուի անոր բովանդակութիւնն ու նպատակը։ Հ.Յ.Դաշնակցութեան Արեւմտեան Ամերիկայի Կեդրոնական Կոմիտէի խօսքին կը յաջորդէ Յուշամատեանի առաջադրանքներուն վրայ լոյս նետող խմբագրութեան մէկ էջնոց *«Յառաջաբան»*ը։

Յիշեալ երկու գրութիւններէն ետք, *«Իրենք կը պատմեն»* խորագիրով, խմբագիրը, Յակոբ Մանճիկեան, կը բացայայտէ ալպոմը լեցնող նկարներուն խորհուրդը։

Խրիմեան Հայրիկի եւ Վահան Նաւասարդեանի ստորագրութիւնները կրող երկու վկայութիւններէն

Յուշամատեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան
Ալբոմ-ատլաս

ԴԻՒՑԱԶԼԱՍԱՒՐՏ

digitised by A.R.A.R.@

ետք, ալպոմը ամփոփ գիծերու մէջ կը նշէ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան ծննդոցը, գլխաւոր վայրերու եւ խմբակցութիւններու յատուկ յիշատակութեամբ։

Եօթներորդ էջը կը գրաւեն հիմնադիր Երրորդութիւնը՝ իրենց լուսանկարչական պատճէններով եւ ամփոփ կենսագրականներով։ Յաջորդ երկու էջերը նոյն ոճով կը գրաւեն Երրորդութեան գաղափարակից դէմքերը, յաջորդաբար՝ Հայր Աբրահամէն մինչեւ Սաֆօ, թիւով՝ տասներկու դէմք։

Հիմնադրութեան մասնակից տասներկու դէմքեր կը յիշէ ալպոմը, որոնք անկատար կենսագրականներ ունին, իսկ լուսանկար՝ բնաւ։

Էջ տասնմէկի վրայ տրուած է Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան առաջին *Մանիֆեստը*։

Հիմնադիրներու նկարներուն եւ կենսագրութեան յատկացուած բաժիններուն կը յաջորդեն գաղափարի առաջին առաքեալներուն մասին տրուած կենսագրական ծանօթութիւնները եւ կենսագրութիւններուն առընթեր նոյնպէս իւրաքանչիւրին լուսանկարչական պատճէնը, Արաբոյէն մինչեւ Մարգար վարժապետ, Ադամ Արամեան, Գալուստ Ալոյեան, Սեւ Քարեցի Մագօ, Սաթենիկ Մատինեան եւ ուրիշներ, ընդամէնը՝ քսանեօթ հոգի։

Յաջորդ էջին ներկայացուած է Սարգիս Կուկունեանի, Կոստանդին Լիսինեանի եւ Ռուբէն Յովհաննիսեանի խմբանկարը, կողքին՝ Կուկունեանի արշաւանքին ամփոփ պատմութիւնը, եւ յաջորդ էջին՝ արշաւանքին վայրը ներկայացնող քարտէսը, ապա՝ նշանաւոր արշաւանքին մասնակցած գլխաւոր դէմքերէն տասը հերոսներ, դարձեալ իրենց կենսագրականներով եւ լուսանկարչական պատճէններով։

Կուկունեանի արշաւանքին ներկայացումէն ետք քանի մը տողերու մէջ խմբագրութիւնը տուած է Հ.Յ.Դ.ի Առաջին Ընդհանուր Ժողովին (1892) մասին հակիրճ տեղեկութիւն մը, Հ.Յ.Դ.ի *«Ծրագիր»*ին եւ *«Կազմակերպչական կանոններ»* անուն գրքոյկներուն լուսանկարչական պատճէնները, ու Ծրագիրին *«Նպատակ»*, *«Միջոցներ»* եւ *«Կազմակերպութիւն»* անուն ենթախորագիրներն ու մեկնաբանութիւնները։

Երեսուներորդ էջէն սկսեալ արդէն կը սկսի Հ.Յ.Դաշնակցութեան հայրենիքային եւ մարտական արարքներուն պատմութիւնը։ Ներկայացուած է տասնվեց հայրենիքային-զինատար խումբերու կազմակերպիչներու ցանկը՝ թուականի յաջորդականութեամբ (1890-1894) ու քարտէսային բացատրութիւնը։

Մարտական գործունէութիւնները ներկայացուած են նոյնպէս թուականի յաջորդականութեամբ եւ մարտիկ-գործիչներու ցանկով. առաջին առթիւ ներկայացնելով Դերիկի վանքին պատկերն ու Դերիկի Մովսէսի (Ներսէս Իշխանեան) կենսագրականը եւ մարտական տասնվեց ղեկավարներու պատկերները՝ կենսագրականներով։

Սոյն էջերուն կը յաջորդեն 1895-1897 թուականներու հայրենիքային-զինատար խումբերու ցանկերը՝ իրենց գործիչներով (14 հոգի) եւ քարտէսով, ու մարտական ղեկավարներու տասը նկար, ասոնց կենսագրականներն ու խմբանկար մը։

Յեղափոխական արարքներու պատմութիւնը կը սկսի Վանի ինքնապաշտպանութեամբ (1896), անոնց ղեկավարներուն լուսանկարչական պատճէններով (9 հոգի) ու կենսագրականով, առաւել՝ երկու խմբանկար։ Ապա, յաջորդ էջերուն, ընթերցողը կը գտնէ Պանք Օթոմանի գրաւումը խորհրդանշող գծանկար մը ու ամփոփ տողերու մէջ դէպքին պատմութիւնը՝ մասնակից ինը հերոսներուն կենսագրականներով ու նկարներով։

digitised by A.R.A.R.@

Նոյն ոճով, յաջորդ էջին, կը նկարագրուին Սամաթիոյ կռիւները, որոնց կը յաջորդեն Խանասորի արշաւանքը ներկայացնող «Դրօշակ»ի խօսքն ու քարտէսային բացատրութիւնը։ Անմիջապէս ետք՝ ինը խմբանկար, քսանհինգ մարտիկներու կենսագրականներն ու լուսանկարները, որոնց հետ նաեւ Խանասորայ դաշտին մայր պատկերը՝ արշաւանքի ռազմական յատակագիծի մեկնաբանութեամբ ու արշաւանքի ընթացքին գործածուած դրօշակներու պատկերներով։ Այս բաժինը կը փակուի արշաւանքին նահատակուած ֆետայիներու անուններով ու տարիքով։

Խանասորի արշաւանքին կը յաջորդէ հայդուկային-զինատար խումբերու երրորդ շրջանը (1897-1899) միշտ թուականի կարգով, նկարով ու քարտէսով։

Երկու էջերու վրայ կը ներկայացուին Աղբիւր Սերոբի վարած կռիւներու վայրերուն անունները, թուականներով ու քարտէսին վրայ նշուած բացատրութեամբ։ Հոս տրուած է եօթը ֆետայիներէ բաղկացած խմբանկար մը։ Նոյն ձեւով տրուած են Գուրգէնի գործունէութեան եւ վարած կռիւներու (1896-1899) շրջանները, թուականները եւ քարտէսի վրայ նշաններու օժանդակութեամբ կատարուած բացատրութիւնները, առաւել՝ երեք ֆետայիներու՝ Գուրգէնի (Պաղտասար Մալեան), դարաբաղցի Խէչոյի եւ դարաբաղցի Նիկոլայի կենսագրականներն ու պատկերները, ինչպէս եւ՝ Ռուբէնի յուշերէն մէջբերուած Գուրգէնի մահուան բօթին առթած ցաւն ու ֆետայիներու խօսքերը։

Քարտէսով ու եօթը կենսագրական-նկարով կը նկարագրուին Խաթաւան լերան կռիւները։

Կը յաջորդեն Ախլաթ գաւառի ֆետայիները ներկայացնող երկու խմբանկարներ՝ անուններով, ենթականերուն տարիքներով եւ քաղաքացիական պատկանելիութեան նշումով։ Երկու խմբանկարները՝ Բալապեխ Կարապետի կազմած խումբերն են։ Ապա դրուած է Բալապեխ Կարապետի նկարը՝ իր երկու ընկերներուն հետ, եւ ախլաթցի Գէորգի առանձին նկարն ու կենսագրականը։

Կը յաջորդէ մարտական գործունէութիւններու երրորդ շրջանը (1898-1899)՝ վայրերու անուններով եւ քարտէսներով։

Ալպոմի եօթանասունվեցերորդ էջին վրայ տրուած են 1898-1899ի խմբապետներու եւ մարտիկներու հինգ նկարներ եւ կենսագրականներ, ինչպէս՝ Միհրան Թիրեաքեանի, Գէորգ Չաուշի, Սպաղանաց Մակարի, Գալէի, Խորէն Սարգիսեանի նկարները, ու ասոնց հանդիպակաց էջին՝ Խաստուրի եւ Սալնոյ Ձորի կռիւներուն (1899) զոհ գացած տասնվեց ֆետայիներուն կենսագրականները։

Ալպոմին կիրարկած նոյն ոճով ներկայացուած են առաջին տասնամեակի (1890-1900) գործիչներէն երեսուներկու դէմքեր, երկու խմբանկար եւ Կիլիկիոյ գործիչներու անունները՝ առանց նկարի։

Ալպոմի ութսունվեցերորդ էջը կը ներկայացնէ կազմակերպութեան ցանցը (1900ին)՝ երեսուն տեղանուններով եւ աշխարհագրական քարտէսով մը։ Յաջորդ էջերուն վրայ՝ Հ.Յ.Դաշնակցութեան Ուխտը, Հ.Յ.Դ.ի քայլերգն ու Զինանշանի պատկերը։

Յաջորդ էջէն կը սկսի Հ.Յ.Դ.ի գործունէութեան երկրորդ ժամանակաշրջանը (1900-1914), որուն լուսաբանման համար նշուած են մարտական տասներկու մարզ՝ քարտէսներով։

Յաջորդ իննսուն էջերուն վրայ ալպոմը կը ներկայացնէ 1900-1914ին տեղի ունեցած մարտական գործողութիւնները, յեղափոխական արարքները, կռիւները, ինչպէս՝ Ա-

digitised by A.R.A.R.@

ռաքելոց վանքի կռիւը՝ (1901), *Փոքրիկի* Հեռնարկը (1901-1903), Հայ եկեղեցւոյ կալուածներու գրաւումը (1903-1904), Բասենի (1904), Արձէշի (1904), Ռազիի, Մոսունի եւ Ջօրի կռիւները (1904), իսկ էջ 122ին վրայ արդէն կը ներկայացնէ սոյն կռիւներուն ինկած զոհերը, թիւով՝ յիսուներկու հոգի, իրենց տարիքով, ծննդավայրերու անուններով, առանց նկարի։ Որմէ ետք՝ մեկնաբանուած է Հ.Յ.Դ.ի Կարմիր կնիքի ազդեցութիւնն ու հեղինակութիւնը։ Ալպոմը ապա շարունակած է ներկայացնել Սասնոյ Բ. ապստամբութիւնը (1904), Տարօնի դէպքերը (1904), Սուլթան Ապտիւլ Համիտի դէմ կատարուած մահափորձը (1905), Տարօնի, Վասպուրականի (1904-1908) եւ Հայ-թաթարական կռիւները (1905-1906)։ Այս դէպքերուն դրուագումին կողքին՝ ներկայացուած են 230 կազմակերպիչներու, գործիչներու, կռուողներու, ֆեդայիներու եւ զինուորներու նկարներ ու կենսագրականներ, 84 խմբանկար եւ 10 քարտէս՝ մղուած կռիւներուն, դէպքերուն կամ արարքներուն առընթեր։

Ալպոմը հինգ էջերու վրայ կը ներկայացնէ Պուլկարիան, իբրեւ խարիսխներէն մէկը Հ.Յ.Դաշնակցութեան գործունէութեան. հակիրճ տեղեկութիւն կու տայ հոն տարուած աշխատանքներուն ու պուլկար յեղափոխականներուն ու գործիչներուն հետ մեր ունեցած գործակցութեան մասին։ Նաեւ տասնմէկ նկար ու կենսագրական, ինչպէս նաեւ հինգ խմբանկար։

Սոյն բաժինէն ետք, տրուած է Հ.Յ.Դաշնակցութեան վերամշակուած ծրագիրը (1907ին)։

Պուլկարիոյ մէջ տեղի ունեցած աշխատանքները պատկերացնող բաժինին օրինակով կը ներկայացուի Հ.Յ.Դաշնակցութեան գործունէութիւնը Կովկասի մէջ (1907-1912)։ Հոս տրուած են այն տասնհինգ դաշնակցականներու նկարներն ու կենսագրականները, որոնք հալածուեցան Ցարական Ռուսիոյ կողմէ։

Երրորդ երկիրը Պարսկաստանն է, որուն յեղափոխական (1908-1912) ոգորումներուն իր մասնակցութիւնը բերած է Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը։ Ամփոփ գիծերու մէջ տրուած են այդ շրջանի գործիչներուն կենսագրականները՝ իրենց նկարներուն կողքին։ Ալպոմին սոյն էջերուն վրայ նշուած են նաեւ տասնվեց շրջաններու անուններ, ուր կռիւ մղած են Հ.Յ.Դ.ի գործիչները, եւ քանմէկ կռուող խումբերու պատկերներ՝ իրենց խմբապետներուն անուններով։

Ալպոմի այս բաժինէն ետք, էջ 204էն սկսեալ կը ներկայացուի Օսմանեան Սահմանադրութեան նպատակը, ապա կը տրուի Օսմանեան խորհրդարանի Դաշնակցական անդամներուն, Կ.Պոլսոյ եւ հայկական գաւառներու մէջ հաստատուած գործիչներուն նկար-կենսագրականները, ընդամէնը՝ քառասուներկու նկար-կենսագրական։

Սոյն բաժիններուն կը յաջորդէ այլ բաժին մը, ուր կը ներկայացուին այլ գործեր ու գործիչներ՝ 1890-1914 թուականներուն միչեւ երկարող ժամանակաշրջանին։

Հակիրճ բառերով կը ներկայացուի Հ.Յ.Դ. Ուսանողական միութիւններու համագումարը (1908), Հ.Յ.Դ. Ընկերվար Միջազգայնականի անդամագրութիւնը (1908) եւ Հայ Օգնութեան Միութեան հիմնադրութիւնը (1910), վերջինը՝ յատկանշական նկարով մը։

Ապա տեղեկութիւններ կը տրուին *«Դրօշակ»* պաշտօնաթերթի մասին (1891-1914)։ Կը տրուին անոր հրատարակութեան վայրերուն, խմբագիրներուն, ինչպէս նաեւ խմբագրական, վարչական մարմիններուն եւ աշխատակիցներուն անուններն ու վայրերը, նաեւ՝ նկարները՝ *«Դրօշակ»*ի շուրջ հաւաքուած ընկերներու եւ

digitised by A.R.A.R.@

համակիրներու։ «Գրոշակ»էն ետք կը ներկայացուի «Փրօ Արմենիա» ֆրանսերէն շա տօնաթերթը, (1900-1908), անոր հրատարակութեան նշատակը, առաջին թիւին շատՀէնը, անուանի մտաւորականներու, խմբագիրներու եւ ա խատակիցներու անունները, ինչէս՝ Ֆրանսիս տը Փրեսանսէ, Փիէռ Քիյառ, Ժան Ժորես, Ժորժ Քլեմանսօ, Վիքթոր Պեռար եւ Տընի Գօ էն։

Ալշոմին 216 էջին ներկայացուած են գործիչ-ֆետայիներու ընտանեկան կարգ մը շատկերները։

Այս էջին կը յաջորդէ 1890-1908 րջանի ահաբեկիչներուն ներկայացումը, ուր նկարներուն տակ կը տեսնենք անունները ահաբեկիչներուն, իրենց կատարած գործողութեանց վայրերը, թուականը եւ անթահարուածներուն անունները։ Ահաբեկիչները քսան հոգի են։ Նոյն ձեւով կը ներկայացուին նաեւ 1890-1908ի հայդուկային-զինատար խումբերու վաղադներուն եւ ուրիանդակներուն նկարները, թիւով՝ տասը հոգի։ Աշա կը խօսուի 1890-1914ի յեղափոխական հոգեւորականներու մասին, որոնք թիւով քսանեմիկ հոգի են։ Անոնց տասնեօթը միայն նըկար ունին, իսկ նկար ունեցողներէն ոմանք նաեւ կենսագրութիւն։ Յաջորդաբար կը տրուի նաեւ յեղափոխութեան նշաստող վանքերուն անունները, ինչէս՝ Աղթամարի, Ս. Բարթողոմէոս Առաքեալի, Լիմ Անապատի, Դերիկի, Վարագայ Ս. Խաչի, Մ ոյ Ս. Յովհաննու, Մակուի Ս. Ստեփանոս Նախավկայի, Սասնոյ Ս. Առաքելոցի, Մ ոյ Ս. Կարապետի եւ Մակուի Ս. Թադէոս Առաքեալի։ Տրուած են նոյնչէս վանքերուն նըկարները։

Ալշոմը ներկայացուցած է նաեւ 1890-1914 թուականներուն գործող տասնվեց յեղափոխական հայուտիներ, իրենց նկարներով, ու կենսագրականներով։ Անոնց ընկերացած են նաեւ երկու խմբանկար։ Ցի ատակուած են նաեւ Տարօնի կռիւներուն մասնակցած եօթը հայուտիներ։

Տեղեկութիւններ տրուած են 1890-1914 ժամանակա ըջանին զինամթերքի հայթայթման եւ փոխադրութեան մասին։ Տրուած են զէնքի հայթայթման վեց կեդրոններու եւ փոխադրութեան գիծերու անուններ ու անոնց քարտէսները։ Ինչէս նաեւ զինամթերքը Երկիր փոխադրելու համար օգտագործուած գիծերու անունները (քսան գիծ)։

Ներկայացուած են Հ.Յ.Դա նակցութեան զէնքի արհեստանոցները, տասնվեց զինագործներով միասին, ու զինագործներու եօթը խմբանկար, զէնք փոխադրողներու վեց նկար ու կենսագրականներ։

Ալշոմի վերջաւորութեան ներկայացուած են Հ.Յ.Դա նակցութեան Ընդհանուր ժողովները (1892-1914)՝ քարտէսին վրայ մատնան ուած վայրերով եւ Ընդհանուր Ժողովներու մասնակցողներէն խմբանկարներ։ Էջի մը վրայ ներկայացուած են Հ.Յ.Դ.ի թանգարանէն իրայատուկ իրեր, ինչէս հեռադիտակներու, մաուզէր ատրճանակի, դա ոյներու, ռումբի մասերու, մօսին հրացանի նկարներ։ Ցի ուած են զանոնք գործածած թէ շահչանած դէմքերուն անունները. ասոնց կողքին՝ զէնքերու մասին մէջբերումներ կատարուած են Ռուբէնի հատորներէն։

Ալշոմի վերջին էջերուն կան ֆետայիներու երեսունվեց նկար։ Աշա՝ 1890-1914 թուականներու նահատակներու անուններ, իրենց նահատակուած վայրերուն և ումով։ Այդ զոհերուն թիւը հարիւրեսունինն է, որոնք նահատակուած են տասնվեց տարբեր վայրերու մէջ տեղի ունեցած մարտերու ընթացքին։ Նահատակներուն յատկացուած այս էջերուն մէջ կան վկայութիւններ Դանիէլ Վարուժանէն եւ Մու եղ Գալ ոյեանէն։

Ալշոմը կը փակուի անանուն հե-

digitised by A.R.A.R.@

բոսներու տասներեք շատկերներով եւ եօթը խմբանկարներով, որոնց կողքին՝ Ռուբէնէն մէջբերուած հատուած մը, ուր կը նկարագրուին ֆետայիներու կեանքը, կենցաղը, նիստ ու կացը։ Վերջին խմբային շատկերէն առաջ մատուցուած է Միամանթոյի *«Ասպետին երգը»* բանաստեղծութիւնը։

Ալշոմը կը փակուի անձնանուններու եւ նկարներու ցանկով, որ կազմուած է այբենական կարգով։ Նոյն ձեւով տրուած են տեղանունները ու ամէնէն վերջը օգտագործուած աղբիւրները։

Ամփոփելու համար ըսենք, որ Յակոբ Մանճիկեանի գլխատրած խմբագրական մարմնին կազմած Հայ Յեղափոխական Դա նակցութեան ալշոմին այս առաջին հատորը կ'ընդգրկէ երեսունեօթ քարտէս, հարիւրվաթսունեօթը խմբանկար, վեցհարիւրքսանվեց դէմքերու նկար, վկայութիւն եւ հայրենական տեսարան։

Ներկայացուած դէմքերու նկարներուն մէջ կան տասնչորս անուն, որոնք լուսանկարչական շատկերներ չեն ձգած իրենց ետին։ Խմբագրութիւնը այդ բացը լրացուցած է տուեալ դէմքերուն կենսագրականներուն թելադրած գծանկարներով։ Գծանկարով ներկայացուած են Սշաղանաց Մակարը, Գեալ օ Մանուկը, Մարգար վարժաշետը, Շէնիկի Մանուկը եւ ուրի տասը յեղափոխականներ, որոնք անտարակոյս ընդունելութիւն շիտի գտնեն եւ ընդհանրանան մեր ժողովուրդին մէջ, ինչէս նոյն եղանակով ընդունուեցան եւ ընդհանրացան մեր սուրբերէն ու շատմիչներէն ատերը։

Ալշոմին համար օգտագործուած են մեծադիր էջեր ու ընտիր թուղթ, իսկ տշագրութիւնը գլուխ բերուած է առաւելագոյն խնամքով։

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՏՕՆԵՐ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ»

Այս տարի Լոս Անճէլսի մէջ լոյս տեսաւ Կարօ Պետրոսեանի պատրաստած «Հայաստանեայց եկեղեցւոյ տօներ եւ ազգային աւանդութիւններ» անուն հատորը, 292 էջ ծաւալով։

Կողքի նկարին հեղինակն է Փօլ Կիրակոսեան։ Նկարը կը խորհրդանշէ Հայաստանեայց եկեղեցին, որ հիմնուած է ժայռերու եւ հաւատքի վրայ։

Գիրքը, «Նոր կեանք» շաբաթաթերթի մատենաշարին ինեկորդն է։ Տպուած է տպարան «Մարքոյի մէջ, մեկենասութեամբ Տէր եւ Տիկին Զոհրապ եւ Սոնա Գասպարեաններուն՝ ի յիշատակ իրենց ծնողներուն։

Հատորը կը սկսի Թիւրանդ Եղիայեանի ստորագրուած «Խօսք գնահատանքի» խորագրուած գրութեամբ, որուն կը յաջորդէ հեղինակին «Երկու խօսք»ը։

Գիրքին իններորդ էջէն կը սկսի բուն նիւթը։ Առաջին տարիս տրուած են տօներուն տեսակները՝

Ա.—Աւագ տօներ (4 տօն)։

Բ.—Տնօրինական տօներ (9 տօն, Ս. Մնունդէն մինչեւ Վարդավառ)։

Գ.—Տէրունի տօներ (8 տօն)։

Դ.—Սուրբերու տօներ (ոմանք այլ եկեղեցիներու յատուկ սուրբերէն՝ Ս. Գէորգ զօրավար, Ս. Սարգիս զօրավար, Ս. Կիպրիանոս եւ ուրիշներ՝

digitised by A.R.A.R.@

Հայ եկեղեցւոյ կողմէ առաջադրուած եւ սրբացուած անուններ, ինչպէս՝ Գրիգոր Լուսաւորիչ, Թարգմանչաց, Վարդանանք, եւայլն։

Ապա՝ կարօ Պետրոսեան ներկայացուցած է «ՏՕՆԵՐՈՒ ՅԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐ»ը՝

Ա.—Անշարժ տօներ։

Բ.—Շարժական տօներ։

Գ.—Տաղաւարներ։

«Հայաստանեայց եկեղեցւոյ տօներ եւ ազգային աւանդութիւններ» հատորը տասնմէկ էջերու վրայ ներկայացուցած է Թարգմանչաց տօնը, խօսած է Թարգմանիչներու եւ Աստուածաշունչ մասեանի Թարգմանութեան մասին, որ Թարգմանչական դպրոցոց մըն է։ Այս էջերուն մէջ զետեղած է հայկական այբուբենի մէկ գեղեցիկ պատկերը ու անոր սոեղծիչին՝ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի նկարը։ Իսկ սկիզբի բաժինը գրուած է Ս. Մեսրոպի մասին արձանագրած կոբիւնի վկայութիւններէն բաժին մը Թարգմանչաց տօնին յատկացուած բաժինին վերջաւորութեան Պետրոսեան տուած է քառերու եւ ծանօթագրութիւններու բաժինը, ուր կը ներկայացուին անձերու, տեղանուններու եւ այլ նիւթերու մեկնաբանութիւններ։ Այս ոճը կիրարկած է հատորին բոլոր գլուխներուն առիթներով։ Իւրաքանչիւր խորագրի կամ նիւթի մեկնաբանութենէն եւ տալով տուեալ նիւթին առընչուող դէմքերու, տեղանուններու եւ հանգամանութիւններու բացատրութիւնները, թիւով չուրջ հարիւր քառասուն բառ։

ՏՕՆ բաժինին մէջ, Թարգմանչացէն եւ եւ ներկայացուած է «Առաջին լուսատուիչներ»ը։ Ամփոփ գիծերով նկարագրուած է քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստանի մէջ, խօսացուած են Ս. Թադէոսի, Ս. Բարթողոմէոսի, Ս. Յակոբ Մծնայ Հայրապետի, Ս. Ստեփանոս Նախավկայի, Ս. Պօղոս եւ Ս. Պետրոս Առաքեալներու գործունէութեանց պատմութիւնները ու տրուած համապատասխան դէմքերուն մեծադիր նկարները, ինչպէս նաեւ՝ իրենց անունով կառուցուած վանքերն ու եկեղեցիները, մասունքներու պատկերներն ու հնավայրերը։

Սուրբերէն եւ եւ, կարօ Պետրոսեան խօսած է Նոր տարի ու Ճրագալոյցի մասին ու մէջերում մը կարդացած է Մովսէս Քերթող հայրապետի (441 թ.) շարականներէն։ Բացի այս տօներէն, «Հայաստանեայց եկեղեցւոյ տօներ եւ աւանդութիւններ» հատորին մէջ ներկայացուած են նաեւ հայկական Տաղաւարները (Ս. Մընուանդ, Ս. Յարութիւն, Համբարձում, Վարդավառ եւ Խաչվերաց), որոնց մեկնաբանութեամբ նորոգուած են հայկական աւանդութիւնները։

Այս գործը խմբագրելու համար կարօ Պետրոսեանը օգտագործած է կրօնական գրականութեան մարզին մէջ ինկող 36 աղբիւրներ, որոնց ցանկը տուած է հատորին 285րդ էջին վրայ, «Մատենագիտութիւն» խորագրին տակ։

Հեղինակը դիրքը զարդարած է բազմաթիւ պատկերներով։ Հոն կը գտնենք քանհիսնեակ վանքերու եւ եկեղեցիներու պատկերներ (որոնցմէ տասներեքը Սփիւռքէն, երեքը՝ պատմական Հայաստանէն, իսկ վեցը՝ ներկայ Հայաստանէն), տասնինը նկար եկեղեցական գանձերու, ինչպէս՝ սրբ-

digitised by A.R.A.R.@

բատուփերու, վարագոյրներու, խայիրու, Աւետարանի պահպանակներու, Աջերու, արկղերու, Նշխարանոցներու եւ ասաներու։ Նաեւ Նշանաւոր հեղինակներէ առնուած մանրանկարչական եւ իւղանկարչական շուրջ 40 պատկերներ, դասական հեղինակներէ՝ Թորոս Ռոսլինէն, Յովհաննէս Յովհաննիսեանէն, Մաղկող Հայրապետէն, Մաղկող Խ. կեսարացիէն։ Պատկերներ օգտագործուած են անյայտ հեղինակներէ, ինչպէս նաեւ ժամանակակից հեղինարկներէ՝ Մարտիրոս Մարեանէն, Գրիգոր Խանջեանէն, Գ. Բաշինջաղեանէն, Վ. Սուրէնեանէն եւ երեք օտարներէ՝ Էլ Կրէկոյէն, Ստեփանոս Լեհացիէն եւ Միխայէլ Վրուպէլէն։

«Հայաստանեայց եկեղեցւոյ տօներ եւ ազգային աւանդութիւններ» *գիրքի էջերուն դեռ կը գտնենք յուշարձաններու եւ խաչքարերու պատկերներ, ինչպէս նաեւ քարտէս մը, որ կը նշէ* «Մուրճ տեղեաց շրջանները»։

Այս պատկերներուն հետ՝ կարօ Պետրոսեան իր աշխատասիրութիւնը հարստացուցած է բանաստեղծութիւններով, յատկանշական մէջբերումներ կատարելով Շարակնոցէն, *Յովհաննէս Շիրազէն եւ Վահագն Դաւթեանէն։*

«ՆԱՄԱԿԱՆԻ ՆՈՐԱՅՐ ԲԻԶԱՆԴԱՑԻԻ»

(Պատրաստեց՝ Մարտիրոս Մինասեան)

Վերջերս, գրող եւ հրատարակիչ Թորոս Թորանեանի նախաձեռնութեամբ լոյս տեսաւ ծանօթ մտաւորական Մարտիրոս Մինասեանի պատրաստած *«Նամականի Նորայր Բիւզանդացիի»* խորագրեալ գիրքը, որ կը բաղկանայ 110 էջերէ։ Գիրքին կողքին վրայ վերոնշեալ անունով ընթերցողին ներկայացող այս հրատարակութիւնը կը ստանայ այլ անուանում, երբ անուանաթերթի էջին վրայ կը կարդանք՝

ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲԻԶԱՆԴԱՑԻ
ՆԱՄԱԿՆԵՐ
ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐԻՆ
Հրատարակութեան պատրաստեց
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
Պէյրութ, 1992

Հպանցիկ ակնարկ մը՝ հատորը կազմած 41 նամակներուն վրայ, եւ յստակ կը դառնայ, որ վերջինը պէտք է ըլլայ խորագիրը այս գիրքին, իսկ *«Նամականի Նորայր Բիւզանդացիի»* շապիկին վրայ տեղ գրաւած է հրատարակիչին կարգադրութեամբ։ Փաստօրէն, Մ. Մինասեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսած նամակներու խորագիրին մէջ, ան միշտ ալ փորձած է յստակացնել նամակագիրին եւ հասցէագրեալին անունները, երբ այդ նամակները ուղղուած են նոյն անձին կամ միեւնոյն հաստատութեան ներկայացուցիչներուն։

Նորայր Բիւզանդացիի այս նամականին կը բացուի հրատարակիչին ստորագրութիւնը կրող *«Գիրքը եւ անոր հեղինակը»* խորագրեալ ներածականով, ուր ի միջի այլոց կը կարդանք. *«կարգալով Բիւզանդացիի թիւով ոչ մեծ այս նամակները, զանոնք դասել ուսանելի, այլ տրխրութեամբ հաստատեցի, թէ հայ հեղինակին կեանքը, պետական հովանաւորութենէ զրկեալ կեանքը ե-*

digitised by A.R.A.R.@

դած է նո՛յնը դար մը առաջ, եւ կը մնայ գրեթէ անփոփոխ մինչեւ այսօր»:

Ապա, սեղմ գիծերու մէջ, Թորոս Թորանեան կը ներկայացնէ այժմ Ժընեւի պետական համալսարանին մէջ գրաբարի դասախօս եւ մատենագէտ Մարտիրոս Մինասեանն ու իր բանասիրական վաստակը, յատուկ ուշադրութեան արժանացնելով Մ. Մինասեանի հարիւրէ աւելի հայերէնով եւ ֆրանսերէնով գրուած գիտական յօդուածներն ու *«Ցառակացուցիչ-յառակացեալ կապակցութիւնը գրաբարում»* եւ *«Գրաբար Աւետարանների համադրութիւն»* անուն հատորները։

Կը յաջորդէ *«Նորայր Ն. Բիւզանդացու նամակներից Վիեննայի Մխիթարեաններին»* խորագրեալ Մ. Մինասեանի յառաջաբանը, ուր կը ներկայացուի հայ կաթողիկէ ընտանիքի մը յարկին մէջ ծնած, 11 տարի (1866-1876) Հ. Յարոյթիւն Թերզոնց անունով Ս. Ղազարի Մխիթարեան Միաբանութեան ծառայած, ապա՝ 1876ին առանց աղմուկի աշխարհականացած եւ մինչեւ իր մահը (1915) հայ բանասիրութեամբ եւ բառարանագիտութեամբ զբաղած Նորայր Ն. Բիւզանդացիի հարուստ կեանքն ու վաստակը։

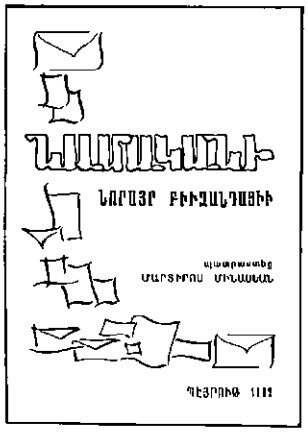

«Նրա գրագրանը եւ դիւանը այսօր պահւում են Շուէդիայի Գէօթէբորգ քաղաքի համալսարանի կենտրոնական գրադարանում» մատնանշումը կատարելէ ետք, Մ. Մինասեան Բիւզանդացիի վաստակը կը գնահատէ հետեւեալ նախադասութիւններով.

«Նորայրը հրատարակել է մի քանի յօդուած եւ «Հայկական բառաքննութիւն», «Կորիւն վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնք» ու «Բառագիրք ի գաղիերէն լեզուէ ի հայերէն» աշխատութիւնները։ Դիւանում անտիպ մնում են ո՛չ միայն յօդուածների ձեւով հրատարակելիներ, այլեւ՝ մեծարժէք աշխատութիւններ, ինչպէս հինգերորդ դարի որոշ մատենագիրների բնագրեր, որոնցից շատ թղթեր են կորել, «Բառագիրք ստորին հայերէնի», որի վերջին հատորն ամբողջ կորել է, «Նոր հայկազեան բառարան»ի վերանայումը չորս հատորով եւ այլ գործեր։ Ամբողջը մի թանկագին գանձարան է հայ բանասիրութեան եւ բառարանագրութեան համար»։

Ապա, Մ. Մինասեան կ'աւելցնէ, որ հրատարակութեան պատրաստած իր նամակները պահուած են Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան դիւանին մէջ։ Վերոնշեալ նամակներուն մէջ նախորդ նամակներու վերաբերող ակնարկութիւններու, ինչպէս նաեւ՝ Հ.Ն. Ակինեանի *«Նորայր Ն. Բիւզանդացի»* յօդուածին մէջ մէջբերուած նամակներուն (*«որ մեր ձեռքում չեն»*) փաստին վրայ հիմնուելով՝ Մ. Մինասեան կը հաստատէ. *«Վստահ ենք, որ ուրիշ նամակներ կան դիւանում կամ չեն պահպանուել»*։

Եզրակացնելով, Մ. Մինասեան կը ներկայացնէ թուական ցուցակը Մխիթարեան 10 հայերու հասցէագրուած Ն. Բիւզանդացիի այս նամակներուն

digitised by A.R.A.R.@

(ընդհանուր գումար՝ 41 նամակ), որոնց հնագոյնը՝ ուղղուած Հ. Ռափայէլ Պարոնչին, կը կրէ «Ստոքհոլմ, 7 Մարտ 1888» թուականը, իսկ վերջինը՝ հասցէագրուած Հ. Արիստակէս Վարդանեանին՝ «Վենետիկ, 16 Ապրիլ 1912» թուականը։

Նորայր Բիւզանդացիի խնդրոյ առարկայ 41 նամակները լաւագոյնս կը պատկերացնեն ժամանակաշրջանի, բայց յատկապէս Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան բանասիրական, բառարանագրական, թարգմանչական, լեզուաբանական, կարճ խօսքով՝ գրական-մշակութային այն եռուն կեանքը, որուն սպասաւորները եղան Մխիթարեան հայրերը՝ իրենց ուսումնասիրութիւններով, թարգմանութիւններով եւ պատմագրական, քերականական, իմաստասիրական, կրօնական ու բառարանային մեծաթիւ հրատարակութիւններով։

«*Հանդէս ամսօրեայ*»ի էջերուն հրատարակուած աշխատասիրութիւններուն, գրախօսականներուն, թարգմանութիւններուն, մեկնութիւններուն, ինչպէս նաեւ՝ Ս. Ղազարի թէ Վիեննայի գոյգ տպարաններէն լոյս աշխարհ եկած դասական թէ ժամանակակից այլաբնոյթ հատորներուն, բառարաններուն եւ թարգմանութիւններուն առիթով առարկայական ու հիմնաւորեալ դիտողութիւններ կատարած Նորայր Բիւզանդացիի այս նամակները կու գան ապացուցելու, որ ան իր ամբողջ կեանքը նուիրած է հայ գիրքին եւ մշակոյթին։

Նորայր Բիւզանդացիի խնդրոյ առարկայ նամակներին կցուած են Մարտիրոս Մինասեանի ծանօթագրութիւնները, որոնք սեղմ բնութագրումներով կը լուսաբանեն նամակներուն մէջ արծարծուած հարցերն ու յիշատակուած միաբաններն ու մտաւորականները։ Հատորը կը փակուի Մ. Մինասեանի պատրաստած *բառացանկ*ով, որ կ'ամփոփէ անունները նամակներուն մէջ յիշատակուած մտաւորականներուն, թերթերուն, բանախօսներուն եւ հայագիտական հրատարակութիւններուն՝ համապատասխան նշումներով։

digitised by A.R.A.R.@

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

ՄԵԾԱՐԱՆՔԻ ՀԱՆԴԻՍՈՒԹԻՒՆ՝ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ՇԱՀԱՆԴՈՒԽՏԻՆ

Լիբանանի Լ.Օ.Խ.ի Շրջանային Վարչութեան նախաձեռնութեամբ, Կիրակի, 14 Փետրուար 1993ին, կէսօրէ առաջ, Յակոբ Տէր Մելքոնեան սրբահին մէջ տեղի ունեցաւ մեծարանքի հանդիսութիւն մը՝ նուիրուած մեր մտաւորական կեանքին մէջ ծանօթ անուն եւ Լ.Օ.Խ.ի բազմամեայ անդամ Շահանդուխտի։

Հանդիսութեան բացումը կատարուեցաւ Լիբանանի, Հայաստանի եւ Լ.Օ.Խ.ի քայլերգներու յոտնկայս ունկընդրութեամբ։ Բացման խօսքով հանդէս եկաւ Լ.Օ.Խ.ի Շրջանային Վարչութեան ատենապետուհի Սեդա Խտըշեան, որ ընդգծեց կարեւորութիւնը այս ձեռնարկին եւ բարձր գնահատեց մեծարուող խաչուհին, որ իր գոյնն ու գիծը ունեցաւ լիբանանահայութեան մտաւոր ու մշակութային կեանքը պատկերացնող խճանկարին մէջ։

Օրուան առաջին բանախօսը՝ տիկին Վիգի Թորիկեան, անդրադարձաւ Լ.Օ.Խ.ի ծիրին մէջ Շահանդուխտի ունեցած աւելի քան 35 տարիներու գործունէութեան եւ անսակարկ նուիրումին։ Ապա, ան խօսեցաւ Շահանդուխտի լրագրական եւ հրապարակագրական վաստակին մասին, յատկապէս վեր առնելով հայկական բարքերու տէր կանգնելու եւ տագնապահար լիբանանահայութիւնը խրախուսելու անոր խիզախ ոգին։

Երկրորդ բանախօսը՝ Կարօ Յովհաննէսեան, իր խօսքին առաջին բաժինով, նշեց Շահանդուխտի կրթական գործունէութիւնը՝ իբրեւ կիրակնօրեայ դպրոցի եւ հայ լեզուի ու պատմութեան ուսուցչուհի։ Կրթական մշակը ներկայացնելէ ետք, Յովհաննէսեան խօսեցաւ լրագրող-հրապարակագիր եւ գրագիտուհի Շահանդուխտի մասին, ընդգծելով այն հիմնական մտածումը, որ Շահանդուխտի յօդուածներն ու գրութիւնները ժողովուրդին կողմէ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուին՝ իրենց պարզ ու դիւրահասանելի լեզուին պատճառով։ *«Անոր էջերուն մէջ կեանքն է, որ կը բաբախէ»* աւելցնելէ ետք, բանախօսը մէկ առ մէկ անդրադարձաւ Շահանդուխտի քանաստեղծական, օրագրական եւ վիպական ժողովածուներուն գեղարուեստական յատկանիշներուն։

Հանդիսութեան աւարտին, օրինութեան խօսքով բեմ բարձրացաւ առաջնորդ սրբազանը, որ շնորհաւորելէ ետք այս գեղեցիկ նախաձեռնութեան հեղինակ միութիւնը, բարձր գնահատեց Շահանդուխտի հատատրիմ ծառայութիւնը իր ազգին՝ մէկէ աւելի մարզերէ ներս։ Իր խօսքը աւարտելով, Արամ Արքեպս. Քէշիշեան յատուկ գիրով մը պատուեց Շահանդուխտը, իսկ Լ.Օ.Խ.ի Շրջ. Վարչութիւնը մեծարեալ յոբելեարին գործունէութիւնը գնահատեց յատուկ շքանշան մը։

digitised by A.R.A.R.@

ԵՐԳՈՂ ԽԱՉՔԱՐ

Լուսինէ Զաքարեանին

Որտեղի՞ց եկաւ նա այսքան անեղծ,
Այսքան ոգեղէն, այսքան անմեկին...
Եւ ի՞նչ հրաշքով խաչքարից հանեց
Նրա մէջ նիրհող մաքուր մեղեդին:

Եւ ի՞նչ հրաշքով վերծանեց նա պարզ
Այն հնչիւնների քնքշանքը թաւիշ,
Որ խլացել էր հողմերից օտար
Եւ քարացել էր դարաւոր ցաւից:

Երգեց... Ու երգը ծաւալում վերում,
Հալւում էր իբրեւ ջողանջը զանգի,
Կանչում էր աւեւ եկիր մի հեռու
Եւ կանչում էր մեզ խոստովանանքի:

Մեզ, որ օրերի վազքի մէջ անքուն
Մոռացել էինք ինքներս անգամ,
Որ մեր հոգու մէջ այսքան մաքրութիւն
Եւ թախիծներ կան դեռ արարչական:

Երգեց... Ու այնտեղ՝ կապոյտում վերին,
Ինչ-որ մի խորին խորհուրդ էր թեւում,
Աստղային լոյսը խոնարհ կոպերին՝
Մայր Հայաստանն էր ասեւ երեւում:

Ծիրանի ծառը բուրում էր բարակ,
Եւ անրջում էր ակօսը տրտում,
Կաթկթում էին ցօղերն անարատ,
Մեղաւորներիս լոյսով մկրտում:

Երգեց... Եւ լուշեց ձայնն այդ մոգական.
Որ թէ այդ փխրուն աղջկայ հոգում
Դարերից ձգուող ոգի կայ այդքան,
Ուրեմն շատ ենք լամաւ ու տոկուն:

Եւ փա՛ռք, ուրեմն, քե՛զ, երգող խաչքար,
Քե՛զ, մկրտութեան մաքուր աւազան,
Դարերից ձգուող մեր ոգու բարբաւ,
Դարերից ձգուող լուսեղէն մեր ձայն...

ՎԱՀԱԳՆ ԴԱՒԹԵԱՆ

31 Դեկտեմբերի 1992ին, Երեւանի մէջ իր մահկանացուն կնքեց հայ միջնադարեան եւ եկեղեցական երգերու անզուգական մեկնաբան, հայրենի տաղանդաւոր երգչուհի Լուսինէ Զաքարեան, որ իր քնարական հոգեզմայլ ձայնով (քնարական սոփրանօ) տասնամեակներ շարունակ դիտեց իր հազարատոր ունկնդիրները, Հայաստանի եւ Սփիւռքի մէջ:

Լուսինէ Զաքարեան ծնած է 1937ին, Ախալքիա: 1962ին, յաջողութեամբ կ'աւարտէ Երեւանի պետական երաժշտանոցի ձայնամարզութեան բաժանմունքը: 1965էն սկսեալ ան մաս կը կազմէ Հայաստանի Ֆիլհարմոնիային, իսկ 1970էն ի վեր՝ ձայնափիւռի եւ պատկերասփիւռի զոյգ հաստատութիւններուն՝ իբրեւ գլխաւոր մեներգչուհիներէն մէկը: Տարիներ շարունակ ան նաեւ երգեր կ'ունենայ Ս. Էջմիածնի հոգեւոր երգախումբին հետ՝ իբրեւ առաջին մեներգչուհի:

Լուսինէ Զաքարեանի թաղման եւ յուղարկաւորութեան արարողութիւնը տեղի ունեցած է 4 Յունուար 1993ին եւ մարմինը ամփոփուած՝ Ս. Գայեանէ վանքին բակը:

digitised by A.R.A.R.@

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՇԱՐԺԱՊԱՏԿԵՐԻ ՓԱՌԱՏՕՆ՝ ՓԱՐԻԶԻ «ՓՈՄՓԻՏՈՒ» ԿԵԴՐՈՆԻՆ ՄԷՋ

9 Յունիսին, Արուեստի եւ մշակոյթի Փոմփիտու Կեդրոնին (Փարիզ) մէջ, տեղի ունեցած է բացման հանդիսութիւնը *«Հայկական շարժապատկերի փառատօն»*ին, որ պիտի տեւէ մինչեւ 18 Հոկտեմբեր։

Պաշտօնական բացման հանդիսութեան, առաջին հերթին խօսք առած է ֆրանսական եօթներորդ արուեստի նշանաւոր քննադատներէն մէկը համարուող Ժան Ռուստուանի, որ ամփոփի գիծերու մէջ ներկայացուցած է հայկական շարժապատկերի պատմութիւնն ու նուաճումները՝ *«Հայկական շարժապատկերի երէկը եւ այսօրը»* խորագրեալ իր մասնագիտական ելոյթով։

Ապա բեմ բարձրացած է Հայաստանի Հանրապետութեան մշակոյթի նախարարութեան շարժապատկերի գծով տեղակալ Միշա Ստամբոլցեան։

Հայ ֆիլմադարանի տնօրէն Գագիկ Ջատցեանի մասնակցութեամբ եւ ջանքերուն շնորհիւ իրականացած այս փառատօնի ընթացքին, ֆրանսացի, օտար թէ հայ արուեստագէտները առիթը պիտի ունենան ամբողջական գաղափար մը կազմելու հայկական եօթներորդ արուեստի մասին՝ դիտելով առաջի փորձերէն մինչեւ նորագոյն արտադրութիւնները։

Փաստօրէն, կարճամեթրաժ թէ լիամեթրաժ վաւերագրական 120 ժապաւէնները կ'ամփոփեն Հայաստանի եւ Սփիւռքի շարժապատկերի պատմութիւնը։ Յայտագիրին վրայ տեղ գրաւած են Հանրի Վերնէյլի (Աշոտ Մալաքեան) նկարած առաջին կարճամեթրաժ ժապաւէնը՝ նուիրուած Աւետիս Ահարոնեանին (1948), Հ. Բեկ-Նազարեանի *«Պեպո»*ն (1935), Հենրիկ Մալեանի *«Ծռանկիւնին»* (1967) եւ *«Նահապետ»*ը (1977), Ֆ. Դովլաթեանի *«Բարեւ, ես եմ»*ը (1965), Ս. Փարաջանովի *«Մոռացուած նախնիների ստուերները»* (1965) եւ *«Նռան գոյնը»*, Ա. Փելեշեանի *«Սկիզբը»* (1967), *«Մենք»* (1969), *«Մեր դարը»* եւ այլ ժապաւէններ։

ԳԱՐԱՃԻՈՅԻ *«ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԸ»* ԳՏՆՈՒԱԾ

16րդ դարուն ստեղծագործած իտալացի տաղանդաւոր գեղանկարիչ Գարաճիոյի հրաշալիքներէն մէկը նկատուած *«Քրիստոսի համբարձումը»* անուն պաստառը վերջերս գտնուած է Ցիսուսեան հայրերու Տապլինի մէկ վարժարանի մառանին մէջ լքուած՝ անարժէք հին գոյքերու կոյտի մը տակէն։ Բժիշկի մը կողմէ Ցիսուսեան հայրերուն նուիրուած այս բացառիկ պաստառին երեւան գալէն ետք, դպրոցին պատասխանատուները պահ մը ենթադրած են, թէ անիկա Գարաճիոյի նշանաւոր պաստառին մէկ ընդօրինակութիւնն է, սակայն մասնագէտներու մանրազնին քննութիւնը եկած է հաստատելու, որ գտնուած պաստառը նոյնինքն Գարաճիոյի նշանաւոր ստեղծումն է։

50 միլիոն իրլանտական ստերլին (75 միլիոն ամերիկեան տոլար) գնահատուած *«Քրիստոսի համբարձումը»* Ցիսուսեան հայրերը նուիրած են Տապլինի թանգարանին, որ զայն արուեստասէր հանրութեան պիտի ներկայացնէ յառաջիկայ Նոյեմբերէն սկսեալ։

digitised by A.R.A.R.@

Հ. Յ. Դ. ՄԱՄԼՈՅ 4ՐԴ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

1993թ. Յունիսի 12-19ը Հայաստանում կայացաւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան մամլոյ պատասխանատուների խորհրդաժողովը: Մեր ժողովրդի զարթօնքից, անկախ հայկական պետականութեան վերականգնումից յետոյ սա հայրենիքում առաջին համադաշնակցական ձեռնարկն էր, եւ դրանով իսկ՝ խորհրդանշական:

Վերջին չորս տարիներին կատարած աշխատանքի, մեր մամուլի առջեւ ծառացած հիմնախնդիրների, որպէս պետութեան կայացման հիմնական երաշխիք՝ ազատ մտքի ու մամուլի հաստատման հարցերի քննարկմանը մասնակցեցին Հայաստանի ու արտերկրի դաշնակցական մամուլի ներկայացուցիչները:

Արձանագրելով, որ եւ՛ Դաշնակցութիւնը, եւ՛ նրա գաղափարների արտայայտիչ մամուլը այս ընթացքում իրենց բոլոր կարելիութիւններով ձեռնամուխ են եղել անկախ հայկական պետականութեան կայացման, Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարի եւ մեր ժողովրդի հոգեւոր արժէքների պահպանման գործին՝ խորհրդաժողովը այնուհետեւ քննութեան առաւ դաշնակցական մամուլի ռազմավարութեան եւ մարտավարութեան հիմնահարցերը՝ դրանք բխեցնելով մեր ժողովրդի ու պետականութեան առջեւ ծառացած խնդիրներից: Որպէս դրական շրջադարձ գնահատուեց գաղափարախօսական կաղապարներից ու միակուսակցական խօսափողի պարտադրեալ վիճակից հայրենի մամուլի ազատագրման գործում դաշնակցական թերթերի ներդրումը, ինչպէս այդ ուղղութեամբ ընդհանրապէս հայաստանեան մամուլի ձեռքբերումները՝ յատկապէս մեր ազգային արժէքների վերականգնման, լրատուութեան ազատ տարածման, ժամանակակից չափանիշներով ազատ մամուլի ստեղծման ասպարէզներում: Խորհրդաժողովը նաեւ հաստատեց, որ հայրենիքում ու արտերկրում դաշնակցական մամուլի խիստ, երբեմն ճակատային, բայց անաչառ հրապարակումները թշնամաբար էին ընդունւում ինչպէս կոմունիստական, այնպէս էլ ներկայ իշխանութիւնների կողմից, պետական քարոզչութեան միջոցները շարունակում են միակ ճշմարտութեան թելադրողի իրենց կեցուածքը: Այս մօտեցումով էլ տասնամեակներ շարունակ դաշնակցական մտքից ու խօսքից զրկուած հայ ժողովրդին նոյն այդ շրջանակները փորձեցին ներշնչել, թէ դաշնակցական մամուլը ազգային մտածողութեան ակունքներից բխող խօսքն ու պատգամը չէ: Եւ, բնականաբար, նաեւ որոշ քաղաքական շրջանակներ պիտի

digitised by A.R.A.R.@

փորձէին մեր մամուլը որակել իբրեւ նեղ կուսակցական շահերով առաջնորդուող: Որպէս այդ կարգի մօտեցման դրսեւորում գնահատուեց հէնց խորհրդաժողովի օրերին ՀՀ նախագահի հեռուստաելոյթում դաշնակցական մամուլը «անբարոյ» բնութագրող անհիմն ու անպատշաճ որակումը: Խորհրդաժողովը, դաշնակցական մամուլի առաջնահերթ նպատակը համարելով համազգային խնդիրներին ծառայելը, ազատ ու պատասխանատու մամուլի միջոցով ժողովրդավարութեան հաստատումը, միաժամանակ նշեց, որ այդ իմաստով դեռեւս երկար ճանապարհ կայ անցնելիք, դեռեւս շարունակւում են հակադաշնակցական պայքարի ոգով քաղաքական գործունէութեան ճնշումները, որոնց օրինակներից մէկն էլ անցեալ տարի արտաքսման հրամանագրով Հայաստանում Հ.Յ.Դ. 26րդ Ընդհանուր Ժողովի կայացումը խանգարելն էր: Խորհրդաժողովը և՛ դաշնակցական, և՛ ընդհանրապէս հայ մամուլի առաքելութեան մէջ կարեւորեց մտաւորական արժէքների դերը, քննեց ժողովուդ-մտաւորականութիւն կապի խզման պատճառները եւ անհրաժեշտ համարեց իրապէս ազգային մտահոգութիւններով ապրող մտաւորականներին մամուլի միջոցով ժողովրդին բացուելու հնարաւորութեան ընձեռումը:

Նոյն կարեւորութեամբ քննարկուեցին նաեւ դաշնակցական մամուլի մասնագիտական խնդիրները՝ դրանք չառանձնացնելով հայ մամուլի դիմակայած դժուարութիւններից: Ընդգծելով ազգային պետականութեան ամրապնդման, Արցախի հիմնահարցի լուծման, ընկերային ծայրայեղ տագնապալի իրավիճակի յաղթահարման ասպարէզներում մամուլի պատասխանատու դերը՝ խորհրդաժողովը կարեւորեց հայ մամուլի ազատութեան պետական երաշխիքների ապահովումը: Խորհրդաժողովը նաեւ շեշտեց մամուլին վիճակուած կարեւոր դերը ազգի եւ հայրենիքի առջեւ դրուած հիմնահարցերը հաւաքական պատասխանատուութեամբ վճռորոշելու մէջ: Յատկապէս, արցախեան ճակատի վրայ արեամբ նուաճուած հողատարածք կորցնելու այսօրուայ վտանգին յանդիմման մամուլն է կոչուած ամրապնդելու մեր ժողովրդի մարտունակութիւնը, որ միակ ապահով երաշխիքն է կորուստների ու պարտութիւնների դէմ:

Արձանագրելով մեր գերագոյն նպատակի՝ Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի ստեղծման ճանապարհին վերջին տարիների առաջընթացը, մեկնելով հայ մամուլի առջեւ դրուած խնդիրներից եւ, մասնաւորապէս, դաշնակցական մամուլին վիճակուած առաքելութիւնից՝ խորհրդաժողովը հաստատեց ժողովրդին եւ իրապէս ազգային պետականութեան կայացմանը դաշնակցական մամուլի աւանդոյթների ու պատասխանատուութեան ոգով ծառայելու վճռականութիւնը:

19-06-93թ.

digitised by A.R.A.R.@

«ԲԱԳԻՆ»

ԱՄԻՍՆԵՐՈՒ ՎՐԱՅ
ԵՐԿԱՐԱԾ ՊՐՊՏՈՒՄՆԵՐԷ
ՈՒ ԿՈՒՏԱԿՈՒՄՆԵՐԷ ԵՏՔ,
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՍ ՊԱՏՐԱՍՏԵՑ

ԲԱՑԱՌԻԿ ՀԱՄԱՐ ՄԸ

ՈՐ, ԱՄԲՈՂՋՈՒԹԵԱՄԲ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ՊԻՏԻ ԸԼԼԱՅ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱՄԵՐՁ ԾՐՋԱՆՆԵՐՈՒՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՑԱԽԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՄՂՈՒԱԾ ՄԱՐՏԵՐՈՒՆ ԸՆԹԱՑՔԻՆ ԻՆԿԱԾ ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒՆ:

«ԲԱԳԻՆ»Ի ՍՈՅՆ ԲԱՑԱՌԻԿԻՆ ՄԷՋ ԸՆԹԵՐՑՈՂԸ ՊԻՏԻ ԳՏՆԷ ԱՒԵԼԻ ՔԱՆ ԵՐԿՈՒ ՀԱՐԻՒՐ ՅԻՍՈՒՆ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻԿՆԵՐՈՒ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԸ, ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐԸ, ԻՐԵՆՑ ՍՏՈՐԱԳՐԱԾ ԵՒ ԻՐԵՆՑ ՄԱՍԻՆ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԱԾ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՅՈՒՇԵՐՈՒ ՊԱՏԱՌԻԿՆԵՐ ԵՒ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

«ԲԱԳԻՆ»Ի ՏՈՒԵԱԼ ՀԱՄԱՐԻՆ ՀԱՄԱՐ ԱՊԱՀՈՎՈՒԱԾ Է ՄԱՄՆԱՒՈՐ ԹՈՒՂԹ, ԻՍԿ ԾԱՒԱԼԸ ՊԻՏԻ ԸԼԼԱՅ ԸՆԹԱՑԻԿ ԹԻՒԵՐՈՒՆ ԿՐԿՆԱՊԱՏԻԿԸ...

ԿԸ ՆԱԽԱՏԵՍՈՒԻ «ԲԱԳԻՆ»Ի ՍՈՅՆ ԲԱՑԱՌԻԿԸ ԼՈՅՍ ԸՆԾԱՅԵԼ ՆՈՐ ՏԱՐՈՒԱՆ ՆԱԽՕՐԷԻՆ:

digitised by A.R.A.R.@

ԼԻԲԱՆԱՆ

Հատավաճառ (գոյգ թիւ)	5·000 Լ·Ո
Տարեկան բաժնեգին	30·000 Լ·Ո

ՍՈՒՐԻԱ

Հատավաճառ (գոյգ թիւ)	100 Ս·Ո

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ

Տարեկան բաժնեգին	40 Ամերիկեան տոլար

باكين

مجلة شهرية ، ادبية فنية رعلمية

المدير المسؤول

السيد ارتين كارنيك قزانجيان

•

PAKINE

REVUE MENSUELLE

LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE

Propriétaire

Dr. A. KAZANDJIAN

•

ԲԱԳԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Խմբագիր

ՊՕՂՈՍ ՍՆԱՊԵԱՆ

Խմբագրութեան անդամ

ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Հասցէ՝

Centre Culturel SHAGHZOYAN

Bourdj Hammoud — Liban

digitised by A.R.A.R.@